

**КРУК
БАРЫС
АЛЯКСЕЕВІЧ**

Кандыдат філалагічных навук, дацэнт,
дэкан факультэта дашкольнай і пачатковай
адукацыі УА “Мазырскі дзяржаўны педагагічны
ўніверсітэт імя І. П. Шамякіна”.

Б. А. Крук працаваў настаўнікам беларускай мовы
і літаратуры Брынёўскай СШ Петрыкаўскага раёна (1982–1988).

З верасня 1988 года ў Мазырскім педагагічным універсітэце:
старшы выкладчык (1988), загадчык кафедры metodyкі
пачатковага навучання (1999), дацэнт (2004), дэкан факультэта
дашкольнай і пачатковай адукацыі (2001).

Аўтар больш за 100 вучэбна-метадычных і навуковых
прац па сінтаксісе складанага сказа і пытаннях metodyкі
выкладання беларускай мовы і літаратурнага чытання
ў пачатковых класах.

Б. А. Крук

**БЯЗЗЛУЧНІКАВЫЯ СКЛАДАНЫЯ СКАЗЫ
Ў СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ
ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЕ**

(структурна-семантычная характарыстыка)

ISBN 978-985-477-671-2

9 789854 776712

Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь

Установа адукацыі
“Мазырскі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя І.П.Шамякіна”

Б. А. Крук

БЯЗЗЛУЧНИКАВЫЯ СКЛАДАНЫЯ СКАЗЫ
Ў СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЕ
(структурна-семантычная характарыстыка)

МДПУ ІМ. І.П.ШАМЯКІНА

Мазыр
МДПУ імя І.П.Шамякіна
2019

УДК 811.161.3'367

ББК 81.2Бей–2

К84

Рэцэнзенты:

доктар філалагічных навук, прафесар, прафесар кафедры беларускай мовы ўстановы адукацыі “Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Францыска Скарыны” *В. А. Ляшчынская*;
кандыдат філалагічных навук, дацэнт, загадчык кафедры мовазнаўства і лінгвадыдактыкі ўстановы адукацыі “Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка” *Д. В. Дзятко*

Крук, Б.А.

К84 Бяззлучнікавыя складаныя сказы ў сучаснай беларускай літаратурнай мове (структурна-семантычная характарыстыка) / Б. А. Крук. – Мазыр : МДПУ імя І. П. Шамякіна, 2019. – 134 с.
ISBN 978-985-477-671-2.

У манаграфіі разглядаюцца пытанні гісторыі станаўлення і развіцця тэорыі бяззлучнікавага складанага сказа ва ўсходнеславянскім мовазнаўстве, даецца структурна-камунікатыўная характарыстыка і вызначаецца роля лексіка-марфалагічных і сінтаксічных сродкаў у аб’яднанні частак бяззлучнікавых складаных сказаў. Аўтар вызначае функцыі і ролю экспрэсіўных сродкаў у кантэксце бяззлучнікавага складанага сказа.

Манаграфія прызначаецца студэнтам, магістрантам, настаўнікам беларускай мовы сярэдніх школ, ліцэяў, гімназій, навуковым работнікам.

УДК 811.161.3'367

ББК 81.2Бей–2

ISBN 978-985-477-671-2

© Крук Б. А., 2019

© УА МДПУ імя І. П. Шамякіна, 2019

ЗМЕСТ

УВОДЗІНЫ.....	4
ГЛАВА 1. З ГІСТОРЫІ СТАНАЎЛЕННЯ І РАЗВІЦЦЯ ТЭОРЫІ БЯЗЗЛУЧНІКАВАГА СКЛАДАНАГА СКАЗА ВА ЁСХОДНЕСЛАВЯНСКІМ МОВАЗНАЎСТВЕ.....	8
ГЛАВА 2. ФУНКЦЫЯНАВАННЕ І АСАБЛІВАСЦІ БУДОВЫ БЯЗЗЛУЧНІКАВЫХ СКЛАДАНЫХ СКАЗАЎ У СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЕ	22
2.1. Агульная структурна-камунікатыўная характарыстыка бяззлучнікавага складанага сказа.....	22
2.2. Роля лексіка-марфалагічных і сінтаксічных сродкаў у аб’яднанні частак бяззлучнікавага складанага сказа	56
2.2.1. Анафарычныя элементы ў бяззлучнікавым складаным сказе	58
2.2.2. Асабова-ўказальныя займеннікі як сродкі дадатковай сувязі састаўных частак бяззлучнікавага складанага сказа	61
2.2.3. “Кантактныя” словы – паказчык адзінства бяззлучнікавай складанай канструкцыі.....	62
2.2.4. Паўтор як сродак сувязі састаўных частак бяззлучнікавага складанага сказа.....	67
2.2.5. Сінтаксічныя сродкі дадатковай сувязі частак бяззлучнікавага складанага сказа.....	72
2.3. Напоўненасць састаўных частак бяззлучнікавага складанага сказа	82
ГЛАВА 3. КАНСТРУКЦЫІ ЭКСПРЭСІЎНАГА СІНТАКСІСУ Ў БЯЗЗЛУЧНІКАВЫМ СКЛАДАНЫМ СКАЗЕ.....	92
3.1. Роля і функцыі эліпсіса ў бяззлучнікавым складаным сказе	92
3.2. Прагматычныя аспекты эліптычнай будовы бяззлучнікавага складанага сказа.....	102
3.3. Паўтор у кантэксце бяззлучнікавага складанага сказа.....	109
ЗАКЛЮЧЭННЕ.....	122
СПІС ВЫКАРЫСТАНЫХ КРЫНІЦ	125

УВОДЗІНЫ

Бяззлучнікавыя складаныя сказы адносяцца да ліку тых граматычных адзінак мовы, якія выклікаюць павышаную цікавасць даследчыкаў сінтаксісу. На сучасным этапе развіцця мовазнаўства ўвага навукоўцаў да праблемы бяззлучнікавага складанага сказа значна актывізувалася, што з'яўляецца, на нашу думку, заканамерным і апраўданым. Гэта тлумачыцца агульным станам распрацоўкі названай праблемы.

Доўгі час бяззлучнікавыя складаныя сказы разглядаліся не як асобная структурная разнавіднасць складанага сказа, а як сінтаксічная канструкцыя, у якой адсутнічаюць (апушчаны) злучнікі. Тып сказа вызначаўся шляхам падстаноўкі пэўнага злучніка – злучальнага або падпарадкавальнага. У канцы XIX ст. А. А. Патабня [74] даказаў, што бяззлучнікавыя складаныя сказы больш старажытныя, чым злучнікавыя, і з'яўляюцца самастойнай сінтаксічнай адзінкай.

Тэарэтычныя асновы бяззлучнікавага складанага сказа распрацаваў прафесар А. М. Пяшкоўскі [72]. Праблемай тыпалогіі і апісання гэтай разнавіднасці складанага сказа займаліся такія вядомыя лінгвісты, як М. С. Паспелаў [73], Я. М. Шыраеў [105; 106; 107], Дз. І. Ізаранкоў [45] і многія іншыя. У рускім мовазнаўстве ёсць спробы апісання асобных тыпаў бяззлучнікавага складанага сказа [18; 49; 100]; ва ўкраінскай філалогіі апісанне і аналіз семантычнай напоўненасці бяззлучнікавых канструкцый праз супастаўленне іх са злучнікавымі складанымі сказамі дае С. І. Дарашэнка [41]. Даследаванні апошніх дзесяцігоддзяў спрыялі вырашэнню некаторых прыватных пытанняў названай праблемы. Роля і функцыі інтанацыі, суадноснасць бяззлучнікавых і злучнікавых складаных сказаў, месца бяззлучнікавых канструкцый у сістэме сінтаксічных адзінак, назіранні над парадкам слоў і апісанне сродкаў сувязі састаўных частак знайшлі адлюстраванне ў працах Н. І. Белуновой [15], Л. І. Бурака [19; 21; 23; 24], Н. І. Самойла [81], В. В. Шчауліна [109], В. М. Чупашовай [101], У. К. Валеевай [27], Т. П. Вязавік [33], Л. М. Гуц [39], В. В. Кузьміна [63], В. Г. Макарава [68] і іншых аўтараў.

Аднак і зараз, на наш погляд, гэты тып складанага сказа вывучаецца са значным адставаннем, аб чым сведчыць невялікая колькасць манаграфічных прац у рускім і ўкраінскім мовазнаўстве і адсутнасць спецыяльных даследаванняў бяззлучнікавага складанага сказа ў беларускай філалогіі.

Тэорыя бяззлучнікавага складанага сказа і цяпер мае шмат супярэчлівых і нераспрацаваных пытанняў. У вучоных няма адзінства ў

вызначэнні статусу гэтай сінтаксічнай адзінкі. Адны даследчыкі разглядаюць бяззлучнікавыя складаныя сказы як асобны структурна-семантычны тып [45; 106], другія нібы наогул выключаюць іх са складаных сказаў і называюць “бессоюзными соединениями предложений” [80, с. 465, с. 634–656], трэція звужаюць рамкі гэтай разнавіднасці складанага сказа, адносячы да бяззлучнікавых канструкцый толькі тыя сказы, якія “не содержат никаких линейных показателей связи” [52, с. 79]; некаторыя ставяць іх побач са злучнікавымі складанымі сказамі [103], асобныя зусім не лічаць сінтаксічнымі адзінкамі. Мы прытрымліваемся ў даследаванні першага пункту погляду.

У граматыках і дапаможніках для ВНУ [10; 11; 40; 22; 26; 79; 80; 89; 90; 91] таксама знаходзім рознае, часам супярэчлівае, апісанне тыпаў бяззлучнікавых складаных сказаў, па-за ўвагай аўтараў застаюцца многія важныя для сінтаксісу складанага сказа пытанні. У школьным курсе бяззлучнікавыя складаныя сказы вывучаюцца на пунктуацыйным узроўні. Усё гэта паказвае на неабходнасць далейшай распрацоўкі названай праблемы.

Сучасныя тэарэтычныя ўяўленні аб сістэме бяззлучнікавага складанага сказа даюць падставы сцвярджаць, што намецілася агульная аснова і выпрацаваны вядучыя крытэрыі яе развіцця. У працах апошніх дзесяцігоддзяў выразна вылучаецца тэндэнцыя класіфікацыі бяззлучнікавага складанага сказа на аснове структурна-семантычнай прыметы “з улікам інтанацыйных асаблівасцей кожнага тыпу” [10, с. 305].

У асэнсаванні бяззлучнікавага складанага сказа, як мы ўяўляем, можна выдзеліць наступныя прынцыповыя тэарэтычныя палажэнні:

1. Сінтаксічная форма бяззлучнікавага складанага сказа вызначаецца спецыфічным сродкам – пэўным інтанацыйным тыпам, які не раўназначны значэнню злучніка або злучальнага слова (М. С. Паспелаў).

2. Пэўны інтанацыйны тып – сродак выражэння сінтаксічнай формы бяззлучнікавага складанага сказа. Сінтаксічнае значэнне гэтай формы раўназначна значэнню злучнікавых сказаў (А. М. Пяшкоўскі).

3. Бяззлучнікавы складаны сказ не мае сінтаксічнай формы – гэта тэкставая адзінка (“Русская грамматика” [80]).

4. Бяззлучнікавы складаны сказ мае сінтаксічную форму, у якой і ажыццяўляецца актывізацыя сэнсавых адносін, што закладзены ў лексіка-семантычным змесце састаўных частак (Я. М. Шыраеў).

5. Пры тыпалогіі бяззлучнікавых складаных сказаў неабходна ўлічваць як структурна-семантычную адзінку, так і камунікатыўны кампанент (Д. І. Ізаранкоў).

Са шматлікіх азначэнняў бяззлучнікавага складанага сказа, блізкіх па сутнасці, нам здаецца найбольш абгрунтаванай і дакладнай наступная фармулёўка: “Бяззлучнікавым складаным сказам можна назваць канструкцыі, састаўныя часткі якіх аб’ядноўваюцца без злучнікаў, пры дапамозе іншых граматычных сродкаў: формаў трывання, часу і ладу дзеясловаў-выказнікаў, займеннікаў у адной з частак сказа, парадку размяшчэння частак, інтанацыі” [10, с. 305].

Вядома, што бяззлучнікавыя складаныя сказы найбольш характэрны вуснай мове, дзе зарадзіліся і набылі пэўнае семантычнае і структурна-граматычнае афармленне [48, с. 460; 106, с. 118]. Яны складаюць адну з адметных рыс вуснай мовы, у якой разнастайная інтанацыя, жэсты, міміка садзейнічаюць узнікненню дадатковых думак і дапаўняюць асноўны змест. Бяззлучнікавыя складаныя сказы актыўныя і ў розных стылях кніжна-пісьмовай мовы, што тлумачыцца цеснай узаемнай сувяззю, якая існуе паміж вуснай і пісьмовай формамі літаратурнай мовы. Інтэсіўнае выкарыстанне бяззлучнікавых складаных сказаў у мове сучаснай мастацкай, навуковай, публіцыстычнай літаратуры таксама абумоўлена неабмежаванымі эмацыянальна-экспрэсіўнымі магчымасцямі гэтых канструкцый. Багатыя выяўленчыя магчымасці бяззлучнікавых складаных сказаў праяўляюцца ў тым, што яны могуць перадаваць не толькі самую розную інфармацыю, але і афарбоўваць яе разнастайнымі экспрэсіўна-ацэначнымі адценнямі. Для гэтага ў бяззлучнікавых складаных канструкцыях выкарыстоўваюцца своеасаблівыя моўна-выяўленчыя сродкі і прыёмы выкладу думак.

Трэба заўважыць, што і сёння ў беларускім мовазнаўстве не высветлена праблема ўзаемадзеяння бяззлучнікавых складаных сказаў з іншымі сказамі, не вызначана роля лексіка-марфалагічных і сінтаксічных сродкаў у аб’яднанні састаўных частак у адзіную канструкцыю, не акрэслены роля і функцыі экспрэсіўных сінтаксічных адзінак, не вызначаны сфера ўжывання і ступень распаўсюджвання бяззлучнікавых складаных сказаў у беларускай літаратурнай мове. У гэтым плане нам і бачыцца актуальнасць распрацоўкі названай праблемы.

Мы імкнуліся да таго, каб у даследаванні найбольш поўна была пададзена кніжна-пісьмовая разнавіднасць сучаснай беларускай літаратурнай мовы, а матэрыял быў “якасна разнастайным і дастатковым, каб забяспечыць абгрунтаванасць і дакладнасць вывадаў” [69, с. 9].

Асноўным матэрыялам для даследавання паслужылі мастацкія творы беларускіх пісьменнікаў, паколькі мова мастацкай літаратуры “шырока ўзаемадзействуе со всеми стилями литературного языка” [77, с. 58].

Абследаваны творы розных жанраў (раманы, аповесці, апавяданні, п'есы, паэмы, вершы) больш як сямідзесяці аўтараў. У якасці ілюстрацыйнага матэрыялу выкарыстоўваюцца бязлучнікавыя складаныя сказы, узятыя з публіцыстычных, навуковых і газетных артыкулаў. Колькасць выбарак для правядзення даследавання склала больш за 5 тысяч адзінак. Памер крыніц па мастацкаму стылю склаў каля пяцідзесяці тысяч старонак, што, “как показываает практика изучения явлений морфологии и синтаксиса в разных стилях, даёт вполне удовлетворительную точность наблюдения” [36, с. 58]. Па іншых стылях прымяняўся каэфіцыент 10:1.

Практыка вывучэння праблемы паказвае, што для апісання бязлучнікавых складаных сказаў недастаткова аднаго-двух крытэрыяў. Пошукі “ўніверсальных” паказчыкаў спецыфікі бязлучнікавага складанага сказа не далі значных вынікаў і, думаецца, не дадуць. Натуральным будзе вывад аб тым, што нельга вызначыць нейкія спецыфічныя рысы і даць вычарпальную фармулёўку канструкцыі. Таму мы выбралі іншы шлях вывучэння бязлучнікавага складанага сказа – апісанне асаблівасцей будовы і функцыянавання бязлучнікавых канструкцый у сучаснай беларускай літаратурнай мове. Такі падыход да вывучэння бязлучнікавага складанага сказа назіраецца і ў працах даследчыкаў сінтаксісу ў рускім мовазнаўстве [6; 9; 43; 88; 100].

У сінтаксісе складанага сказа няма, як мы ўяўляем, такой адзінкі, акрамя бязлучнікавага складанага сказа, якая выклікала б больш спрэчак і па-ранейшаму прыцягвала б да сябе ўвагу даследчыкаў. У апошні час і ў беларускім мовазнаўстве стала назірацца некаторае ажыўленне работы ў галіне вывучэння будовы бязлучнікавых складаных сказаў [21; 24]. Гэта тлумачыцца тым, што ў сучасным сінтаксісе большую папулярнасць атрымлівае падыход, аснову якога складае пошук новых паказчыкаў адзінства састаўных частак бязлучнікавага складанага сказа.

Падкрэсліваючы навуковую каштоўнасць усіх аспектаў вывучэння бязлучнікавых складаных сказаў, можна не без падстаў сцвярджаць, што для беларускага мовазнаўства сёння адно з важных пытанняў у сінтаксісе складанага сказа – гэта пытанне аб ролі дадатковых сродкаў сувязі састаўных частак, аб функцыях экспрэсіўных сінтаксічных адзінак у бязлучнікавых канструкцыях і ў выніку – апісанне функцыянавання бязлучнікавых складаных сказаў у сучаснай беларускай літаратурнай мове.

ГЛАВА 1

З ГІСТОРЫІ СТАНАЎЛЕННЯ І РАЗВІЦЦЯ ТЭОРЫІ БЯЗЗЛУЧНІКАВАГА СКЛАДАНАГА СКАЗА ВА ЁСХОДНЕСЛАВЯНСКІМ МОВАЗНАЎСТВЕ

Праблема бяззлучнікавага складанага сказа – адна з важнейшых у тэорыі складанага сказа. У апошнія тры-чатыры дзесяцігоддзі бяззлучнікавыя складаныя сказы з’яўляюцца аб’ектам пільнага вывучэння, аднак, як слушна заўважаюць многія даследчыкі, да гэтага часу складаныя бяззлучнікавыя канструкцыі “пакуль яшчэ не падпалі пад усебаковае тыпалагічнае даследаванне” [1, с. 97]. Да таго ж у вывучэнні бяззлучнікавых складаных сказаў многа супярэчнасцей, нават няма канцэпцыі, “на которую можна надзейна оперэцца” [106, с. 3] пры іх апісанні.

Гісторыі станаўлення і развіцця вучэння аб бяззлучнікавым складаным сказе, характарыстыцы асноўных кірункаў тэорыі складанага сказа гэтага тыпу ў лінгвістычнай літаратуры ўдзелена ўжо значная ўвага, асабліва ў расійскім мовазнаўстве [45, с. 5–19; 100, с. 3–20; 106, с. 29–40]¹.

Яшчэ ў граматыцы М. В. Ламаносава была звернута ўвага на існаванне складаных сказаў, часткі якіх злучаюцца ў адзінае цэлае без дапамогі злучнікаў [67]. У канцы XIX ст. А. А. Патабня даказаў, што бяззлучнікавыя складаныя сказы больш старажытныя, чым складаназлучаныя, і існуюць як самастойная канструкцыя, аднак, нягледзячы на гэта, аж да 50-ых гадоў мінулага стагоддзя расійскімі вучонымі-сінтаксістамі бяззлучнікавыя складаныя сказы не разглядаліся як асобная сінтаксічная адзінка, што знаходзіць сваё адлюстраванне і ў працах пазнейшага часу.

Браніслаў Адамавіч Тарашкевіч, аўтар “Беларускай граматыкі для школ”, вядомы беларускі грамадскі і палітычны дзеяч, акадэмік АН БССР, выдзяляў толькі “злучана-зложаныя сказы”. Да іх Б. Тарашкевіч адносіў сказы, якія складаюцца з “раўнасільных незалежных сказаў” (незалежных адзін ад другога і злучаных сэнсам), а таксама злучаныя “рознымі злучнікамі: *а, і, але, бо, ці, толькі і інш*”. У граматыцы аўтар дае прыклады: *Прыгрэла сонейка, згінуў сьнег, асушылі вятры зямлю. Ластаўка дзень пачынае, а салавей канчае. Тут рэчка пад бокам, і процьма ў ёй рыбы* [95, с. 131].

¹ Трэба заўважыць, што ў беларускім мовазнаўстве пытанне гісторыі станаўлення і развіцця тэорыі бяззлучнікавага складанага сказа не толькі не было прадметам спецыяльнага вывучэння (як, напрыклад, праблема бяззлучнікавага і злучнікавага падпарадкавання ў складаназалежным сказе [38]), але і не закраналася нават у сувязі з гістарычным даследаваннем іншых сінтаксічных з’яў.

Як відаць з прыкладаў, да “злучана-зложаных сказаў” Б. Тарашкевіч адносіў бяззлучнікавыя і складаназлучаныя сказы ў сучасным іх апісанні.

Увагу даследчыкаў і сёння прыцягвае да сябе навуковая спадчына заснавальніка беларускай філалогіі акадэміка Я. Ф. Карскага. Вядома, што кола яго навуковых інтарэсаў было вельмі шырокае. Ён упершыню зацікавіўся сінтаксісам беларускай мовы, звярнуў увагу на тыя пытанні ў сінтаксісе, якія на працягу доўгага часу амаль не закраналіся іншымі вучонымі.

Звычайнай формай выказвання думак Я. Ф. Карскі называе просты сказ. Аднак для больш поўнага, разгорнутага выказвання “недостаточно бывает простого предложения”, і ўзнікае неабходнасць “прибегать к соединению нескольких предложений, находящихся во взаимной связи и зависимости” [48, с. 458]. Такія сказы вучоны называе складанымі.

Разглядаючы праблему “сочинения предложений”, вучоны зазначае, што “первобытная речь... несомненно такая, которая состоит из одних главных предложений; причём на первой ступени эти предложения внешним образом даже не поставлены в связь между собою” [48, с. 458]. Даследчык падмацоўвае сваю думку прыкладам, дзе адсутнічаюць злучнікі, а часам іх і ўставіць нельга, як нельга ўстанавіць пэўную лагічную сувязь паміж сказамі: *“Быв себе дедка, была себе бабка. Была ў іх курка-рабушка; нанесла яец повян коробец. Дед бив, бив – не разбив; баба била, била – не разбила. Мышка бегла, хвостиком махнула, разбила...”* [48, с. 458].

Акадэмік Я. Ф. Карскі не выдзяляе бяззлучнікавыя складаныя сказы як асобны тып складанага сказа. Ён акцэнтуюе ўвагу на шырокую ўжывальнасць у асяроддзі беларусаў “бессоюзной речи” або “бессоюзия”, а таксама адзначае, аналізуючы матэрыялы старажытных беларускіх помнікаў і беларускіх народных гаворак апошніх дзесяцігоддзяў XIX – пачатку XX ст., наяўнасць бяззлучнікавасці ў выпадках, дзе “предложения неравноправны” [48, с. 460].

Увага Я. Ф. Карскага да крыніц мовы, да канкрэтных моўных фактаў забяспечыла надзейнасць абагульненняў і вывадаў. Нават калі ўлічыць, што акадэмік Я. Ф. Карскі не ставіў за мэту даць сістэмнае апісанне складаных сказаў наогул і бяззлучнікавых складаных сказаў у прыватнасці, яго вучэнне “стварыла грунтоўную базу для вывучэння фанетыкі і марфалогіі беларускай мовы, у пэўнай меры – беларускага сінтаксісу” [112, с. 93].

У расійскім мовазнаўстве тэарэтычнае асэнсаванне бяззлучнікавага складанага сказа даў А. М. Пяшкоўскі. Асноўным у яго тэорыі з'яўляецца сцверджанне аб тым, што інтанацыя ў бяззлучнікавым складаным сказе можа выконваць тыя ж функцыі, якія ў злучнікавых сказах выконваюць злучнікі і злучальныя словы. Пры адсутнасці злучнікаў (злучальных слоў) інтанацыя можа нават адрозніваць і дыферэнцыраваць злучэнне / падпарадкаванне, але не можа паказаць, якая частка сказа з'яўляецца падпарадкавальнай. Значэнне інтанацыі ў бяззлучнікавым складаным сказе, паводле канцэпцыі А. М. Пяшкоўскага, можа быць тое ж значэнне пэўнай групы злучнікаў.

Прадстаўнікі структурна-семантычнага напрамку (М. С. Паспелаў, В. А. Белашапкава і інш.), які пачаў складвацца яшчэ ў 50-я гады XX ст., інакш падышлі да вырашэння пытання злучэння / падпарадкавання, паклалі пачатак новай тэорыі ў вывучэнні сінтаксісу бяззлучнікавага складанага сказа. Акцэнтацыя на структурную і семантычную (зместавую, сэнсавую) прыметы дала магчымасць М. С. Паспелаву вызначыць бяззлучнікавы складаны сказ як самастойны тып (падклас) складанага сказа. Інтанацыя ж, паводле тэорыі М. С. Паспелава, прымае непасрэдны ўдзел у афармленні бяззлучнікавага складанага сказа, але не выконвае пры гэтым вядучую ролю. Даследчык адзначае, што той або іншы інтанацыйны тып не заўсёды можа быць роўны значэнню злучніка (злучальнага слова), а падчас здольны перадаць і нейкае іншае значэнне. Да бяззлучнікавых складаных сказаў паводле фармулёўкі, дадзенай М. С. Паспелавым, адносяцца такія складаныя сказы, “части которых, оформленные грамматически как предложения, объединяются в одно целое не при помощи союзов или относительных слов, а непосредственно взаимосвязанностью содержания входящих в их состав предложений, что и выражается теми или иными морфологическими и ритмико-интонационными средствами” [73, с. 343].

Крытэрыем размежавання (класіфікацыі) бяззлучнікавых складаных сказаў, такім чынам, стаў не характар сінтаксічных адносін паміж часткамі, а сэнсавыя ўзаемаадносінны частак, семантычная прымета, якая спалучаецца з марфалагічнымі і рытміка-інтанацыйнымі сродкамі. На гэтай аснове М. С. Паспелаў выдзяляе складаныя сказы аднароднага і неаднароднага саставу; ён першы супрацьпаставіў бяззлучнікавыя складаныя сказы злучнікавым па структурна-семантычных прыметах.

Аднак такая класіфікацыя бяззлучнікавых складаных сказаў не была прынята многімі даследчыкамі, і пошук новых крытэрыяў класіфікацыі бяззлучнікавага складанага сказа працягваўся. Так, С. Г. Ільенка разглядае інтанацыю як форму граматычнай сувязі частак, а сам тэрмін “бяззлучнікавы сказ”, які лічыць няўдалым, замяняе “сложным интонационным предложением” [46, с. 8–9].

Паступова мяняе свае погляды на інтанацыю як крытэрыў тыпалогіі бяззлучнікавага складанага сказа і фармальны сродак сувязі частак В. А. Белашапкава. Спробу пакласці ў аснову класіфікацыі бяззлучнікавых складаных сказаў тыпы інтанацыйных канструкцый яна лічыць неапраўданай, таму што “одно и то же по форме и лексическому наполнению бессоюзное предложение в разных речевых условиях может иметь разное интонационное оформление” [12, с. 143]. Параўнанне бяззлучнікавых і злучнікавых сказаў дапамагло даследчыцы выявіць і такую структурную асаблівасць бяззлучнікавага складанага сказа, як магчымасць прамой перадачы мадальнасці ў паясняльнай частцы, што не заўсёды дазваляе суадносіць бяззлучнікавыя складаныя сказы са злучнікавымі, пацвярджае іх самастойнасць і паказвае на неабходнасць выдзялення бяззлучнікавых складаных сказаў у асобны тып [13, с. 240–241]. Пасля з’яўлення прац А. М. Пяшкоўскага, М. С. Паспелава, В. А. Белашапкавай праблема бяззлучнікавага складанага сказа стала прадметам увагі многіх мовазнаўцаў-сінтаксістаў.

У 70-я–80-я гады мінулага стагоддзя многія даследчыкі даюць розную, часам даволі супярэчлівую інтэрпрэтацыю бяззлучнікавага складанага сказа. Адно лінгвісты разглядаюць бяззлучнікавы складаны сказ як своеасаблівую мадыфікацыю злучнікавых сказаў, другія адмаўляюць суадноснасць бяззлучнікавых складаных сказаў са злучнікавымі і лічаць іх самастойнай мадэллю, а некаторыя зусім выключаюць іх са складаных сказаў і лічаць тэставымі адзінкамі (напр., аўтары “Русской грамматики”. – М., 1980).

Праблема суадноснасці бяззлучнікавых і злучнікавых складаных сказаў у сучаснай рускай літаратурнай мове больш дэтальна вывучаецца В. М. Чупашовай [101]. Даследчыца апісвае бяззлучнікавыя складаныя сказы на матэрыяле рускай мовы і, класіфікуючы іх у суадноснасці са злучнікавымі складанымі сказамі, прыходзіць да высновы, што адносіны злучэння / падпарадкавання, як і ў злучнікавых сказах, – рэальнасць. Выяўляюцца яны, адзначае В. М. Чупашова, з дапамогай злучнікавых

сродкаў сувязі, але аналіз канструкцый паказвае, што іх выяўленне магчымае далёка не ва ўсіх бяззлучнікавых складаных сказах.

Сістэмнае апісанне і аналіз семантычнай напоўненасці розных відаў бяззлучнікавых складаных сказаў праз супастаўленне са злучнікавымі складанымі канструкцыямі ў сучаснай украінскай мове дае С. І. Дарашэнка. Адзначаючы факт “отсутствия единого взгляда на понимание синтаксической связи частей бессоюзного предложения” [41, с. 10], С. І. Дарашэнка ўводзіць ва ўжыванне паняцце аб граматызаваных сродках сувязі. Наогул усе сродкі сувязі даследчык падзяляе на дзве групы. Першую групу складаюць злучнікі і злучальныя словы, якія афармляюць злучальную і падпарадкавальную сувязі, а да другой групы ён адносіць “грамматизированные средства: взаиморасположение частей, отношение видо-временных форм и форм наклонений глаголов-сказуемых, лексические элементы на стыке частей, интонацию” [41, с. 10]. Выдзяленне граматызаваных сродкаў сувязі дало аўтару магчымасць вылучыць два асноўныя тыпы сказаў: бяззлучнікавыя складаныя сказы з аднафункцыянальнымі часткамі і сказы з рознафункцыянальнымі часткамі.

Па-іншаму падыходзіць да вывучэння бяззлучнікавага складанага сказа Я. М. Шыраеў. Ён аргументуе неабходнасць далейшага вывучэння праблемы бяззлучнікавага складанага сказа тым, што ў кадыфікаванай літаратурнай мове вельмі многа моўнага матэрыялу, які “не находит осмысления в старых концепциях” [106, с. 3]. Даследаванне Я. М. Шыраевым розных тыпаў бяззлучнікавых складаных сказаў і назіранні над граматызаванымі сродкамі паказалі, што гэтыя сродкі не заўсёды могуць перадаваць сэнсавыя адносіны паміж прэдыкатыўнымі канструкцыямі бяззлучнікавага сказа. Даследчык прыводзіць прыклады, дзе “грамматизированные показатели будут одинаковы, а отношения совершенно различны, ср.: *Я ходил на лыжах / она меня уговорила* – отношения причинные (*‘я ходил на лыжах потому, что она меня уговорила’*) и *Я ходил на лыжах / она дома сидела* – отношения сопоставительные (*‘я ходил на лыжах, а она дома сидела’*)” [106, с. 36–37].

Аўтары “Русской грамматики” [80] адзначаюць, што інтанацыйныя тыпы не могуць з’яўляцца сінтаксічным сродкам выражэння сэнсавых адносін паміж прэдыкатыўнымі адзінкамі бяззлучнікавага складанага сказа. Яны выказваюць меркаванне, што канструкцыі, якія многія называюць бяззлучнікавым складаным сказам, наогул не маюць

граматычнай формы, бо ў іх адсутнічае сінтаксічны сродак для выражэння сэнсавых адносін паміж часткамі. Сродкамі сувязі, канстатуюць аўтары “Русской грамматики”, у складаным сказе з’яўляюцца злучнікі і злучальныя словы як фармальна выражаныя граматычныя сродкі. Пры адсутнасці такіх сродкаў, на іх думку, не можа быць гаворкі аб складаным сказе. Канструкцыі, у якіх адсутнічае сінтаксічны сродак выражэння сэнсавых адносін паміж часткамі, атрымалі назву “бессоюзные соединения предложений” [80, с. 634].

У беларускім мовазнаўстве ў 60–80-ыя гады ХХ ст. бязлучнікавыя складаныя сказы не сталі аб’ектам спецыяльнага вывучэння. Прыватныя пытанні тэорыі бязлучнікавага складанага сказа часткова асвятляліся ў асобных манаграфіях [23; 35], дзе вырашаліся іншыя пытанні сінтаксісу, у нарматыўнай граматыцы і вучэбных дапаможніках [37; 10; 22]. Аднак такая важная і складаная праблема сінтаксісу не можа быць вырашана ў даследаваннях, якія ставяць перад сабой іншыя мэты. Да таго ж у апісанні бязлучнікавых складаных сказаў мы знаходзім нямала спрэчнага, што падкрэслівае адсутнасць адзіных агульнапрынятых крытэрыяў іх тыпалогіі.

Так, аўтары дапаможніка “Курс сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Сінтаксіс” адзначаюць, што “граматычная прырода бязлучнікавых складаных сказаў карэнным чынам адрозніваецца ад граматычнай прыроды складаназлучаных і складаназалежных сказаў” [64, с. 323]. У сувязі з такім вывадам, на думку вучоных, бязлучнікавыя складаныя сказы “неабходна разглядаць не як дадатковы матэрыял да складаназлучаных і складаназалежных сказаў, а як асобную, самастойную катэгорыю складаных сказаў, адвёўшы для яе належнае месца ў сістэме сінтаксісу” [64, с. 323]. Паколькі граматычная форма бязлучнікавых складаных сказаў не вызначаецца пэўнымі асаблівасцямі, якія характарызавалі б іх сутнасць і вызначалі спецыфіку, сцвярджаецца ў дапаможніку, то ў аснове класіфікацыі бязлучнікавых складаных канструкцый можа ляжаць характар сінтаксічных адносін паміж састаўнымі часткамі. У залежнасці ад характару граматычнага значэння (характару сінтаксічных адносін паміж часткамі) бязлучнікавыя складаныя сказы падзяляюцца на два тыпы. Да першага аўтары адносяць бязлучнікавыя складаныя сказы з аднатыпнымі састаўнымі часткамі (па сваім граматычным значэнні набліжаюцца да складаназлучаных сказаў), да другога – бязлучнікавыя складаныя сказы з разнатыпнымі састаўнымі

часткамі, якія набліжаюцца па сваім граматычным значэнні да складаназалежных або складаназлучаных сказаў з далучальнай сувяззю [64, с. 186].

У дапаможніку даецца паняцце аб бяззлучнікава-злучальнай і бяззлучнікава-далучальнай сувязі частак складанага бяззлучнікавага сказа. Бяззлучнікава-злучальнай называецца такая сінтаксічная сувязь састаўных частак бяззлучнікавых складаных сказаў, пры якой “гэтыя састаўныя часткі адыгрываюць раўнапраўную або нераўнапраўную ролю ў выражэнні адзінай складанай думкі” [64, с. 323].

Аналагічнае апісанне сутнасці і спецыфікі бяззлучнікавых складаных сказаў даецца ў “Граматыцы беларускай мовы” [37, с. 484–485, с. 678–720] і дапаможніку “Сучасная беларуская мова” [22, с. 291–301].

Апісанне структурных тыпаў бяззлучнікавых складаных сказаў, у якасці састаўных частак якіх выступаюць намінатыўныя сказы, дае Н. В. Гаўрош [35, с. 71–78]. Даследчыца аналізуе намінатыўныя сказы як часткі бяззлучнікавых складаных сказаў з аднатыпнымі і разнатыпнымі часткамі, а таксама разглядае складаныя бяззлучнікавыя сказы з далучальнай сувяззю.

Кароткае апісанне будовы бяззлучнікавых складаных сказаў даюць аўтары кнігі “Сінтаксіс сучаснай беларускай мовы” [113, с. 243–248]. Паколькі асаблівая ўвага ў вучэбным дапаможніку “засяроджваецца на найбольш складаных пытаннях, якія маюць важнае значэнне для разумення сінтаксічных з’яў беларускай літаратурнай мовы” [113, с. 3], то і ў апісанні бяззлучнікавых складаных сказаў акцэнт робіцца не толькі на будову, але і на адхіленні ад агульнапрынятых правілаў пунктуацыі ў бяззлучнікавых складаных сказах.

Разглядаючы названую праблему, можна, нарэшце, адзначыць, што да сярэдзіны 80-х гадоў мінулага стагоддзя бяззлучнікавыя складаныя сказы, нягледзячы на адносна шырокую ўжывальнасць іх у мове, вывучаны недастаткова. Многія пытанні тэорыі бяззлучнікавага складанага сказа засталіся спрэчнымі, асобныя – адкрытымі, нявырашанымі. Пакідаючы зараз убаку зусім не бясспрэчнае пытанне аб крытэрыях, зыходзячы з якіх можна даць найбольш поўнае апісанне бяззлучнікавых сказаў, мы лічым мэтазгодным адзначыць, што агульным момантам, які аб’ядноўвае ўсе спробы апісаць бяззлучнікавыя складаныя сказы, з’яўляецца імкненне даследчыкаў увесці іх у сістэму. Пошукі сістэмы ў вывучэнні бяззлучнікавых складаных канструкцый і сведчыць, на нашу думку, аб

рэальнасці бяззлучнікавых складаных сказаў як асобнага тыпу складанага сказа. Пры гэтым даследчыкі закранаюць і такія з’явы ў структуры бяззлучнікавых складаных сказаў, якія традыцыйна ў граматыках не апісваюцца.

У апошнія дзесяцігоддзі адны лінгвісты спрабуюць знайсці новыя падыходы класіфікацыі бяззлучнікавых складаных сказаў (напр., Д. І. Ізаранкоў), другія ж, адмаўляючы нават неабходнасць такіх пошукаў, выбіраюць іншы шлях іх вывучэння – даюць сістэмнае апісанне ў функцыянальным аспекце аднаго з відаў бяззлучнікавага складанага сказа (напр., Н. М. Чайкоўская).

Належнай увагі даследчыкаў, на наш погляд, заслугоўвае вывучэнне і апісанне бяззлучнікавых складаных сказаў Я. М. Шыраевым, які глыбока і паслядоўна даследуе праблемы сінтаксічнай формы і семантычнай структуры, робіць апісанне некаторых тыпаў бяззлучнікавага складанага сказа. Даследаванне Я. М. Шыраева – гэта адна са спроб адрадзіць бяззлучнікавы складаны сказ як самастойны, асобны тып складанага сказа. Сваю канцэпцыю даследчык будзе, зыходзячы з наступных апорных палажэнняў:

1) дакладнае вызначэнне сінтаксічнай формы бяззлучнікавага складанага сказа і месца гэтага тыпу складанага сказа ў сістэме іншых сінтаксічных форм;

2) вызначэнне таго, які лексіка-семантычны матэрыял можа мець форму бяззлучнікавага складанага сказа [106, с. 5].

Вучоны даказвае, што сэнсавыя адносіны вызначаюцца зместам прэдыкатыўных частак, а інтанацыя не выражае сэнсавых адносін паміж часткамі бяззлучнікавага складанага сказа, а “яўляецца сігналам, требующим извлечь смысловые отношения между предикативными конструкциями из их лексико-семантического содержания” [106, с. 1–2].

Такая пастаноўка праблемы кардынальна мяняе погляды на бяззлучнікавы складаны сказ, таму што ў бяззлучнікавым тыпе складанага сказа інтанацыя не можа выражаць сэнсавыя адносіны паміж прэдыкатыўнымі канструкцыямі так, як гэта робяць у злучнікавых сказах злучнікі і злучальныя словы, то і пытанне аб дыферэнцыяцыі бяззлучнікавых складаных сказаў, зыходзячы з падабенства іх са злучнікавымі, вырашаецца даследчыкам адмоўна. Паводле вучэння Я. М. Шыраева, злучэнне / падпарадкаванне не можа быць асновай тыпалогіі бяззлучнікавага складанага сказа. Разам з тым, выпрацоўваючы

апорныя суджэнні сваёй канцэпцыі ў вывучэнні і апісанні бяззлучнікавых складаных сказаў, вучоны згаджаецца з тым, што вызначыць дакладна сутнасць злучэння / падпарадкавання, зыходзячы толькі з семантычнай прыметы, немагчыма [106, с. 108].

На матэрыяле рускай і савецкай літаратуры даследчык вызначае асаблівасці выкарыстання размоўнай сістэмы бяззлучнікавага складанага сказа ў мове мастацкай літаратуры, дае структурна-семантычную характарыстыку выкарыстаных у аўтарскім апавяданні бяззлучнікавых складаных канструкцый. Я. М. Шыраеў змог не толькі даць аргументаваную характарыстыку бяззлучнікавага складанага сказа як асобнага тыпу складанай канструкцыі, але паказаць спецыфіку і выявіць ступень распаўсюджанасці бяззлучнікавых складаных сказаў ў гутарковай мове і мастацкай літаратуры. У манаграфіі акрэслены тыя праблемы, якія, як лічыць даследчык, “актуальныя і перспектывныя для далейшага развіцця лінгвістычнай, у першую очередь сінтаксічнай, тэорыі” [106, с. 220].

Даследаванне Я. М. Шыраева мае прынцыпова важнае значэнне для далейшага развіцця тэорыі бяззлучнікавага складанага сказа, бо “на сучасным этапе развіцця мовазнаўства і развіцця метадаў даследавання крокам наперад у пошуках ісціны з’яўляецца распрацоўка такіх гіпотэз, якія, не прэтэндуючы на канчатковае вырашэнне праблемы, адрозніваліся б ад ужо існуючых тым, што лепш і прасцей, без унутраных супярэчнасцей растлумачвалі назіраемыя з’явы, ахоплівалі б большую колькасць знешне разнародных фактаў, служылі б базай для далейшай распрацоўкі тэорыі і стварэння практычных апісанняў асобных моў” [69, с. 3].

Пошукі новых шляхоў тыпалогіі і апісання бяззлучнікавых складаных сказаў і пасля з’яўлення манаграфіі Я. М. Шыраева працягваліся. Вывучэнне прац апошніх дзесяцігоддзяў, дзе даследуецца названая праблема, дае нам падставы сцвярджаць, што ў апісанні бяззлучнікавага складанага сказа ёсць пэўныя традыцыі. Нарэшце, можна канстатаваць, што адбылася “пераканцэнтрацыя сінтаксічнай думкі” [69, с. 7] у адносінах да вывучэння бяззлучнікавага складанага сказа. Асноўным паказчыкам тыпалогіі бяззлучнікавага складанага сказа становіцца не “інтанацыйны тып”, а структурна-семантычны кампанент. Гэта аднак не азначае, што аўтары даследаванняў стаяць на аднолькавых тэарэтычных пазіцыях. Наадварот, можна выявіць розныя погляды як на сутнасць бяззлучнікавых складаных сказаў, так і на метады іх аналізу.

На нашу думку, адна з найбольш плённых ідэй у распрацоўцы тэорыі бяззлучнікавага складанага сказа ў гэты час належыць Д. І. Ізаранкову. Прапанаваная ім тыпалогія бяззлучнікавых складаных сказаў звязана з комплексам пытанняў, важных для разумення семантыка-сінтаксічнай будовы і самой сутнасці бяззлучнікавых складаных канструкцый. Улічваючы многааспектнасць, шматпланавасць бяззлучнікавых сказаў, Д. І. Ізаранкоў класіфікуе іх “у іншым канцэптэуальным праламленні” [69, с. 154]. Самым каштоўным, на наш погляд, у гэтай класіфікацыі з’яўляецца ідэя неабходнасці расшырэння кампанентаў, якія могуць быць пакладзены ў аснову тыпалогіі і апісання бяззлучнікавых складаных сказаў. Д. І. Ізаранкоў, як і большасць даследчыкаў у гэты час, разглядае бяззлучнікавыя складаныя сказы як асобную адзінку сінтаксічнага ўзроўню мовы. Бяззлучнікавыя і злучнікавыя складаныя сказы вызначаюцца ім як два падкласы складанага сказа, аднак сістэма бяззлучнікавых канструкцый прызнаецца адрознай, але не ізаляванай, ад сістэмы злучнікавых складаных сказаў. Недахопам у класіфікацыі Я. М. Шыраева бяззлучнікавых сказаў Д. І. Ізаранкоў лічыць тое, што “она опирается на различия лишь одной из трёх сторон рассматриваемой коммуникативной единицы” [45, с. 14–15]. І з гэтым меркаваннем вучонага нельга не пагадзіцца.

Ідучы за Я. М. Шыраевым, Д. І. Ізаранкоў не адмаўляе таго, што адносіны злучэння / падпарадкавання не ахопліваюць увесь моўны матэрыял бяззлучнікавых складаных сказаў, бо многія бяззлучнікавыя складаныя канструкцыі застаюцца па-за іх увагай. Ён лічыць гэта паказчыкам таго, што адносіны злучэння / падпарадкавання не могуць быць адзіным крытэрыем іх характарыстыкі і апісання. Больш таго, у лінгвістыцы няма аднастайнага тлумачэння сувязей злучэнне / падпарадкавання. Таму мэтазгодна і правамерна, паводле Д. І. Ізаранкова, пры класіфікацыі бяззлучнікавых складаных сказаў улічваць як істотныя адрозненні фармальна граматычнай будовы бяззлучнікавых канструкцый, так і асаблівасці семантычнай арганізацыі, а таксама неабходна “видеть и различие предложений как коммуникативных единиц” [45, с. 19], што дазволіць даць найбольш поўную тыпалагічную характарыстыку і выявіць пэўныя сінтаксічныя заканамернасці.

Зыходзячы з гэтых характарыстык, Д. І. Ізаранкоў падзяляе ўсе бяззлучнікавыя складаныя сказы на чатыры структурна-семантычныя падкласы. Да першага падкласа адносяцца сказы з фармальна і семантычна

незавершанай першай часткай, да другога – бяззлучнікавыя складаныя канструкцыі з семантычна незавершанай першай часткай, да трэцяга падкласа – сказы з семантычна незавершанай першай часткай і сказы з семантычна незавершанай другой часткай, да чацвёртага, самага вялікага, падкласа – бяззлучнікавыя складаныя сказы з фармальна і семантычна завершанымі прэдыкатыўнымі часткамі [45, с. 24–25]. Улічваючы характар сэнсавых адносін паміж часткамі бяззлучнікавага складанага сказа, унутры кожнага падкласа выдзяляюцца семантычныя тыпы, а на трэцім узроўні класіфікацыі “разгранічэнне праводзіцца... по характеру камунікатывнага намеренія гавораючага” [45, с. 30]. У такім плане і даецца апісанне тыпаў бяззлучнікавых складаных сказаў.

У абодвух выпадках – і ў Я. М. Шыраева, і ў Д. І. Ізаранкова – назіраецца пераемнасць у класіфікацыі бяззлучнікавых складаных сказаў. Бяззлучнікавыя складаныя канструкцыі разглядаюцца на ўзроўні семантычнага аспекту. Д. І. Ізаранкоў не аспрэчвае правамернасці тыпалогіі бяззлучнікавых складаных сказаў на аснове семантычнай прыметы, аднак матывуе неабходнасць увядзення пры гэтым камунікатыўнага кампанента.

Плэнную спробу ў распрацоўцы названай праблемы зрабіла Н. М. Чайкоўская. Улічваючы неаднастайнасць у апісанні бяззлучнікавых складаных сказаў і неаднароднасць саміх бяззлучнікавых канструкцый, яна выбрала іншы шлях іх вывучэння – апісанне “однаго из видов бессоюзного сложного предложения – бессоюзной изъяснительной конструкции” [100, с. 19]. Аналіз бяззлучнікавых складаных сказаў гэтага тыпу у супастаўленні іх са складаназалежнымі сказамі, а таксама з іншымі відамі бяззлучнікавых складаных канструкцый дазволілі даследчыцы сфарміраваць свае погляды на бяззлучнікавыя складаныя сказы. Коротка гэтыя погляды можна вызначыць у наступных тэзісах:

1. У рускай мове паясняльныя канструкцыі характэрны для двух відаў сінтаксічных адзінак – паясняльных складаназалежных і паясняльных складаназлучаных сказаў.

2. Паясняльная канструкцыя “выражае два тыпа изъяснительных отношений: а) между способом оперирования информацией и её темой; б) между способом оперирования информацией и её сущностью” [100, с. 1].

3. Паясняльныя бяззлучнікавыя складаныя сказы – гэта сінтаксічныя сінонімы паясняльных складаназалежных сказаў. Бяззлучнікавыя складаныя сказы выкарыстоўваюцца ва ўсіх функцыянальных стылях

мовы, аднак найбольш характэрныя для мовы публіцыстыкі і мастацкай літаратуры.

4. Суадноснасць сінтаксічных канструкцый – гэта здольнасць адной канструкцыі пераўтварацца ў другую. Варыянтнасць і сінанімію Н. М. Чайкоўскай разглядае як розныя віды суадноснасці [100, с. 172–175].

Такім чынам, у вывучэнні асобнага тыпу бяззлучнікавага складанага сказа – бяззлучнікавай паясняльнай канструкцыі – асаблівую значнасць мае даследаванне Н. М. Чайкоўскай. Выбар шляху апісання аднаго з відаў бяззлучнікавага складанага сказа, а не далейшы пошук новых крытэрыяў тыпалогіі бяззлучнікавых канструкцый, на нашу думку, больш правільны і абгрунтаваны. Мы падтрымліваем і лічым бясспрэчнай думку аб тым, што апісанне бяззлучнікавых складаных сказаў патрабуе шматаспектнага падыходу.

Пытанні інтанацыйнага афармлення прэдыкатыўных частак складанага сказа у беларускім мовазнаўстве даследаваў Л. І. Бурак. Заўважыўшы, што “інтанацыйныя сродкі ўступаюць злучнікам і злучальным словам у дакладнасці выражэння сувязей паміж прэдыкатыўнымі часткамі” [24, с. 117], вучоны адзначае, што злучальным прэдыкатыўным часткам пры бяззлучнікавай сувязі “ўласціва пералічальная, супастаўляльная або паясняльная інтанацыя з раўнамерным ці нераўнамерным рухам тона і працяглай (600–800 мс) паўзай на стыку” [24, с. 117]. Далучальныя ж часткі пры бяззлучнікавай сувязі вызначае не толькі аслабленая сувязь з далучаемымі часткамі, але і “своеасаблівая ўдакладняльна-развівальная інтанацыя з розным па вышыні тонам і больш працяглай (700–1000 мс) паўзай на стыку” [24, с. 118].

Назіранне над інтанацыйным афармленнем частак складанага сказа, праілюстраванае інтаграмамі, дае вучонаму падставу сцвярджаць, што з “інтанацыйным афармленнем цесна звязана актуальнае члянэнне складанага сказа, будова і парадак размяшчэння прэдыкатыўных частак, іх лексічнае напаяўненне, а таксама роля, якую яны выконваюць у працэсе камунікацыі” [24, с. 119].

Нарматыўная граматыка беларускай мовы [10, с. 305–320] таксама разглядае бяззлучнікавыя складаныя сказы як асобны структурна-семантычны тып складанага сказа. Асновай тыпалогіі бяззлучнікавых канструкцый стаў “структурна-семантычны прынцып класіфікацыі з улікам інтанацыйных асаблівасцей кожнага тыпу” [10, с. 305]. У залежнасці ад ролі адной прэдыкатыўнай часткі ў адносінах да другой выдзяляюцца два класы бяззлучнікавых складаных сказаў: сказы з аднафункцыянальнымі часткамі, да якіх адносяцца канструкцыі

з пералічальным значэннем, і бяззлучнікавыя складаныя сказы з рознафункцыянальнымі часткамі, да якіх адносяцца сказы з супастаўляльна-супрацьпастаўляльным значэннем, са значэннем паяснення і сказы з адносінамі дэтэрмінацыі. На другім узроўні бяззлучнікавыя складаныя сказы са значэннем пералічэння (з аднафункцыянальнымі часткамі) дзеляцца паводле значэння на дзве групы. Першую групу складаюць сказы са значэннем адначасовасці, другую – бяззлучнікавыя складаныя сказы са значэннем паслядоўнасці з’яў, падзей.

Бяззлучнікавыя складаныя сказы са значэннем паяснення (з рознафункцыянальнымі часткамі) падзяляюцца на 4 разнавіднасці: 1) сказы са значэннем семантычнага разгортвання; 2) сказы са значэннем удакладнення; 3) сказы з каменціруючай часткай; 4) сказы з дапаўняючым кампанентам.

У бяззлучнікавых складаных сказах з адносінамі дэтэрмінацыі на другім узроўні выдзяляецца 6 разнавіднасцей. Гэта бяззлучнікавыя складаныя сказы з часткай, якая мае часовае значэнне (1), сказы з умоўна-выніковымі адносінамі (2), са значэннем прычыны і выніку (3), сказы са значэннем мэты (4), уступальнасці (5), сказы са значэннем меры і ступені (6) [10, с. 306–320].

Д. У. Руднеў, аўтар пяці глаў дапаможніка “Синтаксис современного русского языка”, прысвечаных складанаму сказу [84, с. 199–272], падкрэслівае, што і ў апошні час застаецца ў лінгвістыцы дыскусійным пытанне аб прызнанні складанага сказа як асобнай сінтаксічнай адзінкі. Разам з тым, даследчык прызнае факт прызнання большасцю вучоных у сінтаксічнай навуцы складанага сказа як сінтаксічнай адзінкі асаблівага, болей высокага ў параўнанні з простым сказам, узроўню [84, с. 199]. Д. У. Руднеў прызнае і факт адсутнасці дакладнай мяжы паміж складаным сказам і тэкстам, што адносіцца ў першую чаргу да бяззлучнікавага складанага сказа з пералічальнымі адносінамі паміж часткамі [84, с. 202]. Даследчык прытрымліваецца структурна-семантычнага падыходу апісання бяззлучнікавых складаных сказаў і дае іх класіфікацыю на семантычнай аснове, улічваючы наяўнасць элементаў фармальнага ўзроўню (інтанацыі, анафарычных элементаў і інш.) [84, с. 259].

Як бачым, распрацоўка праблемы бяззлучнікавага складанага сказа ў лінгвістыцы мае пэўныя традыцыі. Аднак розныя падыходы ў тыпалогіі і апісанні бяззлучнікавых складаных сказаў паказваюць, што гэта адна з самых вострых праблем у сінтаксісе складанага сказа. Аналіз розных падыходаў у вывучэнні бяззлучнікавага складанага сказа сведчыць

у першую чаргу аб неаднароднасці гэтых сінтаксічных адзінак, што, на нашу думку, і абумовіла пераасэнсаванне асобнымі даследчыкамі сваіх ранейшых поглядаў на бяззлучнікавыя канструкцыі і штурхала да пошукаў новых метадычных падыходаў у іх вывучэнні і апісанні.

Пераемнасць у выкарыстанні структура-семантычнай прыметы пры тыпалогіі і апісанні бяззлучнікавых складаных сказаў відавочная, і прытрымліваецца гэтага падыходу пераважная большасць даследчыкаў, хоць пытанні класіфікацыі бяззлучнікавых складаных сказаў на аснове характару сэнсавых адносін паміж прэдыкатыўнымі часткамі, як і ў цэлым праблему суадноснасці семантыкі і сінтаксісу, вырашаюць па-рознаму. Нічога супярэчлівага ў такім падыходзе да вывучэння бяззлучнікавых складаных сказаў, на наш погляд, няма, паколькі сінтаксічная форма састаўных частак, што ўваходзяць у склад бяззлучнікавай канструкцыі, разнастайная, як, дарэчы, і адносіны паміж часткамі. Як адзначае А. Я. Міхневіч, “нават крайнія выпадкі вырашэння ўказанай праблемы (напрыклад, абвяшчэння поўнай незалежнасці сінтаксічных структур ад семантыкі) толькі пацвярджалі яе непазбежнасць і важнасць” [69, с. 18].

Бяззлучнікавыя складаныя сказы прыцягнулі ўвагу навукоўцаў адносна пазней, чым іншыя сінтаксічныя канструкцыі. У традыцыйным сінтаксісе праблема бяззлучнікавага складанага сказа закраналася і раней, але сучаснае гучанне набыла ў апошнія два-тры дзесяцігоддзі. На важнасць вырашэння яе для сінтаксісу ўказваюць даследчыкі ў шматлікіх працах, зазначаючы пры гэтым, што спрэчных пытанняў у апісанні бяззлучнікавых складаных сказаў яшчэ шмат. Таму няма падстаў гаварыць аб тым, што ўказаная праблема надуманая, штучная. Такой думкі прытрымліваюцца многія вучоныя-сінтаксісты, якія даследавалі бяззлучнікавыя складаныя сказы (Я. М. Шыраеў, Н. М. Чайкоўская, Д. І. Ізаранкоў і інш.). Нарэшце, лічым неабходным адзначыць, што мы не ставілі мэту даць поўнае апісанне ўсіх тых кірункаў, у якіх распрацоўвалася тэорыя бяззлучнікавага складанага сказа. Больш таго, зрабіць гэта ў межах пастаўленых задач вельмі складана.

Экскурс у гісторыю праблемы дазволіў не толькі пераканацца ў яе актуальнасці і выявіць агульныя тэндэнцыі ў развіцці тэорыі бяззлучнікавага складанага сказа, але і дапамог вызначыць тыя пытанні, якія з’яўляюцца найбольш важнымі для беларускага мовазнаўства і чакаюць разгляду. Да ліку такіх, мы лічым, адносіцца неабходнасць вывучэння асаблівасцей будовы і функцыянавання бяззлучнікавых складаных сказаў у сучаснай беларускай літаратурнай мове.

ГЛАВА 2

ФУНКЦЫЯ НАВАННЕ І АСАБЛІВАСЦІ БУДОВЫ БЯЗЗЛУЧНІКАВЫХ СКЛАДАНЫХ СКАЗАЎ У СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЕ

2.1. Агульная структурна-камунікатыўная характарыстыка бяззлучнікавага складанага сказа

Сказ у мове цесна звязаны з іншымі камунікатыўнымі адзінкамі. У працэсе моўнай практыкі акрэсліваюцца сферы² распаўсюджвання тых ці іншых сказаў, складваецца іх стылістычная афарбоўка.

Кожная са сфер мовы мае спецыфічныя асаблівасці ў галіне сінтаксісу. Сферамі выкарыстання літаратурнай мовы з'яўляецца мастацкая літаратура, навука, публіцыстыка, радыё, тэатр, дзяржаўныя ўстановы. Мова мастацкай літаратуры, маючы арыентацыю на вусную традыцыю, выпрацавала спецыфічныя, уласцівыя толькі ёй моўныя сродкі, адметныя як у стылістычных, так і ў адлюстравальна-выяўленчых адносінах. Выбар таго або іншага тыпу сказа ў мове мастацкай літаратуры вызначаецца сэнсавымі і стылістычнымі асаблівасцямі кантэксту, эстэтычнымі ўстаноўкамі аўтара, яго аўтарскай індывідуальнасцю. Адны пісьменнікі аддаюць перавагу простым сказам, другія часцей карыстаюцца складанымі. Убіраючы ў сябе элементы іншых стыляў, мова мастацкай літаратуры прытасоўвае іх да сваіх задач, таму што функцыя камунікатыўная і эстэтычная зліваюцца ў ёй у адно цэлае. Для размоўнага стылю, як адзначае М. Я. Цікоцкі, больш характэрны простыя сказы, але выкарыстоўваюцца і складаныя, “пераважна складаназлучаныя і беззлучнікавыя, у якіх адсутнасць спецыяльных граматычных сродкаў сувязі паміж членамі сказаў дапаўняецца інтанацыяй, мімікай, жэстамі” [99, с. 257].

² У лінгвістычнай навуцы няма адзінага падыходу да вызначэння паняццяў “стыль мовы”, “сфера мовы”. Многія аўтары, прызнаючы наяўнасць стыляў у мове, адзначаюць, што стылі не ізаляваны адзін ад аднаго, а знаходзяцца ў цеснай узаемасувязі. У рускім мовазнаўстве выкарыстоўваецца тэрмін “сфера языка” і выдзяляюцца тры вялікія сферы мовы: “разговорная речь, язык художественной литературы и функциональные стили: научный, деловой и публицистический”. Гл. аб гэтым: Шмелёв Д. Н. Русский язык в его функциональных разновидностях. – М., 1977; Винокур Т. Г. Закономерности стилистического использования языковых единиц. – М., 1980; Ширяев Е. Н. Бессоюзное сложное предложение в современном русском языке. – М., 1986.

У мове мастацкай літаратуры, як паказвае даследаванне матэрыяла, назіраецца розная частотнасць ужывання бяззлучнікавых складаных сказаў. Некаторыя пісьменнікі (В. Быкаў, Т. Хадкевіч, С. Грахоўскі, А. Вярцінскі, І. Пташнікаў, П. Панчанка і інш.) шырока выкарыстоўваюць бяззлучнікавыя складаныя сказы, а ў мастацкіх творах іншых аўтараў (напрыклад, у Я. Брыля, І. Чыгрынава, А. Чарнышэвіча і інш.) бяззлучнікавыя складаныя канструкцыі менш пашыраны.

Шматлікія прыклады, дзе прэваліруюць бяззлучнікавыя складаныя сказы, зафіксаваны ў празаічных творах Т. Хадкевіча: *Надвор'е стаяла няўстойлівае: дзённую цяплынь змянілі начныя замарозкі, часам наляталі золкія паўночныя вятры, хмары на небе ператвараліся ў хмары і сыпалі дажджом і калянымі крупінкамі снегу* (Т. Хадкевіч. Даль палявая). *Абшар быў поўны магутнага гулу. Раўлі маторы, звінела-ляскацела жалеза, нешта шасцела, сіпела, грукатала, розныя гукі зліваліся ў адну магутную плынь* (Т. Хадкевіч. Песня Дзвіны). *Бліндаж скалануўся ад недалёкага выбуху, неўзабаве грывнуў другі, з накатаю столі насыпалася зямля; праз акенцы-амбразуры выразна даляцела кулямётна-вінтовацкая страляніна* (Т. Хадкевіч. Песня Дзвіны).

Выбар той ці іншай сінтаксічнай формы ў мастацкім творы, газетна-публіцыстычным ці навуковым артыкуле не выпадкова. Праз выбар сінтаксічных канструкцый выяўляецца ўнутраныя заканамернасці мовы. Мастакі слова, ды і чытачы, адчуваюць, як змяняецца выказванне ў выніку замены адной сінтаксічнай формы другой.

Лічым неабходным адзначыць, што ў творах мастацкай літаратуры і публіцыстыцы (асабліва ў пейзажных замалёўках) нярэдка сустракаюцца прыклады, калі кантэкст складаецца толькі з бяззлучнікавых складаных сказаў, утвараючы адзінае цэлае: *Колецца ў ногі: на сцезцы жвір і вострыя каменьчыкі – увесь дзень да вечара шалеў вецер, павыдзімаў пясок. Алёшка не баіцца гэтага: усю вайну, усе тры гады, ад снегу да снегу – босы* (І. Пташнікаў. Алёшка). *Прайшлі цяплыня дажджы, сонца дорыць зямлі невычарпальную ласку ў святле і цяпліні. Увачавідкі змяняецца выгляд палёў, фарбы бурлівага росквіту залілі іх. Красуе жыта, раніцай празрысты туман квецені ўстае над ім, гойдаецца ў павевах ветрыку* (Т. Хадкевіч. Даль палявая). *Доўга блукаючы па лесе, восень я ўяўляў прыгажуняй з жоўтымі косамі, у вогненна-жоўтай сукенцы, вочы – задумлівая сіль неба. Ад гэтай чараўніцы ва ўсе бакі льецца мяккае святло: бірузовае – ад вачэй, залатое і бардовае – ад убораў. Ад гэтага*

святла мяняецца лес: ліпа – жаўцее, брызгліна – ружавее, рабіна становіцца пунсвай, асіна – чырвонай і аранжавай, бэз – бронзавым, бяроза – залацістай. Узмахнула восень правай рукой – зацвілі ў нізінных месцах лугавыя васількі, плакун-трава, казьяльцы. Махнула яна левай рукой – зацвілі каля дарог нівянікі, торбачнікі, браткі, дзьмухаўцы, стрэлкі. Узмахнула зноў восень правым узорыстым рукавом – заізумрудзілася рунь, цяжкія гронкі рабін прыгнулі долу галінкі (“Маладосць”).

У аб’яднанні такіх сказаў выключна важнае значэнне надаецца інтанацыі, бо чытач мае магчымасць выбару асацыяцый і на аснове асабістага разумення тэксту асэнсоўваць адносіны паміж часткамі бяззлучнікавага складанага сказа і тэкст у цэлым. Параўнаем: *Колецца ў ногі, бо на сцежцы жвір і вострыя каменьчыкі – увесь дзень да вечара шалеў вецер і навядзімаў пясок. Алёшка не баіцца гэтага, бо ўсю вайну, усе тры гады, ад снегу да снегу – босы. Або: Колецца ў ногі. На сцежцы жвір і вострыя каменьчыкі, бо ўвесь дзень да вечара шалеў вецер і навядзімаў пясок, але Алёшка не баіцца гэтага, бо ўсю вайну, усе тры гады, ад снегу да снегу – босы.* Ці яшчэ: *Прайшлі цёплыя дажджы, Сонца дорыць зямлі невычарпальную ласку ў святле і цеплыні, і ўвачавідкі змяняецца выгляд палёў, бо фарбы бурлівага росквіту залілі іх. Красуе жыта, Раніцай празрысты туман квецені ўстае над ім і гойдаецца ў павевах ветрыку.*

Параўнанне сказаў дазваляе выявіць змены не толькі ў іх інтанацыйным афармленні, але і ў сэнсавых адносінах паміж часткамі складанага сказа і іншымі сказамі. Відавочна, што камунікатыўныя задачы мастацкіх тэкстаў прадугледжваюць своеасаблівае выкарыстанне моўных адзінак, у тым ліку і бяззлучнікавых складаных сказаў.

Аналіз фактычнага матэрыялу паказвае, што ў апавядальным мастацкім тэксце могуць аб’ядноўвацца ў складанае сінтаксічнае цэлае два-тры бяззлучнікавыя складаныя сказы. У такіх сказах звычайна перадаецца адначасовасць або паслядоўнасць фактаў, з’яў, дзеянняў, дзеянняў і станаў. Структура састаўных частак, што ўваходзяць у склад названых канструкцый, вельмі разнастайная, але вызначальнай асаблівасцю іх будовы з’яўляецца надзвычай развітая структура і семантычная напоўненасць. Аднак трэба заўважыць, што ў склад такіх канструкцый, акрамя бяззлучнікавых, уваходзяць і іншыя камунікатыўныя адзінкі, напрыклад, простыя сказы: *Адзвінелі, адгаманілі, збягаючы з пагоркаў, шпаркія ручаі, заліліся звонкім срэбрам жаўрукі ў паднябессі, прыгрэла сонца, у нізінах мякка закучаравілася трава, пракінуліся залатыя*

вочкі кураслепу, зазвінела жоўтымі галоўкамі маці-мачыха. Вербалоз над канавамі і стаўкамі аздобіўся пушыстымі коцікамі, пацямнелі росляы бярозы каля гасцінца, павіслі на іх голлі жаўтлявыя завушнічкі. Вясна ўсё больш бралася ў сілу. Хутка завушніцы на бярозах патанулі ў пяшчотнай зеляніне лісткаў, набрынялі пупышкамі сады, гатовыя не сёння-заўтра ўспалыхнуць кіпучай замяццю квецені, белым полымем загарэўся на ўзлессях чаромхавы цвет (Т. Хадкевіч. Песня Дзвіны).

Адразу ж адзначым, што шырока выкарыстоўвалі бязлучнікавыя складаныя сказы з рознай структурай частак, ствараючы яркія апісанні, Т. Хадкевіч, В. Хомчанка, М. Лынькоў і інш.: *Вечарэла, сонца напалову схавалася за лясной палоскай на небасхіле, цені ад кустоў выцягнуліся, зацямьяваючы палеткі, у нізінах кучаравіўся туман* (Т. Хадкевіч. Песня Дзвіны). *Поле было ў чэрвеньскім росквіце – выкалошвалася жыта, ярка зяленелі льны, незлічонымі краскамі стракацелі ўзмежкі і пожні* (Т. Хадкевіч. Даль палявая). *Адышлі халады і слата, адбушавалі першыя навальніцы, дажджы напалі зямлю, разбудзілі ў ёй скутыя халадамі сілы – і густа зазелянелі ўзмежкі і пожні, шуганула ў рост купчастая рунь азіміны, вылезлі з глебы бледна-ружовыя парасткі ранняй ярыны* (Т. Хадкевіч. Даль палявая). *Пакой ужо залівала сонца, наставаў гарачы ліпеньскі дзень, за акном, унізе, перазвоньваліся трамваі, сігналілі аўтамашыны, чутны былі крокі і гамонка пешаходаў* (Т. Хадкевіч. Даль палявая). *Звыклыя гукі напоўнілі лясныя гушчары: у галлі заварушылася сонная птаха, піскнуў заяц, бязгучна мільгануў кажан* (М. Лынькоў. Векапомныя дні). *Над палянай звінеў лясны жаваранак, ціўкалі на ўсе галасы розныя птушкі, мільгануў на сухадрэвіне скраматы дзяцел, спрытна ўзбіраючыся на стваліне* (М. Лынькоў. Векапомныя дні). *Было цёпла і хораша, лёгка дыхалася, у лясным гушчары пахла хвойй і віннай цвіласцю апалага леташняга лісця, у маладой траве сінелі альпійскія прамені* (В. Хомчанка. Вярнуцца жывымі). *Вясна ў аўстрыйскіх далінах буяла на ўсю сілу, зямля ярка зяленела ад новай травы, зацвітаў бэз, вось-вось абліюцца белай квеценню сады* (В. Хомчанка. Вярнуцца жывымі).

Шырокай інфармацыйнай магчымасцю валодаюць “апісальныя” бязлучнікавыя складаныя сказы ў паэтычным тэксце. Трэба адзначыць, што паэтычны сінтаксіс выкарыстоўвае розныя мадэлі такіх сказаў. Састаўныя часткі іх могуць мець форму розных тыпаў аднасастаўных і двухсастаўных сказаў: *Ветрык краскі чуць калыша, травы шалясцяць, луг зялёны жыццём дыша – конікі трашчаць* (Я. Колас. На лузе). *Сонца выпіла*

расу з кілішкаў павітухі, даспелы колас пахне лустай хлеба, вецер, заслуханы ў канцэрт жняярак, дрэмле, свежая пожня вастрэе ў спякоце, снапы цалуюць зямлю (Я. Целушэцкі. Імгненні). *Пчолкі выпаўзлі з калоды, пачалі збіраць мядок, шпак вартуе агароды і вішнёвы наш садок. Зеленае траўка ў полі, у небе птушачкі пяюць...* (М. Чарот. Вясенняя раніца).

Лексічнае нападўненне састаўных частак бяззлучнікавага складанага сказа, а значыць і семантычнае нападўненне сказа, у прыродаапісальных тэкстах надзвычай шырокае. Часткі звычайна маюць форму развітых двухсастаўных сказаў: *На зялёным полі апошнія хвіліны палымнелі чырвоныя праменні сонца, працягнуліся дзіўныя доўгія цені* (І. Мележ. Мінскі напрамак). *Неба з кожнай хвілінай святлее, па небасхіле ўсё шырэй разліваецца зеленаваты водсвет далёкага сонца, хутка гаснуць і без таго рэдкія зоркі* (В. Быкаў. Трэцяя ракета). *Сіняява смуга злізвала, хавала дылячынь, снегавую роўнядзь атулялі прыцемкі* (В. Быкаў. Здрада). *Маўкліва стаялі, раскінуўшы цёмна-зялёныя шаты, дубы на поплаве, месцамі між іх шарэлі вартавымі вежамі стагі сена* (Т. Хадкевіч. Песня Дзвіны). *Скрозь голле вяза відаць было чырвонае неба, на зямлю каціліся вячэрнія прыцемкі* (В. Хомчанка. Пратэст). *Ужо шараваты змрок спускаецца на зямлю, на небе адна за другой выбліскаюць зоркі* (І. Навуменка. Апошняя восень).

Бяззлучнікавыя складаныя сказы адкрытай структуры з пералічальнымі адносінамі паміж часткамі не адмяжоўваюцца ад складаназлучаных сказаў адкрытай структуры, бо яны суадносныя з гэтымі сказамі (пераўтвараюцца ў злучнікавыя сказы): *Жыта ў колас выходзіць, лапушыцца бульба* (І. Навуменка. Развітанне ў Кавальцах). Параўн.: *Жыта ў колас выходзіць, і лапушыцца бульба*.

Не ўсе бяззлучнікавыя складаныя сказы з пералічальнымі адносінамі можна пераўтварыць у злучнікавыя. Нарпыклад: *Гусі апусціліся на жытнёвае поле. Адны паспеіліва шчыпалі рунь, другія навыверадкі беглі да азярца, трэція ўжо акулаліся ў ваду* (Т. Хадкевіч. Песня Дзвіны).

Прэдыкатыўныя часткі апісальных бяззлучнікавых складаных сказаў характарызуюцца надзвычай развітай структурай: звычайна яны маюць форму развітых двухсастаўных сказаў, дзе даданыя члены звязаны па сэнсе з дзейнікам, выказнікам, а таксама і іншымі даданымі членамі: *Шырокі загон насеннай канюшыны ішоў ад ельніку, вузкая дарога ўся была ў высокай траве* (К. Чорны. Трэцяе пакаленне). *Сітнягі ледзь шапацелі пад напорам плыні, крычаў вадзяны бугай* (У. Караткевіч. Цыганскі кароль).

Цэлымі днямі бялявая шэрань зацёмьявае далягляд, нізкае неба зліваецца са снежавымі разлогамі (Т. Хадкевіч. Ціхі дзень). Сосны гулі пад ветрам раскаціста, грозна, недзе рэзка паскрытваў надламаны сук, між дрэў, здавалася, блукалі вычварныя цені-прывіды (Т. Хадкевіч. Песня Дзвіны). За акном бушавала завіруха, на заледзянелыя шыбы сыпаўся снег (М. Лупсякоў. Нетрывалы грунт).

У вершаваным мастацкім тэксце адна з частак можа мець прамы парадак слоў, а другая – адваротны. Пазіцыя дзейніка і выказніка, а таксама даданых членаў сказа прадвызначаецца рытма-інтанацыйным гучаннем верша: *Пасля адлігі закруціў мароз, ударыла ў сцены завіруха, шыпыннік на маім акне аброс празрыстым, лёгкім лебядзіным пухам* (С. Грахоўскі. Пасля адлігі закруціў мароз...). *Клякоча бусел на вяршыні дуба, спадае дождж крамяных жалудоў* (С. Законнікаў. Калодзежы). *Упаў апошні ліст з бярозы, у дзверы грукае зіма* (С. Грахоўскі. Бяссмертнікі). *Шуміць і плешча ўнізе Волга, гуляюць з хвалямі вятры* (А. Астрэйка. Тут быў Купала). *У росах ружавее ранне, над лесам сонца ўстае* (С. Грахоўскі. У росах ружавее ранне).

Звычайнай з’явай у сучаснай беларускай літаратурнай мове трэба лічыць ужыванне апрошчаных бяззлучнікавых складаных канструкцый. Шматлікія прыклады ўжывання апрошчаных бяззлучнікавых складаных сказаў знаходзім у маналагічным і дыялагічным маўленні, дзе заўсёды ёсць магчымасць “коррекції коммуникативного акта” [106, с. 118] праз інтанацыю, паралінгвістычныя сродкі (жэсты, міміку і інш.), якія дазваляюць развіваць, удакладняць выказванне і надаюць патрэбны сэнс і эмацыянальны кірунак частцы і ўсёй канструкцыі:

– Цяпер уяві наш лес: на сцэне – вялікія скрыні-кубы, гэта кусты; вісяць вузкія палосы паперы ці тканіны, гэта ствалы дрэў. Зменлівым святлом свеціць ліхтар. Лес жыве сваім чароўным жыццём, без людзей. Людзі ўваходзяць – ён замірае ў спынутым, аднатонным святле. Далей. Мы ляжым на спінах; лес ажывае пакрысе – мы ўздываем спачатку пальцы, потым локці, рукі: “трава” расце (А. Станюта. Стэфанія).

Кожная з публіцыстычных форм (інфармацыя, інтэрв’ю, эскіз-замалёўка, тыпова-публіцыстычны нарыс, палемічны нарыс, нарыс-партрэт і г. д.) характарызуецца такімі рысамі, як эмацыянальнасць, экспрэсіўнасць, ацэначнасць. Таму ў публіцыстычным стылі часта выкарыстоўваюцца сінтаксічныя канструкцыі з ярка выражанай экспрэсіўнасцю – сказы з інверсійным парадкам слоў, рытарычныя

пытанні, сказы-звароты, паўторы і, як сведчыць сабраны матэрыял, бяззлучнікавыя складаныя сказы. Ужыванне бяззлучнікавых складаных канструкцый у публіцыстыцы амаль у кожным выпадку можна растлумачыць імкненнем аўтара больш дакладна перадаць думку, змест выказвання: *Паміж кустоў замільгалі шэрыя мундзіры – гэта немцы пачалі выпраўляць сваю памылку. Андрэя заўважылі, раздаўся трэск аўтаматных чэргаў* (“Народная газета”). *Усё тое лета стала для мяне трывожным, чакаў, што вось-вось пачнецца вайна. Гром грымне – пачалася вайна. Самалёт загудзе, бягу ў хату – пачнецца зараз бамбардзіроўка* (У. Ліпскі. Адпяванне жывых). *Дзень і ноч вішчэла радыё, захлыналася ад праслаўлення герояў-добраахвотнікаў маладзёжная прэса, на плошчах і перонах наладжваліся мітынгі-правады з прамовамі, аркестрамі і песнямі* (А. Петрашкевіч. Паразітызм на патрыятызме).

У публіцыстыцы найчасцей ужываюцца бяззлучнікавыя складаныя сказы ў вусным маўленні (інтэрв’ю, нарыс і г. д.) пры перадачы яго пісьмовай формай. Пацвярджае зробленыя высновы сабраны матэрыял, што захоўваецца ў картатэцы аўтара. Прывядзём некалькі прыкладаў:

(1). Аповяд І. М. Пуплікавай, сястры С. Шушкевіча:

– *Памятаю, аднойчы маме зрабілася надта дрэнна. Лякарства мы мелі напачатове, трэба было ўкол зрабіць. Я не змагла – рукі калаціліся* (Л. Класкоўская. А. Класкоўскі. Станіслаў Шушкевіч).

(2). З гутаркі з Я. Брылём сяброў літаб’яднання “Літаратар”:

– *Іван Антонавіч, прыгадайце, калі ласка, вашы самыя першыя літаратурныя крокі...*

– *... Першы верш я напісаў у дзевяць гадоў, у школе быў самы выдатны паэт, з вершаў пачаў і друкавацца. Вельмі рана і пакінуў пісаць вершы. Нават няёмка пра гэта гаварыць – пра ўсё я пісаў у аўтабіяграфіі* (“ЛіМ”).

(3) Аповяд Лявона, героя нарыса Ул. Ліпскага “Адпяванне жывых”:

– *Тры сястры было – хлопцы расхапалі, пазвозілі з Шаўковіч. Трое дзяцей гадаваў – раз’ехаліся* (“Полымя”).

(4). Аповяд Клаўдзіі Рыгораўны Крохінай, снайпера, гераіні дакументальнай кнігі С. Алексіевіч “Калі і жанчыны ваявалі...”:

– *Мы хадзілі парамі, адной ад цямна да цямна сядзець цяжка, вочы слязяцца, рукі нямеюць, цела ад напружання таксама драціцца*.

...Мы ішлі ў наступленне, вельмі хутка наступалі. І выдыхліся, забеспячэнне ад нас адстала: кончыліся боепрыпасы, выйшлі прадукты, кухню і тую разбіла снарадам.

У мастацкай літаратуры бяззлучнікавыя складаныя сказы пададзены надзвычай шырока ў мове персанажаў. Лексічная напоўненасць бяззлучнікавых складаных сказаў у мове персанажаў значна вузей, чым, напрыклад, у мастацкім апісанні і аўтарскім апавяданні:

(1) – *Кажэ: ведаю Гіршу – ён будзе помсціць* (В. Кармазаў. Бежанцы).

(2) – *Дзякуй, што прывеціла. Нельга цяпер адбівацца ад свайго дому: там нас татка чакае. Чуе маё сэрцайка: ні ў чым не вінаваты ён* (М. Даніленка. Цёмная ноч).

(3) – *Помню, адчуваў я сябе трохі не ў паніцы: баявое ж заданне – даставіць дакументы ў Цэнтральную камісію* (І. Шамякін. Тайна драмы).

(4) – *Я ўпаў. Падняўся – нічога не бачу* (В. Шырко. Сповідзь правінцыяла).

(5) *Кастусь: – Я ведаю адно: салдат без зброі ўжо не салдат* (У. Дамашэвіч. Не праспі сваю долю).

Звычайнай з’явай у мове персанажаў можна лічыць надзвычай простыя па семантыка-сінтаксічнай будове бяззлучнікавыя канструкцыі. Ужыванне такіх сінтаксічных адзінак, на думку Я. М. Шыраева, абумоўлена неабходнасцю выкарыстання ў пісьмовым тэксце, што імітуе гутарковую мову, тых кампанентаў, якія “служат ясным і яркім показателем разговорности” [106, с. 140]. Гэтае меркаванне, на наш погляд, не можа выклікаць прэрэчанняў. Прызнаючы слушнае суджэнне вядомага расійскага вучонага, лічым неабходным адзначыць, што ў дыялогах персанажаў драматычных твораў выкарыстоўваюцца пераважна бяззлучнікавыя складаныя сказы з супастаўляльнымі, прычынна-выніковымі і ўмоўна-выніковымі адносінамі. Вось некаторыя з іх:

(1) Крынкін. *...Бяда прыйшла – узяўся за зброю. Перамог – вярнуўся да трактараў...*

Ваенком. *Ну вось, а вы...*

Крынкін. *...Давядзецца – зраблю і я. Упэўнены, не горш за яго [бацьку]* (А. Дудараў. Выбар).

(2) – *Што, падабаецца будзёнаўка? То-та. Не ўсім даецца, трэба заслужыць. А цяпер ідзі. Будзе трэба – наклічу* (В. Быкаў. Сцюжа).

(3) Бабровіч: *Два мільярды касцюмаў дзе я вам вазьму?*

Генка: *Клімат зменім, без штаноў абыдземся* (К. Крапіва. Брама неўміручасці).

Насычанасць тэксту бяззлучнікавымі складанымі сказамі – паказчык таго, што названыя канструкцыі з’яўляюцца “сильным имитационным сигналом разговорности” [106, с. 144]. Відаць таму, па-першае, частка зафіксаваных бяззлучнікавых складаных сказаў мае недыферэнцыраваныя значэнні: дакладна вызначыць сэнсавую структуру няпроста, бо ёсць магчымасць інтэрпрэтацыі адносін. Па-другое, моцным паказчыкам размоўнасці служыць, напрыклад, неадпаведнасць форм трывання і часу дзеясловаў у састаўных частках бяззлучнікавага сказа. Прыкладам можа служыць расказ А. Ламакі, героя дакументальнай кнігі А. Адамовіча, Я. Брыля, У. Калесніка “Я з вогненнай вёскі”:

– ...*А на другую ноч рашылі: хадзем у сваю вёску. Прыйшлі мы туды, дзе я палажыў сястру, – ці яе забралі ды разам з людзьмі засыпалі, забілі, ці яна сама зайшлася, – хто яго ведае.*

Наогул, маналогі-расказы герояў гэтай дакументальнай кнігі вельмі насычаны бяззлучнікавымі складанымі сказамі. Такое багацце бяззлучнікавых канструкцый нават у невялікіх урыўках сведчыць аб тым, што гэтая семантыка-сінтаксічная структура не толькі імітуе размоўнасць, але валодае шырокім рытміка-меладычным дыяпазомам. Таму, відаць, нават у тых месцах, дзе можна было б абмежавацца ўжываннем коскі, аўтары карыстаюцца “интонационно более ясными” [106, с. 146] знакамі – працяжнікам і двукроп’ем. Звернемся да канкрэтных маналогаў:

(1) – *Мы вышлі, бачым, бацька вышаў. Ранены. Рука правая і тут во ў шыю яму паранілі. Ну, выпаўзлі, жыта было ў нас на ўсадзьбе – на жыце. Мама ўжэ стала сазнанне цяраць: стала ад нас уцякаць...*

(2) – *Іду я і зачэпіўся. Пазнаў: ляжыць свёкар мае сястры. Далей – гляджу – ляжыць яго жонка. Іду ў канец, дзе наша хата. А там адзін выкапаў сабе бліндаж. Думаю: можа, хто-небудзь там схавася...*

Няцяжка пераканацца, што гэтыя расказы страцяць вельмі многа істотнага, важнага, калі замяніць бяззлучнікавыя канструкцыі, напрыклад, злучнікавымі сказамі.

Аналіз канкрэтнага матэрыялу паказвае, што рэгулярна ў мове персанажаў мастацкіх твораў і ў розных публіцыстычных жанрах выкарыстоўваюцца простыя па семантыка-сінтаксічнай будове бяззлучнікавыя складаныя сказы, дзе першая састаўная частка патрабуе семантычнага разгортвання. Вось некаторыя з іх:

(1) Шуміла: *Адно скажу: зазналіся вы даўно. І яшчэ адно скажу. Некалі я вам гаварыў: працаваць з вамі цяжка. Цяпер я кажу: працаваць з вамі немагчыма* (І. Шамякін. Залаты медаль).

(2) – *Бачу: наперадзе варонка дыміць. Камандую: усе ў варонку* (В. Карамазаў. Бежанцы).

(3) – *Спяшаюся запісваць. Баюся: пагуляю – выветрыцца, растрачу ў пустой размове* (І. Шамякін. Тайна драмы).

(4) *Сястра зняла трубку:*

– *Сказана ж: званіць вечарам, цяпер нельга* (І. Капыловіч. Пасынак).

(5) – *Я ведаю – у адным класе з маім сынам хлопчык займаўся, хворы...* (“Полымя”).

У мове персанажаў апускаюцца злучнікі і члены сказа, якія ўзнаўляюцца з кантэксту або падказваюцца сітуацыяй:

(1) Жэня: *Ты знаеш, (што) ён па дзве нормы выганяе на ворыве* (І. Шамякін. Залаты медаль).

(2) Анатоль Раманавіч: *Наламалі (раней) дроў, (то) цяпер трэба выпраўляць становішча...* (В. Лукша. Калі вяртаюцца буслы).

(3) Вадзім Сілавіч: *Тады адна ўстаноўка была – (каб накіроўваць) усё на аднаўленне гаспадаркі... (Калі) Не выканаеш устаноўку – (то) пад суд пойдзеш* (В. Лукша. Калі вяртаюцца буслы).

(4) Ворчык: *Я падумаў: (што) усё прапала (немцы дайшлі да Урала)* (А. Куляшоў. Сцяг брыгады).

Прыведзеныя прыклады сведчаць і аб тым, што пры перадачы пісьмовай формай вуснага маўлення назіраецца тэндэнцыя да пашырэння апрошчаных бяззлучнікавых складаных канструкцый, якія перадаюць інтанацыю жывой мовы лаканічна, сцісла, дакладна.

Бяззлучнікавыя складаныя сказы як камунікатыўная сінтаксічная адзінка характарызуюцца структура-семантычнай і інтанацыйнай закончанасцю. Аднак у літаратурнай мове – розных жанрах мастацкай літаратуры і ў публіцыстыцы – сустракаюцца такія бяззлучнікавыя складаныя канструкцыі, тоесная сувязь якіх з кантэкстам з’яўляецца ўмовай іх поўнага ўспрымання ў мове: *Але вось дні пацяплелі, выкаласілася жыта, вывеліся маладыя іпакі, густа зацвіў чабор на пясчаных узгорках, трава на заліўных лугах паднялася ў пояс, бульба зацвіла, запахла ўсюды сырадоем, цёплай зямлёй, агуркамі. Колькі багацця адразу зацвіло і забуяла на зямлі!* (М. Лупсякоў. Прырэчча). Тут эмацыянальная афарбоўка клічнага сказа дапаўняе асноўны змест папярэдняга

бяззлучнікавага складанага сказа, у якім пералічваюцца з’явы, звязаныя паміж сабой у часавых адносінах. Асноўная роля ў выражэнні гэтых адносін належыць трывальна-часавым суадносінам выказнікаў прэдыкатыўных частак бяззлучнікавай складанай канструкцыі.

Вядома, што любы бяззлучнікавы складаны сказ у функцыянальна-камунікатыўных адносінах самастойны. Аднак калі ж ставіць пытанне аб аўтасемантычнасці і сінсемантычнасці сказаў, то неабходна падкрэсліць, што бяззлучнікавы складаны сказ вызначаецца большай самастойнасцю: ён аўтасемантычны. Аб аўтасемантычнасці бяззлучнікавага складанага сказа сведчыць тое, што ён займае ў тэксце пазіцыю першага сказа. Просты клічны сказ, наадварот, сінсемантычны, бо дае экспрэсіўную ацэнку з’явам, перадае непасрэдную эмацыянальную рэакцыю на змест папярэдняга выказвання, мае ў сваім складзе лексічны паказчык колькаснага значэння і заключае паведамленне, набываючы сінтаксічнае значэнне быццёнасці, дзякуючы чаму атрымлівае граматычную аформленасць і камунікатыўную значымасць. Самастойна ў мове ён функцыянаваць не можа, бо толькі дзякуючы сувязі са стрыжнявай канструкцыяй – бяззлучнікавым складаным сказам – раскрываецца яго сутнасць.

Для ўзору спашлемся яшчэ на адзін прыклад: *Вось шэст ветру прабег над пакосамі, недзе камар ціха струны наладжвае, звон падала свой пчала, пралятаючы. Ёй адказала асвятка сварлівая, хрушч у літаўры шарахнуў мядзяныя, чмель загудзеў, чмялянят аклікаючы, застракаталі бяссонныя конікі. **Колькі ў адной копцы сена музыкі радаснай!*** (М. Танк. Канцэрт у сене). Паэт стварыў малюнак дзівоснага канцэрта, якія слухае касец (лірычны герой верша). Для гэтага аўтару спатрэбіліся два “апісальныя” бяззлучнікавыя складаныя сказы, з дапамогай якіх і перадаецца ёмістасць і глыбіня думкі, дасягаецца “эпічнасць” зместу. Камар і хрушч атаясамліваюцца ў вершы з асобамі, прафесійна звязанымі з аркестровай музыкай (*камар струны наладжвае, хрушч у літаўры шарахнуў мядзяныя*). Адрозна адзначым, што гэтым прыёмам часта карыстаюцца сучасныя паэты. Параўнаем: *Слухаю бясконцую ветру сімфонію, хваль марскіх віяланчэльную тугу* (Т. Мушынская). Трэці сказ (генітыўны па сінтаксічнай форме) мае функцыю заключнага паведамлення, кандэнсуе ў сабе сэнс двух папярэдніх бяззлучнікавых складаных сказаў, падкрэслівае іх значнасць. Аўтар гэтым сказам знешне парушае канструкцыю верша, “разрывае радок”, што паказвае і на

арганізуючую ролю гэтага сказа. Ён не толькі кандэнсуе папярэдні змест, але і прадстаўляе яго ў наступным сказе. Лірычная ўсхваляванасць, здзіўленне і захапленне – так можна ахарактызаваць сэнсава-інтанацыйны змест гэтага сказа.

Як відаць, адзін бяззлучнікавы складаны сказ, узяты асобна, будзе мець толькі адносную закончанасць, бо ён не вычэрпвае тую думку [23, с. 182], якую хоча паведаміць аўтар. Адметнасцю будовы састаўных частак аналізаваных сказаў з’яўляецца надзвычай развітая структура. Гэта, відаць, тлумачыць той факт, што М. Танк не прытрымліваецца строгай заканамернасці ў рытмічнай арганізацыі верша. Бяззлучнікавыя складаныя сказы такой “эпічнай” напоўненасці – нетыповая з’ява ў паэтычным сінтаксісе. Нарэшце, нельга не заўважыць, што лексіка-семантычная структура састаўных частак, якія ўтвараюць канструкцыю, прадвызначае характар адносін: для стварэння аб’ёмнага апісання неабходна пералічальная інтанацыя. Аднак прырода састаўных частак не прадвызначае іх патэнцыяльнай колькасці ў структуры бяззлучнікавага складанага сказа.

Інфармацыйнасць і асацыятыўнасць дасягаюцца на ўзроўні двух бяззлучнікавых складаных сказаў. Каскад вобразаў, створаных Максімам Танкам, узмацняецца алітэрацыямі ўнутры радкоў: *с – ш – ж – ч – з*. Так ствараецца змястоўны, аб’ёмны, эмацыянальна насычаны малюнак.

Своеасабліваю будову маюць бяззлучнікавыя складаныя сказы, якія ўказваюць на адначасовасць і паслядоўнасць з’яў, дзеянняў, падзей або маюць значэнне пералічэння, дзе састаўныя часткі пастаўлены ў рад, а постпазіцыйны састаўны кампанент – па форме генітыўны сказ – валодае функцыяй заключнага паведамлення. Напр.: *Бурлівая паводка, яркае ласкавае сонца, першая зелень у скверы, раскошны будынак школы – колькі прастору і радасці перад ім!* (Т. Хадкевіч. Песня Дзвіны). *Перада мной паўстаюць аснежаныя горы, цякуць стромістыя рэкі, расцілаюцца нагібельныя балоты... – колькі я іх адолеў?!* (А. Разанаў. Мэта).

З прыведзеных прыкладаў добра відаць, што, па-першае, апошняя частка структурна і семантычна абумоўлівае наяўнасць папярэдніх прэдыкатывых частак. Па-другое, аб семантычнай адарванасці і аслабленай сувязі яе з папярэднімі часткамі сведчыць інтанацыя і адпаведная працяглая паўза на стыку. Дзякуючы дадатковай інфармацыі, якая змешчана ў апошняй састаўной частцы, бяззлучнікавыя складаныя

сказы атрымліваюць граматычную аформленасць і камунікатыўную значымасць.

У мове мастацкіх твораў і ў публіцыстыцы зрэдку сустракаюцца бяззлучнікавыя складаныя сказы, састаўныя часткі якіх маюць лексічныя паказчыкі колькаснага значэння. Сінтаксічнае значэнне такіх састаўных частак бяззлучнікавага складанага сказа надзвычай акрэсленае: яны выражаюць колькасную меру таго, што называецца ў родным склоне: *колькі сцежак, колькі дарог* і інш. Напр.: *Колькі вытаптана сцежак, колькі выбіта дарог!* (П. Глебка. Прызнанне). *Адна яна [цаліна] колькі праз сябе прапусціла?! Колькі лёсаў паламала, колькі жыццяў забрала...* (“Полымя”). *Маці... Колькі яна перанесла, пагаравала; колькі перацягала яе плечы нягод і цяжару ў жыцці...* (І. Пташнікаў. Лонва).

Асаблівую выразнасць набываюць бяззлучнікавыя складаныя сказы, у першай састаўной частцы якіх заключана асноўная інфармацыя, а постпазіцыйная частка, што мае ў сваім складзе лексічны паказчык колькаснага значэння, расшырае думку дадатковымі звесткамі пра асоб, прадметы і ўдакладняе такім чынам змест часткі, што знаходзіцца ў прэпазіцыі: *Зачарована пушча чаборам – колькі хочаш мядунак збірай!* (Я. Янішчыц. Зачарована пушча чаборам...). *Мне давлялося быць у многіх вёсках, на раёнах – колькі там людзей, зняважаных гэтай жахлівай вайною і не абласканных ні адміністрацыяй, ні мясцовымі кіраўнікамі* (“ЛіМ”).

Звяртае на сябе ўвагу тая акалічнасць, што, па-першае, інтанацыйны момант у названых бяззлучнікавых складаных сказах з’яўляецца семантычна і камунікатыўна значымым. Вычакальна-папераджальная паўза на стыку састаўных частак складанай канструкцыі структурна дзеліць яе на дзве часткі, якія чытаюцца з рознай інтанацыяй: першая частка – раўнамерна, другая – з павышанай інтанацыяй. Па-другое, сказы названай групы не дапускаюць пазіцыйных змен састаўных частак.

Абследаванне выбаркі паказвае, што ў мастацкіх тэкстах прыродаапісальнага характару бяззлучнікавыя складаныя сказы нярэдка канкрэтызуюць змест намінацыйных сказаў тыпу *Вечар, Цудоўны вечар, Глухая восеньская ноч* і інш., ствараючы яркія пейзажныя малюнкi: *Цудоўны вечар. Над галавой вісіць круглявы месяц, хісткім мроівам ахінула наваколле. Снег на возеры адлівае густой сінню, цёмнымі выступамі ўзвышаюцца далёкія сасоннікі, у вёсачках на тым беразе ледзь прыкметна мільгаюць агеньчыкі* (І. Навуменка. Развітанне ў Кавальцах).

Вечар – як у дзіўным сне. Сінія зімовыя змрокі, прыціхлыя вулачкі, голыя чорныя дрэвы ледзь не ў кожным двары; прысадзістыя, з аснежанымі дахамі драўляныя дамкі (Тамсама).

Колькасць прэдыкатыўных частак у бяззлучнікавым складаным сказе, якія характарызуюцца інтанацыяй пералічэння (з адкрытай структурай), нічым не абмяжоўваецца. І парадак прэдыкатыўных частак у сказах з аносінамі пералічэння строга не фіксаваны. Змены ў парадку частак не парушаюць інфармацыйную мэтанакіраванасць сказа і семантычную важнасць кожнай часткі. Праілюструем гэта наступнымі прыкладамі: (1) *Восеньскія кветкі жаўцелі над прывялай травой, у вадзе люстравалася неба і зубчаты верх лесу (К. Чорны. Трэцяе пакаленне).* Параўн.: *У вадзе люстравалася неба і зубчаты верх лесу, восеньскія кветкі жаўцелі над прывялай травой.* (2) *На ўсходзе неба паступова святлела, доўгія ружаватыя палосы цягнуліся па небакраі (М. Даніленка. Цёмная ноч).* Параўн.: *Доўгія ружаватыя палосы цягнуліся па небакраі, на ўсходзе неба паступова святлела.* (3) *Быў тужлівы туманны ранак, у лісці лазы шаптаў дробны дожджык (М. Воранаў. На маяку).* Параўн.: *У лісці лазы шаптаў дробны дожджык, быў тужлівы туманны ранак.* (4) *Званілі конікі, у ядраных лісцях малачаю і падарожніку блішчэла жывое срэбра расы (Б. Сачанка. Мальвіна).* Параўн.: *У ядраных лісцях малачаю і падарожніку блішчэла жывое срэбра расы, званілі конікі.*

Змены ў парадку прэдыкатыўных частак магчымы і ў вершаваным мастацкім тэксе, аднак трэба заўважыць, што ў межах чатырохрадкоўя такая перастаноўка не парушае ні семантычнай раўназначнасці частак, ні рытміка-інтанацыйнага малюнка верша, але не захоўвае яго рыфмаструктуру: (1) *Завяя пазрывала правады, скавала сюжэа лужыны і рэчку (С. Грахоўскі. Свечка).* Параўн.: *Скавала сюжэа лужыны і рэчку, завяя пазрывала правады.* (2) *Сад закінае блакітнаю пенай, месяц плыве ў вясновай вадзе (С. Грахоўскі. Ноч над Мінскам).* Параўн.: *Месяц плыве ў вясновай вадзе, сад закінае блакітнаю пенай.*

Заўважым, што ў бяззлучнікавых складаных сказах, у склад якіх уваходзяць тры прэдыкатыўныя часткі, таксама магчымы змены ў парадку частак, аднак вызначальнай адметнасцю апошняй часткі будзе інтанацыйная адзнака: частка вымаўляецца з інтанацыяй, што характэрна для канца сказа: (1) *Плёскалася пад мастком рачулка, вірылася белымі павучкамі вада каля берага, суха шаптаў у густым галлі вецер (В. Хомчанка. Лазутчык).* Параўн.: *Вірылася белымі павучкамі вада каля*

берага, плёскалася пад мастком рачулка, суха шастаў у густым галлі вецер. Або яшчэ: *Суха шастаў у густым галлі вецер, плёскалася пад мастком рачулка, вірылася белымі навучкамі вада каля берага.* (2) *Паліць сонца, палавеюць жыты, ячмені, аўсы, залатым морам разліваецца пшаніца* (І. Навуменка. Апошнія мелодыі). Параўн.: *Палавеюць жыты, ячмені, аўсы, залатым морам разліваецца пшаніца, паліць сонца.* Або яшчэ: *Паліць сонца, залатым морам разліваецца пшаніца, палавеюць жыты, ячмені, аўсы.*

Як вядома, колькасць састаўных частак у бяззлучнікавым складаным сказе можа залежаць ад іх формы і характару сінтаксічных адносін паміж часткамі (напр., бяззлучнікавыя сказы з адносінамі неадпаведнасці, супастаўляльнымі і т. д.) і, наадварот, сінтаксічная форма і характар адносін не можа аказваць уплыву на колькасць прэдыкатыўных частак (бяззлучнікавыя сказы са значэннем пералічэння і інш.). У сувязі з тым, што бяззлучнікавыя канструкцыі вельмі разнастайныя па сваёй структуры і могуць аб'ядноўваць састаўныя часткі не толькі адну з другой, але і ўтвараць сінтаксічныя групы ўнутры сказа, ёсць неабходнасць прасачыць колькасны склад прэдыкатыўных частак бяззлучнікавых складаных сказаў у сучаснай беларускай літаратурнай мове.

Актыўна выкарыстоўваюцца ў мове мастацкай літаратуры і ў публіцыстыцы бяззлучнікавыя складаныя сказы, у склад якіх уваходзяць дзве-тры прэдыкатыўныя часткі. Названыя бяззлучнікавыя складаныя канструкцыі пададзены ў літаратурнай мове самымі рознымі мадэлямі. Састаўныя часткі, што ўваходзяць у склад такіх канструкцый, маюць форму розных тыпаў простых аднасастаўных і двухсастаўных сказаў: *Аднатонныя песні спявала восень, жалобна шумеў аголены лес* (Я. Колас. На прасторах жыцця). *Бязмежнае неба, зялёнае поле, чырыканне птушак* (Я. Купала. Па дарозе). *Каршачок плаваў над ельнікам, дзесьці блізка сакаталі куры* (К. Чорны. Трэцяе пакаленне). *Шасцяць шынамі на асфальце таксі, з гулам праносяцца перапоўненыя тралейбусы, мільгаюць постаці прахожых* (І. Навуменка. Развітанне ў Кавальцах). *Лета на спад ідзе, халаднавата ноччу* (І. Навуменка. Вецер у соснах). *Вакол чыстае поле, нідзе ні дрэўца, ні кусціка* (Б. Сачанка. Мальвіна). *Балелі рукі, ногі, хацелася драмаць, слухаючы праз сон птушыны гоман...* (М. Лупсякоў. У вераб'іную ноч). *Партызанскія кастры, баявыя патаемныя сцежкі* (І. Мележ. Мінскі напрамак). *Зоркі перакульваюцца і выліваюць на нашы палаткі смалу і серу, перуны выбухаюць над нашымі гарадамі, хістаецца*

сонца... (А. Разанаў. Апошні час). *Наступленне прыпынілася, між намі і немцамі ішоў агнявы бой, працавала ў асноўным артылерыя* (“ЛіМ”). *На трэцяй ступені навучанне будзе дыферэнцыяваным, базавы кампанент зместу адукацыі не перавысіць 60 працэнтаў* (“Настаўніцкая газета”). *Дэмаграфічная сітуацыя на Беласточчыне цяпер складаная, вёскі хутка старэюць, моладзь асядае ў гарадах і там хутка асімілюецца* (“Звязда”).

Часта прэдыкатыўныя часткі, якія аб’ядноўваюцца ў адзін сказ, маюць аднатыпную будову. Як правіла, у склад такіх сказаў звычайна аб’ядноўваюцца дзве часткі, радзей – тры: *Мінула лета, надыйшла восень. Мінула восень, прыйшла зіма* (Б. Сачанка. Адвечная балада). *Сіх дождж, закувалі зязюлі* (М. Калачынскі. Сонца над полем). *Мацнеў горад, мацнелі людзі* (С. Тарасаў. Аб чым гудуць званы Сафіі?). *Ішоў час, ішлі гады* (Л. Арабей. Усё на зямлі). *Рыніць пад нагамі снег, скуголіць паўз вушы вецер* (М. Лупсякоў. Праз гады). *Сажалка высахла, крынічка знікла* (І. Навуменка. Вецер у соснах). *Угрэла сонца, сцішэў вецер* (М. Воранаў. На маяку). *Раўнамерна гудзе матор, заспакойліва шаркаюць шыны* (М. Лынькоў. Векапомныя дні). *Вецер улягаўся, хвалі слабелі* (М. Воранаў. На маяку). *Навіслі галіны, цямнее палянка* (А. Куляшоў. У зялёнай дубраве). *Праходзілі дні, міналіся месяцы, змяняліся гады* (Я. Сіпакоў. Кніга прытчаў).

Бяззлучнікавыя складаныя сказы з аднатыпнай будовай частак, у склад якіх уваходзяць дзве састаўныя часткі, актыўна выкарыстоўваюцца ў вершаваных мастацкіх творах: *Качкі шумяць у затоках, бусел стаіць на страсе* (А. Астрэйка. Сонца вясенняе свеціць...). *Будзе гай на гары гаманіць, будзе плакаць у лузе каліна* (П. Трус. Ой, пайду). *Байніцы шырэюць, позірк вузее* (Р. Барадулін. Суровае прычандалле вайны...). *Жытло маёй душы заселена табою, святло маёй тугі зацеплена табой* (Р. Барадулін. Жытло маёй душы...).

У паэтычным тэксце спарадычна сустракаюцца беззлучнікавыя складаныя сказы, аднатыпнасць будовы прэдыкатыўных частак якіх праяўляецца ў тым, што выказнік сінтаксічна “каардынуе” свае формы з дзейнікам: дзейнік у кожнай частцы выражаны абстрактным назоўнікам, а выказнік – неазначальнай формай дзеяслова. Адразу адзначым, што такая каардынацыя выказніка з дзейнікам з’яўляецца ўмовай арганізацыі як асобных частак, так і беззлучнікавага складанага сказа ў цэлым: *Прыемнасць – пазнаёміцца з чалавекам ветлым, радасць – пагутарыць*

з разумным, удача – знайсціся ў патрэбе са смелым, шчасце – жыць, працаваць з чалавекам сумленным (М. Танк. Салчак Тока).

Намі зафіксаваны бяззлучнікавы складаны сказ, дзве састаўныя часткі якога маюць форму простых неразвітых двухсастаўных сказаў і кожны кампанент першай часткі мае сінонім у другой састаўной частцы, што паказвае на цесую сэнсавую сувязь частак і дазваляе аўтару стварыць арыгінальнае апісанне: *Выла мяцеліца, круціла завіруха* (Г. Васілеўская. Малюнак на снезе).

Апісальныя бяззлучнікавыя складаныя сказы, выдзеленыя аўтарам у асобны абзац, ствараюць пейзажны малюнак, фон да падзей. Напрыклад, вобраз бясшумнай, спакойнай ночы: *Святлела летняя ноч, далёка і нясмела ўзыходзіў месяц, цыганскае сонца, слаў мяккае туманівае святло* (А. Жук. Гаркавы дым).

У шматлікіх зафіксаваных прыкладах аднатыпную будову маюць дзве састаўныя часткі, а астатнія часткі маюць іншую лексічную напоўненасць. Сказы такой будовы шырока ўжываюцца як у апавядальным, так і ў вершаваным мастацкім тэксце: *Шумела лісце, дождж імжыў, у сцены біўся вецер з гулам* (С. Грахоўскі. 19 кастрычніка). *Над пушчаю вечар, над пушчаю вецер, над пушчаю месяц задумліва свеціць* (П. Панчанка. Песня). *Спяць азёры, спяць лясы, спяць стагі на поплаве* (Р. Барадулін. Зіма). *Блукаюць цені, спяць бярозы, атаву косіць маладзік* (А. Астрэйка. Блукаюць цені...).

Вызначальнай прыметай бяззлучнікавых складаных сказаў, якія маюць аднатыпную будову частак, у паэтычным мастацкім тэксце з’яўляецца наяўнасць паўтораў: *Студзень ходзіць за акном, студзень стукаецца ў дом* (С. Грахоўскі. Новы год). *Кажуць: Дунай блакітны. Кажуць: Дунай залацісты* (М. Танк. Колер Дуная).

Шырокім спектрам пададзены ў сучаснай беларускай літаратурнай мове бяззлучнікавыя складаныя сказы, у якіх адна з частак (звычайна другая) змяшчае ў сабе пытанне або мае форму простага клічнага сказа. Па сінтаксічнай форме такія сказы падобныя да складаназалежных сказаў, бо другая частка звычайна пачынаецца словамі *як, ці, што* і інш. На наяўнасць у мове бяззлучнікавых сказаў, знешне падобных да складаназалежных, указваюць аўтары вучэбнага дапаможніка “Сінтаксіс сучаснай беларускай мовы” [113; 114], якія падкрэсліваюць, што рэлевантай пры вызначэнні тыпу сказа з’яўляецца роля слоў, якія пачынаюць другую частку. У некаторых выпадках у другой частцы, як

паказваюць назіранні, ужываюцца мадальныя словы: *Гаруе краіна пад жорсткай пятой, як прагне збавення народ!* (Я. Колас. На захад). *Вунь шэрае штосьці на чорнай раллі, –няўжо бо нядбайнікі зноў падвялі?* (К. Крапіва. Калгасны дзед). *І змоўклі ўсе адразу ў хаце: як адказаць? З чаго пачаці?* (Я. Колас. Новая зямля). *Прачнуўся Васіль са смутным пачуццём трывогі – ці не праспаў* (І. Навуменка. Апошняя восень). *Сабака ў старога вадзіўся заўсёды – як гэта жыць у лесе без сабакі* (В. Карамзаў. Пушча). *Антон на хвіліну прыслухаўся: ці не едзе хто па дарозе?* (В. Быкаў. Пайсці і не вярнуцца). *Пятрок раз за разам засцярожліва пазіраў на дарожку за варотамі і на гасцінец, думаў: ці не пакажуцца немцы?* (В. Быкаў. Знак бяды). *Схопяць [немцы] таварышаў – два дні страшнага чакання: ці вытрымаюць катаванні, ці хопіць сілы ў іх нічога не сказаць?* (С. Алексіевіч. Калі і жанчыны ваявалі...). *Заканамерна паўстае пытанне: чаму не знайшлося спажыўца на Віцебшчыне (“Польмя”). Само па сабе паўстае пытанне: хто і як можа стварыць селяніну ўмовы, неабходныя для самастойнасці ў выбары розных форм гаспадарання (“Польмя”). Аднак бярэ сумненне – ці будзе мець заўтрашняя школа магчымасць самастойнага выбару схемы навучання? (“Настаўніцкая газета”).*

Традыцыйна ў лінгвістыцы сказы такой будовы характарызуюцца як канструкцыі з простаі і няўласна-простаі мовай. Я. М. Шыраеў, напрыклад, сцвярджае, што бяззлучнікавыя сказы гэтага тыпу “представляют собой случай нейтрализации прямой и косвенной речи” [106, с. 180].

Сярод разнастайных па будове бяззлучнікавых складаных сказаў асобнае месца ў гэтай групе займаюць бяззлучнікавыя канструкцыі, адна частка якіх дае якасную ацэнку асобе, прадмету ці з’яве, адначасова выражаючы эмоцыі гаворачага. Часцей за ўсё такая прэдыкатываная частка мае форму неразвітага намінатыўнага сказа, радзей – простага аднаасастаўнага ці няпоўнага кантэкстуальнага сказа: *Званілі з Гомельшчыны: дождж. Званілі з Гродзеншчыны: дождж! Зямлю і ўперак і ўдоўж гаіў чаканы цёплы дождж* (П. Панчанка. Званілі з Гомельшчыны...). *Ёсць хлопцы – любата* (Я. Скрыган. На грані). *Раніцай яе [Ірку] не хацелі пускаць у школу – мяцеліца* (І. Пташнікаў. Алені). *Буслы ахвотна водзяцца ў гэтых мясцінах, – пойма Свіслачы* (А. Адамовіч, Я. Брыль, У. Калеснік. Я з вогненнай вёскі). *Нахмурыўшыся, думаў:*

саматужнікі (М. Лынькоў. Векапомныя дні). *Чуеш: завіруха* (А. Савіцкі. Кедры глядзяць на мора).

Ацэначныя і эмацыянальныя значэнні ў намінатыўнай частцы, якая ўваходзіць у склад бяззлучнікавага складанага сказа, выражаюцца перш за ўсё з дапамогай інтанацыі, для чаго выкарыстоўваецца “эмфатическое ударение. Более сильно и протяжно, чем обычно, произносится ударный гласный в существительном” [78, с. 73]: *У натоўпе ўжо стаяў Павел Няміра. Ён доўга не распытваў, ён зразумеў усё з першага слова: **вайна...*** (К. Чорны. Бацькаўшчына). *Гэта б’юць кулямёты – **вайна!*** (Р. Няхай. Успамін). *Хутка Арсень улавіў пах жылля: ледзь прыкметна дыхнула цёплым дымком, потым выступілі цёмныя пляміны – **вёска*** (Т. Хадкевіч. Песня Дзвіны). *Вадзік згадзіўся: **радыст*** (М. Воранаў. На маяку). *Чулі і бачылі: **акружэнне*** (Ф. Янкоўскі. У садзе). *Раніцою многія вяскоўцы і нашы хлопцы разам з імі падаліся ў поле – **сяўба*** (“Маладосць”).

Акрамя намінатыўнай формы другая састаўная частка можа мець форму іншых простых аднасастаўных і няпоўных сказаў: *У той год перакрывалі мы хату: **пацякла*** (І. Пташнікаў. Лонва). *Хуценька нырнула ў гусцечу-пусцечу – **шукай, свішчы*** (М. Гамолка. Сокалы-сакаляняты). *Перадышкі мы не рабілі – **небяспечна*** (Ф. Янкоўскі. У садзе).

У аповесці “Тартак” зафіксаваны рэдкі выпадак, дзе аўтар сам выдзяляе састаўную частку бяззлучнікавага сказа, выкарыстоўваючы падаўжэнне (расцягванне) націска гука: *Яго [Алёшу] зноў **схапіла злосць на Насту: **смяе-ецца...*****

Непаўната другой састаўной часткі ўказвае на размоўны характар бяззлучнікавага складанага сказа. Відавочна, што такая будова канструкцыі патрабуе адпаведнага акцэнтна-рытмічнага афармлення. Можна з упэўненасцю сцвярджаць, што ў прыведзеным прыкладзе выкарыстанне эмфатычнага націску, па-першае, узмацняе выразнасць састаўной часткі, якая мае форму слова-сказа, па-другое, з дапамогай эмфатычнага націску і інтанацыі дасягаецца дакладнасць адлюстравання логіка-семантычных сувязей паміж прэдыкатыўнымі часткамі (Алёшу схапіла злосць таму, што Наста смяецца з яго), падкрэсліваюцца прычынныя адносіны.

Абмежаваную групу складаюць бяззлучнікавыя складаныя сказы з далучальна-выясняльнымі адносінамі, якія грунтуюцца на супастаўленні цэлых частак. Вызначальнай структурнай асаблівасцю другой састаўной часткі з’яўляецца тое, што ў яе складзе звычайна знаходзіцца адно слова –

ускоснае дапаўненне ў родным склоне (іншы раз у спалучэнні з адмоўем *нідзе*): *Самлелі хлопцы, сталі дыханне, прыслухаліся, – нічога* (Я. Маўр. Палескія рабінзоны). *Яна [Аня] прыадчыніла вароты – толькі б не зарыпелі. Выглянула ў шчыліну: нікога, цішыня* (І. Мележ. Адна). *Андрэй аб'ехаў ямы – нідзе нікога* (І. Пташнікаў. Мсціжы). *Пастаяла на двары – нідзе нікога* (І. Пташнікаў. Лонва). *Я расчыніў дзверы ў хату – нікога* (Ф. Янкоўскі. Нібы сама клятва, прысяга перад бацькавым полымем).

Як бачым з прыкладаў, другая састаўная частка бяззлучнікавых складаных сказаў раскрывае ўнутраны сэнс [37, с. 714] таго, аб чым паведамляецца ў першай састаўнай частцы. Тыповая функцыя другой прэдыкатыўнай часткі – указанне на вынік, што выводзіцца са зместу пэўнага дзеяння або ўспрыняцця, пра якія паведамляецца ў першай частцы бяззлучнікавай канструкцыі.

У публіцыстыцы бяззлучнікавыя складаныя сказы як загаловак газетнага артыкула складаюць даволі шматлікую групу. Зафіксавана больш за 70 выпадкаў ужывання заголоўкаў у форме бяззлучнікавых складаных сказаў, у склад якіх уваходзяць дзве састаўныя часткі: *Нашы кнігі – трымаем марку* (“Звязда”). *Польшчы – асаблівая ўвага, суседзі ўсё ж такі...* (“Звязда”). *Купалля з “Беларускай маладзёжнай” не адбылося: забаранілі* (“Наша слова”). *Дудка грае – ён жывы...* (“ЛіМ”). *Урач спіць – служба ідзе* (“Звязда”). *Ададзіце даўгі – напячом хлеба* (“Звязда”). *Народ божы выйшаў з рабства, Хрыстос з мёртвых паўстаў* (“Звязда”).

Вялікую групу складаюць і бяззлучнікавыя складаныя сказы, аднасастаўная частка якіх мае форму развітага двухсастаўнага сказа, а другая частка – неразвітага: *Суха шархацела маразьяе голле прыдарожных бяроз, парывалі хвоі* (М. Лынькоў. Астап). *З вясёлым гоманам вяла моладзь карагод на прыбярэжнай лугавіне, спявалі дзяўчаты* (Т. Хадкевіч. Песня Дзвіны). *Браліся вечаровыя суцінкі, закуродыміў туман* (М. Воранаў. На маяку).

У мастацкіх тэкстах прыродаапісальнага характару састаўныя часткі бяззлучнікавых складаных сказаў характарызуюцца надзвычай развітай структурай: *Збоку дзесь голасна і музычна выводзіць трэлі пастухова труба; балоты падхватваюць голас трубы, нясуць яго далёка па краях лесу і кідаюць невядома дзе* (Я. Колас. На ростанях). *Шыбы акон ружавелі раннім світаннем, над бліжкім лугам пасцілаўся густы туман* (М. Лынькоў. Векапомныя дні). *Па полі прабег свежы павеў паўднёвага ветрыку, аднекуль з-за рэчкі ён прынёс пах лугавых красак* (Т. Хадкевіч. Вяснянка).

Шалёныя віхры прамчаліся над лесам, цяжка гудзелі хвоі і елкі, спужана затрымцелі шапяткія асіны, бярозы (М. Лынькоў. Недапетыя песні). Вясна ўжо стала на абедзве нагі, сонейка з ветрам сушыла зямлю, жаваранкі абсвітвалі яе (М. Лобан. Гарадок Устронь). Стаяла пакутлівая спёка сярэдзіны лета, пад нагамі хрусталі насохлыя шышкі, пахла вымлелай сасновай жывіцай, чадам лясных і нелясных пажараў (М. Лобан. Шэметы).

Бяззлучнікавыя складаныя сказы (у склад якіх уваходзіць чатыры-пяць састаўных частак) ужываюцца значна радзей як у апавядальным і паэтычным мастацкім тэксце, так і ў мове розных публіцыстычных форм. Прэдыкатыўныя часткі, якія ўваходзяць у склад такіх беззлучнікавых складаных канструкцый, маюць форму неразвітых і развітых двухсастаўных і аднасастаўных сказаў: *На балоце ўсюды звоняць косы і блішчаць на гарачым на поўдні сонцы; на балоце ўсюды белыя хусткі: косяць адны бабы – першы год пасля вайны (Г. Пташнікаў. Мсціжы). Бралася на змярканне, у хвойніку прыкметна цямнела, неба скрозь засцілалі аблокі, некалькі кропель упала на шыю і рукі – відавочна збіраўся дождж (В. Быкаў. Круглянскі мост). Але скрозь было ціха, над лесавой раўнінай ляжала глыбокая ноч, рэдка дзьмуў вецер з захаду, снег пад нагамі раставаў, было сыра і зябка (В. Быкаў. Пайсці і не вярнуцца). Пад поўдзень выбівалася з туману сонца, трава і дрэвы яселі, лясы як бы адыходзілі далей, неба ўзнімалася вышэй (К. Чорны. Трэцяе пакаленне). А вечар быў доўгі, зара палала на паўнеба, птушкі пачалі свой вячэрні спеў, заліўся звонкай песняй дрозд, запела малінаўка (В. Хомчанка. Вярнуцца жывымі). А за вокнамі – чырвоны чэрвень, жыта ўстала – дзівяцца дзяды, ад зары світальнай да вячэрняй вяжуць гронкі завязі сады (М. Калачынскі. Мёд у сотах). З 10 ліпеня 1994 года на канец верасня кошт мінімальнага харчовага кошыка жыхара Беларусі павялічыўся ў тры разы, мінімальная зарплата ў доларавым эквіваленце паменшылася больш чым удвая, хуткасць росту цэнаў на асноўныя спажывецкія тавары перагнала рост заробтнай платы ў 14 разоў (такога яшчэ ніколі не было), інфляцыя ўжо перавышае 50 працэнтаў у месяц (“Звязда”). Гэта [выкарыстанне лексікі і фразеалогіі народнай гаворкі і іншамоўных запазычанняў] надавала мове помнікаў беларускай пісьменнасці некаторую стракатасць, рабіла няўстойлівымі нормы старабеларускай літаратурнай мовы ўвогуле: у мове аднаго і таго ж помніка нярэдка новае магло напластоўвацца на старое, разам з агульнаўжывальнымі моўнымі з’явамі адлюстроўваліся*

вузкамясцовыя асаблівасці, іншамоўныя запазычанні не заўсёды матываваліся неабходнасцю (А. М. Шакун. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы).

Значную групу складаюць бяззлучнікавыя складаныя сказы, у склад якіх уваходзіць чатыры састаўныя часткі, у вершаваным мастацкім тэксце. Звычайна такія сказы функцыянуюць у межах адной страфы. Такія сказы-чатырохрадкоўі перадаюць адначасовасць або паслядоўнасць з'яў, дзеянняў, дзеянняў і станаў: *Замірае лета, заціхаюць далі, сірацее рэчка, халадзеюць хвалі* (Я. Колас. Восень). *Трубiлі ласі на кручы, самы ў віры падаліся, касулі збiваліся ў кучы, збягаліся ў норы лісы* (А. Грачанікаў. Глыбокая восень). *Навальніцы грываць над кручамі, з гор бягуць ручаі грывучыя, тут ля Дручы сасонкі звонкія, над Дзвіною бары пывучыя* (Г. Бураўкін. Полаччына).

Зрэдку такія сказы характарызуюцца паралелізмам пабудовы: *На купале там [на кургане] птушка садзіцца, п'е, у піліпаўку воўк нема вые; сонца днём распускае там косы свае, ночкай зоры глядзяць залатыя* (Я. Купала. Курган).

У межах чатырохрадкоўяў (строф) функцыянуюць і бяззлучнікавыя складаныя сказы, якія маюць у сваім складзе тры прэдыкатыўныя часткі. Частотнасць ужывання іх значна ніжэйшая. Адна з частак (звычайна апошняя) у такіх сказах мае большую лексічную напоўненасць, чым дзве першыя часткі. На такі склад частак уплывае рытма-мелодыка верша, а парадак слоў забяспечвае інфармацыйную накіраванасць сказа, аформленага ў цэласны кантэкст: *Лісце алае засыпае роў, пушчу чорную апавіў туман, атачон з усіх чатырох бакоў золкай восенню мой лясны будан* (У. Караткевіч. Машэка). *Скончыўся дзень працы, сонейка зайшло, вечарок асенні сходзіць на сяло* (Я. Купала. Нікому). *Асенні вецер галосіць глуха, смугою ўкрыліся палі, дарогу ў небе белым пухам прыцерусілі жураўлі* (С. Грахоўскі. Бяссмертнікі). *Больш на спатканне надзеі няма, – усё безнадзейна і проста: снегам даўно зараўняла зіма нашу апошнюю ростань* (С. Грахоўскі. Ростань). *Растуць калматыя сумёты, прысады гнуцца да зямлі, за тыдзень нават самалёты ніяк прабіцца не змаглі* (С. Грахоўскі. Чаканне). *Ападаюць асеннія мары, дагарае зары паласа, з-за далёкае цёмнае хмары пакацілася зоркай сляза* (С. Грахоўскі. Вечная маці).

У навуковым і навукова-папулярным выкладзе колькасць іх надзвычай рэзка падае. Таму слухным і па-ранейшаму актуальным трэба

лічыць меркаванне Г. М. Акімавай аб тым, што “развитие научного стиля демонстрирует тенденцию к компрессии научной речи, связанной с увеличением ёмкости значения и экономности способов его выражения” [3, с. 41].

Неабходна звярнуць увагу яшчэ на адзін нюанс будовы бяззлучнікавых складаных сказаў. У сучаснай літаратурнай мове сустракаюцца выпадкі, калі ў структуру асноўнага сказа – складанай бяззлучнікавай канструкцыі – уводзіцца ўстаўны сказ, які таксама мае форму складанага бяззлучнікавага сказа. Арганічна ўпісваючыся ў структуру бяззлучнікавага складанага сказа, устаўная бяззлучнікавая канструкцыя займае адносна яе самастойную пазіцыю, паколькі “выказванне ажыццяўляецца ў дзвюх структурна-сінтаксічных плоскасцях” [8, с. 52]: *Малы [бусел] быў позні – яшчэ вучыўся цяпер лётальнік: скакаў з самай раніцы на гняздзе – старых ніколі днём не было, лёталі немаведы куды – і махаў чорным крыллем* (І. Пташнікаў. Мсціжы).

У беларускай літаратурнай мове нярэдка ўжываюцца бяззлучнікавыя складаныя сказы, якія маюць у сваім складзе шэсць і больш састаўных частак. Напр.: *У жылах кроў ледзянее, пурга мяце, замерзла да дна ў акіянах вада, бескарысна пра гібель пісаць на пергаменце, позна думаць аб цёпрых планетах, шкада!..* (А. Куляшоў. Хлопцы апошняй вайны).

У прыведзены бяззлучнікавыя складаныя сказ аб’яднаны шэсць прэдыкатыўных частак, і апошняю аўтар выдзяляе ў асобны радок. Ролю галоўнага члена ў безасабовай частцы выконвае безасабова-прэдыкатыўнае слова *шкада*, якое кандэнсуе змест папярэдніх пяці частак, падкрэсліваючы псіхалагічную ўсхваляванасць лірычнага героя верша.

У складаных бяззлучнікавых канструкцыях гэтай групы паміж часткамі выражаюцца самыя розныя віды сінтаксічных адносін: супрацьпастаўляльныя, спалучальныя, пералічэння і г. д.: *Зноў пачалася роўная, замеценыя за дзень дарога – выехалі на поле; пайшоў гусцейшы снег – сабраўся ўжо зверху на пасцілцы на санях; сцямнела яшчэ горы, не відаць было наперадзе каня* (І. Пташнікаў. Мсціжы). *Маці не знае спакойных начэй: вейкі зліпаюцца, раніца блізка, ціха плыве ў світанне калыска, маці не спіць, маці не спіць, просяць засмяглыя вусны папіць – тупае босая маці з ранку да ранку па хаце* (С. Грахоўскі. Маці не спіць). *Бяда, бяда! Няма вады. Ад сухавейнае нуды схуднела, выцвіла вавёрка, трава прапахла пылам горкім, завялі ў полі каласы, глынуць бы ранішняй*

расы, няма расы і раницой, няма хмарыны дажджавой на небе ўжогаторы дзень (А. Бялевіч. Сухмень).

Рэдкасна ўжываюцца бяззлучнікавыя складаныя сказы, у складзе якіх аб'ядноўваюцца больш за дзесяць састаўных частак. Такія бяззлучнікавыя канструкцыі звычайна змяшчаюць паведамленні аб пэўных з'явах і падзеях рэчаіснасці. Паколькі “форма састаўных частак і характар сінтаксічных адносін паміж імі не аказваюць пэўнага ўплыву на колькасць гэтых састаўных частак” [64, с. 327], то яна можа быць тэрэтычна неабмежаванай. Напр.: *Грыміць па карэннях цялежка, мігаюцца стракатыя верставыя слупы, мігаюцца, пахіліўшыся, абросшыя мохам хваёвыя крыжы наабанал дарогі; бягуць лясы, гаі, мяшаюцца палі, грамадзяцца горы, расцілаюцца шырокія лугі, блішчаць азёры, срэбрам пераліваюцца рэкі, золатам рассыпаюцца пяскі, глыбокімі зялёнымі ямамі раскідаюцца балоты...* (Я. Колас. Думкі ў дарозе).

Трэба заўважыць, што паміж бяззлучнікавым складаным сказам і тэкстам часам немагчыма дакладна ўстанавіць мяжу. Разгледзім прыклад: *Ля хат высокія сумёты, пад снежнай коўдрай спяць палі. Вятры бяздомныя ля плота з віхурай песню завялі. Замоўклі белыя прасторы, змарыў іх ціхі зімні сон, малое срэбныя ўзоры зіма на шыбінах акон* (М. Хведаровіч. Зіма).

Прыведзены кантэкст складаецца з двух бяззлучнікавых складаных сказаў і аднаго простага сказа, які не парушае, а, наадварот, забяспечвае адносіны пералічэння, што характэрны бяззлучнікавым сказам. Правядзём лінгвістычны эксперымент. Выдзелім апошняю частку бяззлучнікавага складанага сказа ў асобны сказ: *Ля хат высокія сумёты, пад снежнай коўдрай спяць палі. Вятры бяздомныя ля плота з віхурай песню завялі. Замоўклі белыя прасторы, змарыў іх ціхі зімні сон. Малое срэбныя ўзоры зіма на шыбінах акон.* У склад трансфармаванага кантэксту ўваходзяць два бяззлучнікавыя складаныя сказы і два простыя сказы, але адносіны пералічэння захоўваюцца праз узаемадзеянне простых і складаных сказаў.

Даследаванне мовы мастацкай і публістычнай літаратуры з 20-х гадоў XX ст. і пачатку XXI ст. паказвае, што ў многіх выпадках межы частак, якія ўваходзяць у склад сказа і межы сказаў вельмі ўмоўныя, што можна праілюстраваць наступнымі прыкладамі: (1) *Аглядваліся, прыслухоўваліся – немцаў не было чуваць.* (2) *Прыслухаліся. Ціха, цёмна* (М. Воранаў. На маяку). (3) *Сціх вецер, перастаў ліць дождж. Падымалася неба, выглядала сонца* (Ф. Янкоўскі. У садзе). (4) *Лета, буяе*

зеляніна. Сонца ідзе на схіл, паляна заліта мяккім вячэрнім святлом (І. Навуменка. Смутац белых начэй). (5) *Узышоў над лесам месяц. Выразна выступілі зубчастыя верхавіны елак, у срэбным зьянні ўсталі задумлівыя хвоі, глыбокія цені акуталі лясную паляну* (М. Лынькоў. Недапетыя песні). (6) *Рэдкія ліхтары і вецер, карканне нябачных варон. Шэсць гадзін вечара, хутка зусім сцямнее* (А. Станюта. Стэфанія). (7) *Пачыналася раніца. Барвавела неба на ўсходзе, расступаўся змрок, агаляючы абпалены і ўзрыты варонкамі высокі прырэчны бераг* (М. Лупсякоў. Пераправа).

Бяззлучнікавыя складаныя сказы як адна з вышэйшых у структурных і семантычных адносінах сінтаксічная адзінка рэалізуецца ў тэкспе: *Сонца паніжэла. Змяркалася. На захадзе набухалі воблакі, пасоўваліся на ўсход, небасхіл змрачнёў. Падзьмуў халаднаваты вецер – і зашапацеў у лісці дробны дождж. Пахмурнае неба ўсё апускалася да мора, вада ў вечаровым сутонні адлівала волавам* (М. Воранаў. На маяку). *Прыпарвала, збіралася на дождж. Ноч была цёплая і вельмі цёмная. Цішыня – нішто не шурхне. Салаўі ўжо сваё адспявалі – пара была між пакровамі і макавеем* (М. Машара. Крэсы змагаюцца).

Фарміруючы тэкст, становячыся кампазіцыйным адзінствам, беззлучнікавыя складаныя сказы “змяняе свае межы”, набывае самыя розныя структурныя (семантычныя) змены. Выразна гэта праяўляецца ў прыродаапісальных кантэкстах, дзе кожны сказ – і прасты, і беззлучнікавы складаны – набывае інфармацыйную закончанасць не ізалявана, а ў межах кантэксту: *Бліснула маланка, грукатлівым прыскокам пракаціўся гром. Парывіста зашумеў вецер, па шыбах забарабаніў дождж* (М. Воранаў. На маяку). *Лета ўбіраецца ў сілу. Буяе разнатраўе, шчодро цвітуць краскі* (І. Навуменка. Надлетак). *Верасень цёплы, ціхі. Дні сонечныя – лётае павуцінне, трыціць смуга* (І. Навуменка. Вецер у соснах). *Б’юць драгаванкі-бліскавіцы, трасе за грыўкі хмараў гром. Лье дождж* (М. Калачынскі. Дажынкi ў Каласоўцы).

Ланцужкі простых і беззлучнікавых складаных сказаў дазваляюць аўтарам ствараць аб’ёмныя апісанні. Напрыклад: (1) *Гоман. Коней ржанне, бразгаюць званкі* (Я. Купала. Нікому). Параўн.: *Гоман, коней ржанне, бразгаюць званкі*. (2) *Было падобна на адлігу. Не рыпеў снег пад нагамі, нізка слаўся над агародамі шэры дым з каміноў, чапляўся, блытаўся на пачарнелых галінках вішань і яблынь* (М. Лынькоў. Пацалунак). Параўн.: *Было падобна на адлігу: не рыпеў снег пад нагамі, нізка слаўся над агародамі шэры дым з каміноў, чапляўся, блытаўся на*

пачарнелых галінках вішань і яблынь. (3) *Ападаюць лісты. Вецер стогне і свішча, пацягнула смалой з пераспелых бароў, я на ўзлессі шукаў і знайшоў папялішча незваротных, забытых цыганскіх кастроў* (С. Грахоўскі. Цыганскі матыў). Параўн.: *Ападаюць лісты, вецер стогне і свішча, пацягнула смалой з пераспелых бароў, я на ўзлессі шукаў і знайшоў папялішча незваротных, забытых цыганскіх кастроў.*

Такія трансфармацыі наглядна пацвярджаюць думку, якая добра ўсталявалася ў сінтаксісе: прасты сказ з’яўляецца базавай адзінкай для фарміравання складанага сказа. З другога боку, яны ярка ілюструюць факт умоўнасці межаў “*между бессоюзными сложными предложениями и группой соположенных предложений*” [84, с. 315].

Вельмі ўмоўныя і межы сказаў у ланцужках аднастаўных сказаў – дзейнікавых і выказнікавых: *Ціхі летні вечар. Пахне ліпавым цветам. Шараваты паўзмрок, зорнае неба* (І. Навуменка. Сасна пры дарозе). Параўн.: *Ціхі летні вечар, пахне ліпавым цветам. Шараваты паўзмрок. Зорнае неба.*

Абследаванне выбаркі з мастацкіх тэкстаў дае падставы гаварыць аб тым, што ў сучаснай літаратурнай мове ўжываюцца канструкцыі, у якіх састаўныя часткі аб’ядноўваюцца ў пэўныя сінтаксічныя групы. Першую групу звычайна складаюць прэдыкатыўныя часткі, што пастаўлены ў рад, якія абазначаюць працэс працякання дзеянняў або суіснаванне станаў ці стану і дзеяння цяперашняга, прошлага і будучага часу. У другую групу ўваходзяць састаўныя часткі (ці частка), якія маюць у сваім складзе злучальныя і падпарадкавальныя злучнікі: *На рэйках ляжала мокрае святло, тлеў і востра хадзіў вугаль, высыпаны з паравоза, за невялікімі доўгімі складамі асцярожна хадзіў і тонка пасвістваў манеўровы паравоз, звонка ляпалі сырыя аполкі – разгружалі вагон, пахла мазутаю, свежымі шпаламі, – і яму спомнілася, што гэтак заўсёды пахла тутэйшая станцыя* (В. Адамчык. Аржаны Колас). *Пэўна, хутка развясніцца: ледзяшы на сонцы таюць, сок бярозавы бруіцца, рунь з-над снегу выглядае, жаўрукі звіняць на ранку, і рыхтуюць маладзіцы велікодныя пісанні* (М. Танк. Пэўна, хутка развясніцца...). *Пасытаў [мёду], здалося – ліпень увайшоў у мой пакой: пахне дзяцельнік і скрыпень, пахне мятай за ракой, вее спелымі лугамі, белай грэчкаю – здаля, жытам, просам, пірагамі пахне глухая зямля і пшанічным пульхным хлебам, што падходзіць і расце* (С. Грахоўскі. Няпісаныя лісты). *Вясковы ранак на пачатку чэрвеня, з пары маленства выкліканы памяцю: каровы пасвяцца на роснай шэрані, з сяліб дымкамі*

цягне – печы паляцца, а росы колкія – аж бегчы хочацца, а неба сіняе – аж перасінена... (Н. Гілевіч. Вясквы ранак на пачатку чэрвеня...).

Значнае месца ў сучаснай беларускай літаратурнай мове займаюць бяззлучнікавыя канструкцыі ў мове народных прымет. Многія пісьменнікі, асабліва ў публіцыстычных жанрах, выкарыстоўваюць народныя прыметы, трансфармуючы іх форму. Між тым сутнасць і спецыфіка гэтых канструкцый, як і мова народных прымет, найменш вывучаны як у рускім, так і ў беларускім сінтаксісе.

Напрыклад, аўтары дапаможніка “Синтаксис сложного предложения” [85], даследуючы сказы фразеалагізаванай структуры, выдзяляюць два віды бяззлучнікавых складаных сказаў у мове народных прымет. Да першага віду адносяць бяззлучнікавыя канструкцыі “с двухкомпонентной глагольно-именной второй частью: *Поднялся туман – будет дождь*” [85, с. 98]. У сучаснай беларускай мове яны таксама пададзены даволі шырока. Напр.: *Птушкі цвыркаюць – будзе цёпла. Снег наліпае на дрэвы – будзе цёпла. Лес шуміць – чакай адлігі. Пчолы ў красавіку не вылецелі – чакай халадоў (“Маладосць”)*.

Другую групу, на думку аўтараў вучэбнага дапаможніка, складаюць бяззлучнікавыя ўтварэнні “с однокомпонентной именной частью: *Птицы в пыли купаются – к дождю. Ласточки шныряют – на дождь*” [85, с. 98]. Звычайнымі з’яўляюцца сказы такой будовы і для беларускага сінтаксісу. Аднак нельга адназначна сцвярджаць, што ў сучаснай беларускай літаратурнай мове бяззлучнікавыя складаныя сказы гэтага тыпу – “это бинарные конструкции с фиксированным порядком составных частей” [85, с. 99].

Аднакампанентная іменная частка можа знаходзіцца як у постпазіцыі, так і ў прэпазіцыі ў адносінах да іншых састаўных частак. Па своеасаблівай структурна-сінтаксічнай мадэлі будзе сказ Б. Сачанка. Напр.: *На дождж – сабакі капаюць зямлю, купаюцца ў пяску вераб’і, качак не выгнаць з вады, яны ўвесь час ныраюць, мошкі сляпіцаю лезуць у вочы...* (Вечны кругазварот, “Полымя”, № 6, 1986).

Гэтую разнавіднасць бяззлучнікавага складанага сказа адрознівае такая сінтаксічная прымета, як структурная адкрытасць. Першая частка нагадвае сабой устойлівы кампанент сказа. Постпазіцыйна размяшчаюцца састаўныя часткі, пастаўленыя ў рад, якія выражаюць значэнні пэўнай ступені дзеяння. Яны аднатыпна пабудаваныя і нагадваюць сабой адкрыты рад, дзе кожная папярэдняя частка дапускае наяўнасць наступнай,

а пералічальныя адносіны выражаюцца адпаведнасцю трывальна-часавых форм дзеясловаў-выказнікаў. Канструкцыя можа быць трансфармавана ў складаназалежны сказ тыпу *Будзе дождж, калі сабакі капаюць зямлю, калі купаюцца ў пяску вераб'і, калі качак не выгнаць з вады, бо яны ўвесь час ныраюць, калі мошкі сляпіцаю лезуць у вочы...*

Магчыма і другая мадэль: *Будзе дождж, бо сабакі капаюць зямлю, бо купаюцца ў пяску вераб'і ...*

Пры пэўнай дэсемантызацыі першай састаўной часткі *будзе дождж* – *чакай дажджу* (названыя ўстойлівыя кампаненты з'яўляюцца сінтаксічнымі сінонімамі) таксама магчымы гэтыя мадэлі.

У большасці ж выпадкаў аднакампанентная іменная частка (*на* + назоўнік у В. скл., які абазначае прыродную з'яву) знаходзіцца ў постпазіцыі ў адносінах да часткі, якая з'яўляецца асновай і ўмовай для пэўнага сцвярджэння: *Ластаўкі лятаюць нізка над вадой – на дождж . Птушкі нізка кружацца над зямлёй – на дождж. Жураўлі моцна крычаць – на дождж. Кот скрабе кіпцюрамі дрэва – на мароз. Вераб'і хаваюцца ў сухое галлё – на мароз. Варона сядзіць раніцай на верхавіне дрэва і каркае – на завею.*

Падставай разглядаць прыназоўнікава-склонавыя формы *на дождж, на мароз, на завею* і іншыя як асобныя састаўныя часткі бяззлучнікавага складанага сказа з'яўляецца іх здольнасць браць на сябе прэдыкатыўную нагрузку. Канструкцыі *на дождж, на мароз, на завею* (*на* + назоўнік у В. скл.) і *будзе дождж, будзе мароз, будзе завея* (дзеяслоў-звязка *быць* + назоўнік, які абазначае прыродную з'яву) у структуры бяззлучнікавага складанага сказа – семантычныя эквіваленты. Параўн.: *Ластаўкі лятаюць нізка над вадой – будзе дождж. Птушкі нізка кружацца над зямлёй – будзе дождж.*

У рэдкіх выпадках бяззлучнікавыя канструкцыі, адна з састаўных частак якіх мае аднакампанентную іменную будову, ужываюцца ў мове мастацкай літаратуры. Вось прыклад з аповесці І. Пташнікава “Найдорф”: *Усходам сонца над Пагуркам паплылі хмары; падняўся вецер – гнуў на вуліцы над студняй рабіну, свістаў, не сціхаючы ў платах: на дождж.*

Асаблівай увагі, на наш погляд, заслугоўваюць бяззлучнікавыя складаныя сказы, адметнасць будовы якіх выяўляецца ў тым, што яны патрабуюць індывідуальнага разгляду. Кожны выпадак ужывання такіх бяззлучнікавых складаных канструкцый патрабуе ўліку спецыфікі кантэксту. Яркі прыклад знаходзім у Я. Коласа: *Нізка звіслі над зямлёю*

хмары снегавыя, свішча вецер за сцяною, у коміне вые. У склад гэтага бяззлучнікавага складанага сказа ўваходзяць дзве прэдыкатыўныя часткі. Пастаноўка кропкі з коскай перад спалучэннем у *коміне вые* не толькі зменіць інтанацыйны “малюнак” сказа, але адначасова і трансфармуе названае спалучэнне ў безасабовую частку (Нізка звiслi над зямлiю хмары снегавыя, свішча вецер за сцяною; у коміне вые). Ставіць пытанне аб сінтаксічнай неадназначнасці такіх бяззлучнікавых складаных сказаў няма прычын. Ужыты аўтарам знак прыпынку дакладна адлюстроўвае сітуацыю, а інтанацыйны момант павінен перадаваць фон кантэксту. Толькі неадпаведнасць паміж імі можа быць падставай гаворкі аб сінтаксічнай неадназначнасці названых канструкцый.

Ігнараваць граматычную ролю інтанацыі ў бяззлучнікавых складаных сказах, асабліва названай будовы, – нельга: інтанацыя – вельмі важны рэлевантны паказчык, які фіксуе тое або іншае значэнне састаўных частак бяззлучнікавага складанага сказа. Яна ў такіх сказах выконвае сітуацыйна-рэгулюючую функцыю.

Даследаваны матэрыял паказвае, што бяззлучнікавыя складаныя сказы часта выкарыстоўваюцца ў тэкстах прыродаапісальнага характару. Намі выяўлена 1268 такіх бяззлучнікавых складаных сказаў у апавядальным мастацкім тэксце (43 % ад агульнай колькасці выбаркі) і 943 (37 %) – у вершаваных творах. З дапамогай бяззлучнікавых складаных канструкцый падчас ствараецца малюнак такой аб’ёмнасці, што яго можна нават уявіць, “убачыць”: *Рушыўся снег, зашумела вада, раскаваліся рэкі ад лёду, хлынула вон зімавая нуда, сонца ўносіць цяпло і пагоду: шумныя песні іграюць лясы, павявае вятрок цеплаваты, белая ніва ад снежнай расы ўбіраецца ў чорныя латы* (Я. Купала. Перад вясною). *Наўкола ляжала цёмнае поле, дзе-нідзе грувасціліся адзіночныя дрэвы, дзьмуў сцюдзёны напірысты вецер: праўда, дажджу не было* (В. Быкаў. Сцюжа). *Надышло лета, стракатым дываном укрыўшы тундру, свяціла сляпучае сонца, побач са старымі маткамі-аленіхамі бегалі аленяняткі – спраўляла баль бессмяротнасць жыцця* (Л. Арабей. Усё на зямлі). *Затравелая сцежка пад навіссю грабніку і гарэшніку крута вілася ўніз: пачынаўся малады ў ружовых стрэлках напараны хвойнік, віхор драў жоўтыя выспы пяску, калыхаў калматы высокі ялавец, бароды жорсткай, падобнай да шаўковай травы, лясной асакі* (В. Адамчык. Голас крыві брата твайго). *Уставала сонца, палымнела на ўсходзе парпуровая зара, яе ружовыя бляскі ляжалі на ўскраях абрываў берагоў і на буграх гладка*

абмеценых гурбаў(Э. Самуйлёнак. Паляўнічае шчасце). Мінуў стракаты шумны май; павольнай хваляй ходзіць жыта, цямнее луг, сінее гай, рачулка дрэмле пад ракітай; дыміцца хмарка ў вышыні, трымяць паветраныя плыні, раняе гукі ў цішыні зязюля – наш лясны гадзіннік (А. Русецкі. Цішыня).

Узорам трапнага выкарыстання бяззлучнікавых складаных сказаў у вершаваным мастацкім тэксце могуць служыць вершы “Вясна” Я. Коласа, “Пахне чабор” П. Броўкі, “Спакойнага шчасця не зычу нікому...” А. Куляшова, “Я люблю галубоў...” А. Лойкі, “Над Дняпром ты крэп і рос...” А. Зарыцкага, многія невялікія вершы А. Вярцінскага, Р. Барадуліна, М. Хведаровіча, М. Пазнякова, іншых паэтаў. Шырока ўжываў бяззлучнікавыя складаныя сказы ў сатырычных вершах К. Крапіва. Для таго, каб расшырыць эмацыянальна-вобразную і інфармацыйную магчымасць бяззлучнікавых складаных сказаў, аўтары карыстаюцца рознымі тыпамі простых сказаў – частак бяззлучнікавай складанай канструкцыі. Вось прыклады цэлых строф і нават невялікіх вершаў, дзе прэваліруюць бяззлучнікавыя складаныя сказы: *Сонца грэе, прыпякае; лёд на рэчцы затрашчаў. Цёплы вецер павявае, хмар дажджлівых нам прыгнаў. Вось і бусел паказаўся, гусі озікія крычаць, шпак на дубе распяваўся, жураўлі ўжо ляцяць (Я. Колас. Вясна). Ноч, дарога, светлы шорах – зор варушыцца мурашнік, вее водар цёмных долаў, тлум сцішаецца ўчарашні (А. Русецкі. Ноч, дарога...). Над Дняпром ты крэп і рос, там сталеў з рыбацкай верай: мانیць бераг – сведчыць плёс, плёс зманіў – засведчыў бераг. Зразумеў ты – скрозь і спрэс ёсць закон, ён без патолі: поле крадзе – бачыць лес, лес украдзе – бачыць поле. Так любы намоўны цень пойме праўды моц скразная: дзень загубіць – ноч пазнае, ноч заб’е – пазнае дзень (А. Зарыцкі. Над Дняпром ты крэп і рос...). Лісце кружыць, падае, сцелецца ў траве, восень барвай радуе, музыкай плыве. Сонечна пад клёнамі, светла навакол, цёплымі далонямі грэюць клёны дол (М. Пазнякоў. Клёны). Высокае неба ў бяздонным разліве блакіту, гарачае сонца блакіт пасылае вясне. Над Бугам санлівым шапочуць аб нечым ракіты, трава парасла на старой цытадэльнай сцяне (А. Звонак. Над Бугам).*

Сцісласць, выразнасць, лаканічнасць бяззлучнікавых складаных сказаў і абумоўлівае іх шырокае ўжыванне ў мове мастацкай літаратуры і ў розных публіцыстычных жанрах. Прасадычныя сродкі мовы (паўзы, тэмп маўлення, рытм, расстаноўка націскаў) адыгрываюць важную ролю

ва ўспрыманні такіх бяззлучнікавых складаных сказаў і адлюстроўваюць логіка-семантычныя сувязі паміж састаўнымі часткамі.

Класіфікацыя бяззлучнікавых складаных сказаў на аснове суаднесенасці іх са складаназлучанымі і складаназалежнымі сказамі і выдзяленне па гэтай прымеце сказаў з аднатыпнымі і разратыпнымі часткамі не ахоплівае ўвесь спектр гэтага тыпу складанага сказа. Сустракаюцца бяззлучнікавыя складаныя сказы тыпізаванай структуры, якія нельга суаднесці як са складаназлучанымі, так і са складаназалежнымі сказамі: *Цішыня – нішто не шурхне* (М. Машара. Крэсы змагаюцца). *Прыслухаліся – цішыня ночы* (З. Бядуля. Юныя начлежнікі). *Глядзі: вунь колькі гэтых слёзак* (К. Кірэнка. Далі травінцы назву – слёзкі...). *Сабралі людзей – не прадыхаць* (М. Лынькоў. Векапомныя дні).

Трэба заўважыць, што ў пэўнай колькасці зафіксаваных бяззлучнікавых складаных сказаў дакладна вызначыць характар сэнсавых адносін паміж прэдыкатыўнымі часткамі практычна немагчыма. Гэта ў першую чаргу адносіцца да бяззлучнікавых канструкцый у вершаваных тэкстах. На гэтую асаблівасць звярнуў увагу Я. М. Шыраеў, які, даследуючы паэтычны сінтаксіс рускай мовы, слухна заўважыў, што бяззлучнікавыя складаныя сказы з недыферэнцыраванымі значэннямі выкарыстоўваюцца “в поэтических целях” [106, с. 160]. Ёсць неабходнасць прывесці некалькі прыкладаў, дзе бяззлучнікавыя складаныя сказы, ужытыя ў беларускім паэтычным тэксце, маюць недыферэнцыраваныя значэнні: *Заслонка бразнула, мама выбегла і закрычала – ішла вайна...* (Р. Барадулін. Выходзячы з хаты...). *Не на іншую сыдзеш планету, захачу – даганю, будзе след* (А. Пысін. Аддаваў цябе лёсу). *Магіла засталася пры дарозе, наплакаў дзед, мышасты конь захрон* (С. Грахоўскі. Паэма дарог).

Цікавым для назірання і апісання ў гэтым плане з’яўляецца бяззлучнікавы складаны сказ, выкарыстаны Максімам Танкам у вершы “На пероне”. Рытміка і рыфма верша настолькі арыгінальная і разнастайная, што не ўкладваецца ў агульнапрынятыя паняцці. І будова сказаў – разнапланавая. Бяззлучнікавы складаны сказ, які аўтар выкарыстоўвае ў канцоўцы верша, можна аднесці да групы сказаў з “недыферэнцыраванымі адносінамі” паміж часткамі. Паэт выкарыстоўвае дасканалыя мастацкія сродкі, каб выказаць свой боль, засмучэнне і распач, што цягнікі вывозяць багацце беларускіх палёў і лясоў: *На захад ідуць цягнікі – лён, жыта, сасна і бяроза...* Параўн.: *На захад ідуць цягнікі: яны вывозяць наша багацце – лён, жыта, сасну і бярозу...*

Гэта пацвярджае думку, якая добра ўсталявалася ў сінтаксісе, што сказ, у тым ліку і бяззлучнікавы складаны, як сінтаксічная канструкцыя з пэўнай камунікатыўнай функцыяй, вызначаецца самастойнасцю, але набывае новае семантычнае нападзенне праз узаемадзеянне з іншымі сказамі ў межах кантэксту.

Сустрэкаюцца спарадычна бяззлучнікавыя складаныя сказы, дзе семантыку часткі і сказа ў цэлым можна ўстанавіць толькі кантэкстам. Асабліва выразна гэта праяўляецца ў вершаваных тэкстах, дзе важная роля заўсёды належыць эматыўным сродкам: *Замоўк арліны клёкат гнязда – дымілася кроў, кіпела вада* (А. Русецкі. З Брэсцкай легенды). Кантэкст дапамагае ўстанавіць семантыку частак: *арліны клёкат гнязда – каменнае гняздо-байніца; кіпела вада ў кулямёце*.

У сучаснай беларускай літаратурнай мове сустракаюцца бяззлучнікавыя канструкцыі, раздзеленыя знакам “кропка з коскаю”. Некаторую схільнасць да ўжывання такіх канструкцый можна заўважыць у І. Пташнікава, А. Чарнышэвіча. Напрыклад: (1) *Пайшлі вільготнай горнай сцежкай; дарога павярнула на гару да старых зямлянак у другі бок на прагал – на лінію*. (2) *Азваліся дразды, пырхнулі цераз дарогу; ззаду, у вёсцы, забрахаў сабака*. (3) *Ад сосен на сырую зямлю падаў цень; цінькалі сініцы, і звінелі над верасам і зайцавым гарохам пчолы – не баяліся расы* (І. Пташнікаў. Мсціжы). (4) *Ярка свяціла халоднае зімовае сонца; пад яго промнямі зіхацеў малады лёд; вачам было балюча глядзець на гэтую бліскуючую чысціню і снежную бэль* (А. Чарнышэвіч. Заспежак Малінаўка). (5) *У цвеце вішні шапацяць; крычыць, прагнуўшыся дзіця; ракеты зорныя ляцяць* (А. Вялюгін. Балада Трубяцкога бастыёна).

Наўрад ці можна без тлумачэнняў і агаворак лічыць усе такія канструкцыі бяззлучнікавымі складанымі сказамі. Да гэтага часу ў лінгвістыцы няма адзінага погляду на такія канструкцыі. Адны даследчыкі разглядаюць іх як “бинарные бессоюзные сложные предложения” [106, с. 54], другія называюць “сложным фрагментом текста” [80, с. 61], трэція проста адзначаюць, што іх “не следует смешивать” [40, с. 7] з бяззлучнікавымі складанымі сказамі. Думаецца, што вырашэнне гэтай праблемы патрабуе спецыяльнага даследавання.

Ужыванне бяззлучнікавых канструкцый, раздзеленых знакам (;), як паказвае даследаванне матэрыялаў, – надзвычай рэдкая з’ява ў творах большасці беларускіх пісьменнікаў. З другога боку, выкарыстанне такіх бяззлучнікавых канструкцый можна лічыць звычайнай з’явай у творах

І. Пташнікава, В. Карамазава, К. Кірэенкі і інш. Вось некаторыя з іх: *Дыміўся ў росах стэп; з сырых балот цягнула тхлом; у векавых барах святлела восень; пад сонцам спакваля ўся наўсцяж збуджалася зямля; і на яе бяскрайняй шыры скрозь з вясёлым гоманам ішлі ўпярод асілкі-людзі, мужны смелы род* (К. Кірэенка. Агонь). *У люстрах рэк пялёсткі зарніц плылі павольна; на палянах жыты купаліся ў тумане; пах суніц, як мора, разліваўся па лясках; звінелі ціха на слупах дроты; і на шырокіх плошчах у гарадах спакойна калыхаліся сцягі* (Тамсама). *Аднекуль дыхнула халодным ветрам; агонь лізнуў на зямлі зялёны мох; мох пачарнеў адразу* (І. Пташнікаў. Тартак). *Шкло на вокнах дошкі перакрэслілі; утаптаны змуравеў падворак; мілы голас ластаўчынай песні ў падстрэшы згорбленай павеці* (А. Русецкі. Вясковая ластаўка). *Нейк ураз пабурэла трава, пажоўкла лісце на дрэвах; балоты, лясы, палі набрынялі вадою; на дарогах зачвякала грязь...* (Б. Сачанка. Вялікі лес). *Тут [у будынку] адбываліся розныя сходы і нарады; сюды прыходзілі госці і падарожнікі (вядома, толькі мужчыны); тут мужчыны праводзілі ўвесь свой час, курылі, ляжалі, спявалі* (Я. Маўр. У краіне райскай птушкі). *Мора бадай не варушылася; на небе ані хмаркі; сонца паволі апускалася ў ваду* (Я. Маўр. Сын вады).

З названых аўтараў найбольшая колькасць бяззлучнікавых складаных сказаў, састаўныя часткі якіх раздзелены знакам кропка з коскаю (;), зафіксавана ў прозе Івана Пташнікава: *Алені ішлі нанач у зашыек; назаўтра ў прыцемку зноў былі на балоце* (І. Пташнікаў. Алені). *У хляве цяжка дыхала карова; у гародчыку ў такі позні час яшчэ не спаў конік-цвыркун* (І. Пташнікаў. Лонва).

Вялікую групу (87 адзінак) склалі такія бяззлучнікавыя складаныя сказы, выбраныя з рамана “Мсціжы”: (1) *За ракой на балоце закалыхалася польмя; ад яго ля ракі пачырванеў туман.* (2) *Поўня была ўжо высака над лесам, паменшала; здавалася, свяціла толькі ў жыліну.* (3) *Зазвінела недзе ўперадзе апушчанае шкло; на шчокі сыпанула імжа.* (4) *Ля соснаў на сівым сухім моху валялася пакручаная старая стружка; на яе белымі плямамі свяціла праз верхалё сонца.* (5) *На дурнічніку высака віселі буйныя, доўгія сівыя ягады; з ягадніку і з лісця пырскала на шчокі раса.* (6) *Пахла сырой зямлёй; густая, мокрая ад расы маладая мятліца на дарозе прылягла да зямлі і парылася на сонцы.* (7) *На руках мерзлі вялікія пальцы; ён зусім іх не чуў.* (8) *Пацямнела. Пайшоў снег, густы, ціхі. На пасецы зрабілася шэра; адразу пабялела ля кузні дарога.*

Заўважым, што ў творах І. Пташнікава ўжыванне канструкцый, раздзеленых знакам (;), можна лічыць вызначальнай прыметай яго манеры пісьма. Пісьменнік выкарыстоўвае знак “кропка з коскай” не толькі, напрыклад, пры пералічальных адносінах, але і ў бінарных канструкцыях з рознай напоўненасцю састаўных частак: *Ля соснаў на сівым сухім моху валялася накручаная старая стружка; на яе белымі плямамі свяціла праз верхалё сонца* (І. Пташнікаў. Мсціжы). *Людзі разышліся: сталі хадзіць ля частакола; далёка ля студні; стукалі ботамі на ганку; падыходзілі калідорам да дзвярэй магазіна – на дзвярах была відаць аж з двара чорная шырокая завала і вялікі новы бліскучы замок – варочаліся назад на двор* (Тамсама). *Над вухам звінеў камар – сонны, лянiвы: ад яго хацелася спаць; за ракой у тумане адзываліся гусі; крталіся на сасне ўгары над хлевам бацяны: сядзелі ўсе трое ўцясне – прыляталі яшчэ нанач на гняздо* (Тамсама). *Цісне ноччу мароз; хрумчыць над нагамі лёд – вада ў ямах вымерзла аж ў дно; скрыціць снег – узяўся шэранню – ядрана, дзярката, не ступіць нагой* (Тамсама).

Увагі ў гэтым плане заслугоўвае і верш Я. Коласа “Палескія вобразы”. Аўтар аб’ядноўвае “пад адным дахам” ланцужкі няпоўных, а таксама развітых і неразвітых экзистэнцыяльных (быццiйных) сказаў як частак адзінай канструкцыі: *Цёмны бор, кусты, балоты, кучы лоз і дубняку, рэчкі, купіны, чароты, мора траў і хмызняку; мосцік, зложаны з бяргвенняў брод і грэбля кожны крок, на дарозе рад карэнняў, крыж, пахілены набок; пералескі, лес, паляны, страсвецкі дуб з жарлом, хвоя-веліч на кургане з чорным буславым гняздом; грязь, пяскі, лужок зялёны, шум крынічкі з-пад карча, шэлект лісіцяў несканчоны, крык у небе крумкача; вербы, груша-сіраціна, нізкарослы цёмны гай...*

У названым аб’ёмным сказе канструктыўны састаў частак, што маюць форму быццiйных намінацыйных і няпоўных сказаў, лексічна абмежаваны: гэтага вымагае сітуацыя – аўтару неабходна стварыць аб’ёмную пейзажную замалёўку, узмацніць эмацыянальнасць, вобразнасць малюнкаў. Знак прыпынку (;) аб’ядноўвае групы частак у адзіную канструкцыю.

Зрэдку ўжываюцца канструкцыі, раздзеленыя знакам (;) у публіцыстычным стылі: *Далейшая хроніка баявых падзей выглядае так: 12 снежня 1943 года загінуў памочнік камандзіра ўзвода 1321-га стралковага палка Герой Савецкага Саюза Павел Тамілін; 14 снежня ў 415-ю стралковую дывізію залічваецца больш трохсот партызан; 9 студзеня 1944 года 1321-ы стралковы полк вызваляе хутары Гаражонкі,*

Кужэль, Заазер'е, Бачуры; 11 студзеня – займае чыгунку Оўруч-Мазыр... (“Маладосць”).

Як відаць з прыкладаў, у многіх канструкцыях назіраецца не толькі структурнае, але і семантычнае ўскладненне: значна павялічваецца колькасць інфармацыі, якая паведамляецца. Варта адзначыць, што група сказаў, раздзеленая знакам (;), вельмі неаднародная па структуры: *Вакол больш не было ніякіх зыкаў; густая і чорная вада цякла ціха і спакойна* (К. Чорны. На беразе). *Навакол дрэвы, трава, мох; дзіцячыя галасы сталі цішэй* (К. Чорны. Трэцяе пакаленне). *У свежым чысцюткім доле сталі відаць рэдкія сцяблінкі бальнегу, узмежак з кустамі; наперадзе ў полі з'явілася сцірта саломы* (В. Быкаў. Здрада). *Аднак ударыць ён не паспеў: побач грымотна рванула, кінула яго ўбок, аглушыла; зямля здрыганулася, падскочыла і зваліла яго ў чорную прорву бездані* (В. Быкаў. Альпійская балада).

Думаецца, няма падставы катэгарычна сцвярджаць, што ўсе такія канструкцыі трэба разглядаць як бяззлучнікавыя складаныя сказы. Сапраўды, у многіх з прыгаданых сказаў ёсць многа агульнага з бяззлучнікавымі складанымі сказамі, і блізкасць іх да бяззлучнікавых складаных канструкцый відавочная. Аднак дастаткова элементарнага аналізу і параўнання названых адзінак, напрыклад, са складаназалежнымі сказамі, каб заўважыць рысы, якія адмяжоўваюць іх ад бяззлучнікавых складаных канструкцый.

Безумоўна, апісаць дэтальна ўсе магчымыя формы бяззлучнікавых складаных сказаў сучаснай беларускай літаратурнай мовы і правесці іх усебаковую характарыстыку ў межах пастаўленых задач немагчыма. Варта падкрэсліць, што пра ўжыванне бяззлучнікавых складаных сказаў у сучаснай беларускай літаратурнай мове можна гаварыць не наогул, не супрацьпастаўляючы бяззлучнікавыя канструкцыі іншым сінтаксічным адзінкам, а толькі маючы на ўвазе іх сувязь і суіснаванне з іншымі сінтаксічнымі структурамі.

2.2. Роля лексіка-марфалагічных і сінтаксічных сродкаў у аб'яднанні частак бяззлучнікавага складанага сказа

Складаназлучаныя і складаназалежныя сказы адрозніваюцца ад бяззлучнікавых як відам сувязі, так і сродкамі, што яе афармляюць. Бяззлучнікавыя складаныя сказы не маюць ні злучнікаў, ні злучальных слоў, а ўзаема сувязь прэдыкатыўных частак грунтуецца пераважна на сэнсавых узаемаадносінах частак, што ўтвараюць бяззлучнікавую

складаную канструкцыю, і інтанацыі, якая выражае пэўныя адносіны. Аднак інтанацыйная адзнака не заўсёды дае магчымасць размяжоўваць адносіны, якія ўзнікаюць паміж часткамі бяззлучнікавага складанага сказа. Адсутнасць жа злучнікаў і злучальных слоў у складаным сказе гэтага тыпу як сродкаў выражэння сінтаксічных адносін садзейнічала таму, што даследчыкі вялі пошук новых паказчыкаў адзінства частак бяззлучнікавай канструкцыі, тых сродкаў, што ўказвалі б на яе спецыфіку. С. І. Дарашэнка, напрыклад, дае паняцце аб граматызаваных сродках, да якіх адносяць узаемаразмяшчэнне частак, лексічныя элементы на іх стыку, адносіны трывальна-часавых форм, інтанацыю. Даследчык заўважае пры гэтым, што ў бяззлучнікавых складаных сказах “грамматическая связь опирается на совокупность грамматизированных средств как основных конструктивных синтаксического объединения частей” [41, с. 11].

Аўтары дапаможніка “Современный русский язык” [40] інтанацыю разглядаюць як асноўны сродак сувязі частак бяззлучнікавага складанага сказа, а “семантическое (смысловое) соотношение частей, параллелизм видо-временных форм глаголов-сказуемых, “контактные” слова, анафорические элементы (“скрепы”), специфическое синтаксическое строение (неполноту одной из частей, общий второстепенный член, повторение отдельных членов предложения, порядок расположения частей, специальное строение сказуемых)” [40, с. 4–5] лічаць дадатковымі.

Агульнавядома, што замена аднаго складанага сказа некалькімі простымі і, наадварот, утварэнне складанага сказа з некалькіх простых вядзе да з’яўлення новых акцэнтаў, а часам думка, на якую ўвагу чытача акцэнтую аўтар, можа зусім згубіцца. Утварэнне складаназлучаных і складаназалежных сказаў патрабуе ўжывання злучнікаў і злучальных слоў. Разгледзім некалькі прыкладаў: 1. *Першыя дзеці ёсць адзнака маладосці жанчыны. Апошняе дзіця ёсць адзнака сталасці перад старасцю* (К. Чорны. Скіп’ёўскі лес). Параўн.: *Першыя дзеці ёсць адзнака маладосці жанчыны, а апошняе дзіця ёсць адзнака сталасці перад старасцю*. 2. *Людзі маўчаць. Начальнік абводзіць поглядам усіх на чарзе* (Э. Самуйлёнак. Пункт апоры). Параўн.: *Людзі маўчаць, і начальнік абводзіць поглядам усіх на чарзе*. 3. *А між тым баяца не было прычыны. Цэнтр паўстання даўно перамясціўся на захад* (У. Караткевіч. Паром на бурнай рацэ). Параўн.: *А між тым баяца не было прычыны, бо цэнтр паўстання даўно перамясціўся на захад*.

Утварэнне бяззлучнікавых складаных сказаў з простых сказаў у многіх выпадках вядзе да выкарыстання ў адной з прэдыкатыўных частак розных лексіка-марфалагічных сродкаў – “кантактных слоў, анафарычных элементаў (“скрэпаў”), асабова-ўказальных займеннікаў, прыслоўяў, паўтораў, замены паўтора сінонімам і г. д. Напр.: *Незнаёмы правёў Каленіка да самай хаты. У хаце яго не адразу пазналі* (П. Галавач. Яны не пройдуць!). Параўн.: *Незнаёмы правёў Каленіка да самай хаты, у хаце яго не адразу пазналі*. А таксама: *Незнаёмы правёў Каленіка да самай хаты, там яго не адразу пазналі*. У першым выпадку сувязь прэдыкатыўных частак бяззлучнікавага складанага сказа ўзмацняецца паўторам слова *хата* (*у хаце*), у другім у якасці дадатковай сувязі выкарыстоўваецца анафарычны элемент – слова *там*, “отсылающее к ранее сказанному” [40, с. 6].

Паколькі анафарычныя спасылкі падкрэсліваюць сінтаксічнае значэнне часткі, у склад якой уваходзяць (прымаючы часам на сябе лагічны націск), і садзейнічаюць узмацненню сувязі састаўных частак, неабходна высветліць іх ролю ў аб’яднанні частак бяззлучнікавага складанага сказа, вызначыць іх функцыі, акрэсліць частотнасць ужывання такіх сказаў у сучаснай беларускай літаратурнай мове.

2.2.1. Анафарычныя элементы ў бяззлучнікавым складаным сказе

Даследаваны матэрыял сведчыць, што дадатковыя сродкі ўзмацнення сувязі паміж часткамі бяззлучнікавага складанага сказа – з’ява даволі пашыраная ў літаратурнай мове. У якасці “скрэпаў” у апавядальным мастацкім тэксце часцей выкарыстоўваюцца анафарычныя элементы: *так, гэтак, вось, гэта, там, такі* (*такая, такое, такія*), *той*: *Немцы, відаць, не паспелі зняць шылдачак – так хутка яны адступілі* (А. Асіпенка. Жыта). *Стала нельга слухаць – так страшна завяў народ* (У. Караткевіч. Сівая легенда). *Мінула зіма, вясна, вось і лета наступіла* (І. Навуменка. Развітанне ў Кавальцах). *Чуць-чуць дрогне, праліецца чырвань на ўсходзе – гэта неба ўсміхнецца людзям і прыродзе* (Я. Колас. Усход сонца). *Андрэй быў у добрым гуморы – гэта адразу кідалася ў вочы* (М. Зарэцкі. Сцежкі-дарожкі). *Добра ў яго выходзіла, гладка, я гэтак ніколі не раскажаў бы* (А. Кулакоўскі. Хораша ўзыходзіць сонца). *На ўзгорку звонка крохнула мерзлая гліна – там стаяў Барын, важак табуна* (В. Карамзаў. Пушча). *Восень зрабіла сваё і адпачывала на палянах – там яшчэ зелянела трава,*

стаяла вада (К. Чорны. Лявон Бушмар). Цяпер ён [Ігнат] ляжаў нерухома і ўсё пазіраў у неба – **такое** неба заўсёды хвалявала яго (М. Лупсякоў. Да сваіх). Ля гумна Іван наткнуўся на дзеда-вартаўніка – **той** драмаў, накрыўшыся кажухом (І. Навуменка. Вяселле ў Палыкавічах). У вас валасы дужа мяккія – **такія** валасы больш у жанчын бываюць (М. Зарэцкі. Сцежкі-дарожкі).

Як правіла, анафарычныя элементы размяшчаюцца ў пачатку другой састаўной часткі і з’яўляюцца не толькі паказчыкам моцнай сэнсавай сувязі частак бяззлучнікавага складанага сказа, але і выступаюць як элементы структурнай арганізацыі канструкцыі. Размяшчэнне састаўных частак у такіх бяззлучнікавых складаных сказах мае строга фіксаваную будову. Напрыклад, у сказах (1) Чуўся вясёлы гоман – **гэта** разыходзіліся з клуба студэнты (І. Гурскі. Вясна пачыналася) і (2) Пахаваліся ўсе госці ў куточкі: **так** спынілася вяселле сярод ночкі (М. Багдановіч. Мушка-зелянушка і камарык – насаты тварык) нельга пераставіць часткі, бо наяўнасць анафарычных элементаў *гэта*, *так* сведчыць аб тым, што “паслядоўнасць і сувязь рэальных падзей атрымала маўленчую фіксацыю” [69, с. 242].

Анафарычным элементам, якія арганічна ўпісваюцца ў структуру бяззлучнікавых складаных сказаў, належыць асноўная роля ў выражэнні сэнсавых адносін паміж часткамі. Састаўная частка бяззлучнікавай канструкцыі, у склад якой уваходзіць анафарычны элемент, не толькі характарызуе прэпазіцыйную частку, вызначаючы яе якасць і ролю, але і дае дадатковую характарыстыку асноўнай састаўной часткі, а “скрэпы” з’яўляюцца паказчыкамі гэтай характарыстыкі: За сталом на вераішчаку падгатаўлялі ўжо атаку, – **на гэта** хлопцы былі хваты (Я. Колас. Новая зямля). Нечакана з’явіўся сам Галында – **гэта** было маланкаю на чыстым небе (В. Каваль. Дзень палымнее). Апоўдні ці пад вечар лес будзе акружаны і працасаны – **у гэтым** ніхто не сумняваўся (Т. Хадкевіч. Рэха ў гарах).

Факты сведчаць, што найбольш часта ў якасці дадатковага паказчыка адзінства састаўных частак і кандэнсатара зместу папярэдняй прэдыкатыўнай часткі выступае анафарычны займеннік-дэйксіс *гэта*. Яму ж належыць асноўная роля ў выражэнні далучальна-азначальных адносін. Займеннік *гэта* ўжываецца ў функцыі анафарычнай спасылкі і з’яўляецца паказчыкам дадатковай характарыстыкі папярэдняй прэдыкатыўнай часткі. У структуры другой часткі ён можа займаць не толькі пазіцыю першага

слова. Напр.: *Прасіцца ён не будзе – гэта я цвёрда ведаю* (І. Шамякін. Спі, мой сыночак...). *Яму стала спакойней на душы – гэта я ведаў* (К. Чорны. Навагодняя ноч). *Я чалавек не вельмі практычны, гэта праўда* (К. Крапіва. З народамі). *У жмуркі нам гуляць не да твару, вы гэта добра разумееце* (М. Лынькоў. Векапомныя дні). *Заснуць яму не ўдасца – ён гэта ведаў* (К. Чорны. Гора).

Анафарычныя элементы ў пераважнай большасці зафіксаваных бяззлучнікавых складаных сказаў суадносяцца з асобным словам або ўсёй папярэдняй часткай. Нам сустраўся толькі адзін выпадак ужывання бяззлучнікавага складанага сказа, у якім анафарычны элемент суадносіцца не толькі з прэпазіцыйнай часткай, а і з папярэднім кантэкстам: *І неба над яго галавой было чысцюткае, ні адзінай хмаркі, ні адзінай плямінкі. Сонца ды нямецкі самалёт – больш там [у небе] нічога не было* (В. Казько. Літары на мармуры).

Гаворачы аб ужыванні “скрэпаў” пры аб’яднанні частак бяззлучнікавага складанага сказа, заўважым, што апусціць іх у многіх выпадках немагчыма, бо адразу знікае сэнсавая сувязь частак. Гэта не толькі не пярэчыць сутнасці адзінства структуры (формы) і інфарматыўнасці (зместу) сказа, але з’яўляецца і паказчыкам таго, што анафарычныя элементы ў бяззлучнікавай складанай канструкцыі трэба разглядаць як сродкі арганізацыі сказа і камунікатыўна значымыя кампаненты. Напр.: *У хату было прыемна зайсці, там заўсёды пахла яблыкамі, нейкімі травамі і мёдам* (Т. Хадкевіч. Ціхі дзень). *Лецечка зірнуў на неба – там таксама было ўжо сонца* (В. Казько. Суд у Слабадзе).

Апусціць “скрэп” можна ў выпадках, калі ён выконвае ролю азначэння пры размешчаным за ім займенніку, а таксама пры паўторы кампанентаў першай часткі ў састаўной частцы, якая мае анафарычны займеннік, незалежна ад таго, ці ў прэпазіцыі або ў постпазіцыі адносна займенніка знаходзіцца паўтор. Напр.: 1. *Якавенка любіў навучаць, – аб гэтай яго схільнасці ведалі ўсе ў батальёне* (І. Мележ. Мінскі напрамак). Параўн.: *Якавенка любіў навучаць, – аб яго схільнасці ведалі ўсе ў батальёне*. 2. *Дзед Талаш адчуваў цяпер за сабою сілу і ўпэўненасць; гэту сілу і смеласць прыдавала яму ў значнай меры і “настаяшчая” стрэльба* (Я. Колас. Дрыгва). Параўн.: *Дзед Талаш адчуваў цяпер за сабою сілу і ўпэўненасць; сілу і смеласць прыдавала яму ў значнай меры і “настаяшчая” стрэльба*. 3. *Зямля нібы раставала, растаплялася*

ў душна-салодкай млосці; гэтая млосць пераходзіла на людзей, на жывёлу, спавівала ўсіх мяккай пялёнкай бяссілля (М. Зарэцкі. Сцежкі-дарожкі). Параўн.: Зямля нібы раставала, растаплялася ў душна-салодкай млосці; млосць пераходзіла на людзей, на жывёлу, спавівала ўсіх мяккай пялёнкай бяссілля.

Параўнанне сказаў паказвае, што ва ўсіх выпадках далучаемая частка нясе дадатковую інфармацыю адносна зместу папярэдняй састаўной часткі. Аднак са стратай займеннікаў бяззлучнікавыя складаныя сказы характарызуюцца ўжо не далучальна-азначальнымі, а далучальна-дапаўняльнымі адносінамі.

2.2.2. Асабова-ўказальныя займеннікі як сродкі дадатковай сувязі састаўных частак бяззлучнікавага складанага сказа

Ва ўсіх сферах сучаснай беларускай літаратурнай мовы, аб чым сведчыць прааналізаваны матэрыял, актыўна ўжываюцца бяззлучнікавыя складаныя сказы, у аб'яднанні якіх выключна важнае значэнне маюць асабова-ўказальныя займеннікі *ён, яна, яно, яны* як лексічныя дублеты да назоўніка (звычайна ў ролі дзейніка) ў першай састаўной частцы: *З даўніх часоў жыве ва мне несціханы трывожны боль, ён перасільвае маю звычайную чалавечую палахлівасць, жалобай і лютасцю пячэ маё сэрца* (В. Быкаў. Трэцяя ракета). *Гэты скарб не схаваны ў зямлі, не закуты ў іржавай скарбонцы – ён вясною з адталай раллі ўзнямаецца рунню да сонца* (А. Вольскі. Мой скарб). *Зноў вяртаецца зацята-помстлівая рашучасць, яна прыносіць раўнавагу, упэўненасць* (І. Навуменка. Вецер у соснах). *Радзімай маёй ганаруся, яна ў маім сэрцы жыве* (А. Бялевіч. Радзіма). *Новае жыццё ўваходзіла не толькі ў сялянскія хаты, яно ўлівалася ў душы людзей* (Р. Сабаленка. Каралінцы). *Паабанал дарогі пачаліся палеткі жыта, яно толькі што адкрасавала* (А. Марціновіч. Не шукай слядоў сваіх). *Маланкі паласавалі ўжо неба і ўдоўж і ўпоперак, яны нагадвалі і белыя шаблі, і блакітныя стрэлы, і зігзагі, і дугі* (Т. Хадкевіч. У навальніцу). *Нашым марам збывацца заўжды, яны нашаю доляй сагрэты* (А. Астрэйка. Што збылося – жыве). *Родная мова беларусаў стала набываць другое жыццё – яна паступова, хоць і павольна, уваходзіць ва ўсе сферы дзейнасці грамадства (“Звязда”). Хачу звярнуць увагу чытачоў на дах саркафага: ён пакрыты спецыяльным ізаляцыйным матэрыялам з мэтай памяншэння выпраменьванняў (“Настаўніцкая*

газета”). *Вайна* пакінула свой адбітак на характары, светаўспрыманні нашага сучасніка, *яна* жыве ў біяграфіі сярэдніх і старэйшых пакаленняў (П. Дзюбайла. Невычэрпная тэма). *Талент* *Максіма Танка* аб’явіўся для сучаснікаў дваіною загадкай, *ён* вырваўся на літаратурную арэну былой Заходняй Беларусі нечакана і быў талентам самабытным, першай велічыні (У. Калеснік. Яго чалавечнасць).

Другая састаўная частка ў прыведзеных бяззлучнікавых складаных сказах удакладняе змест прэпазіцыйнай прэдыкатыўнай часткі, але дзейная асоба застаецца тая ж (*боль – ён, рашучасць – яна* і г. д); структурна гэта выражаецца ў замене назоўніка першай часткі асабова-ўказальным займеннікам у другой састаўной частцы. Заўважым, што такія асабова-ўказальныя займеннікі не толькі ўзмацняюць сувязь састаўных частак, але і з’яўляюцца сродкам захавання сінтаксічнай формы бяззлучнікавага складанага сказа: 1. *Андрэй спраўдзіў сваё абяцанне: ён пазнаёміў Лясніцкага з Матруніным* (М. Зарэцкі. Сцежкі-дарожкі). Параўн.: *Андрэй спраўдзіў сваё абяцанне і пазнаёміў Лясніцкага з Матруніным*. 2. *Пасляваенная праца была ратункам людзей – яна выводзіла з беднасці і прыглушала душэўную скруху, меншыла гаркату* (В. Каваленка. Жывое аблічча дзён). Параўн.: *Пасляваенная праца была ратункам людзей, бо (яна) выводзіла з беднасці і прыглушала душэўную скруху, меншыла гаркату*. Або яшчэ: *Пасляваенная праца была ратункам людзей, выводзіла з беднасці і прыглушала душэўную скруху, меншыла гаркату*.

Параўнанне сказаў паказвае, што такія бяззлучнікавыя складаныя канструкцыі пры адсутнасці асабова-ўказальных займеннікаў трансфармуюцца ў простыя сказы з аднароднымі членамі і ў складаназалежныя сказы.

2.2.3. “Кантактныя” словы – паказчык адзінства бяззлучнікавай складанай канструкцыі

Асаблівасцю будовы многіх бяззлучнікавых складаных сказаў, асабліва з супастаўляльна-супрацьпастаўляльным значэннем, з’яўляецца тое, што сінтаксічная цэласнасць канструкцый падкрэсліваецца структурным паралелізмам частак, лексіка-граматычным значэннем слоў, якія маюць антанімічны характар. У лінгвістыцы такія словы атрымалі назву “контактных” [89, с. 3].

У сучаснай беларускай літаратурнай мове пераважную большасць складаюць бяззлучнікавыя складаныя канструкцыі, дзе ў якасці “кантактных” слоў ужываюцца антонімы. У творах мастацкай літаратуры надзвычай шырока пададзены бяззлучнікавыя складаныя сказы, дзе сувязь састаўных частак узмацняецца антонімамі *усход – захад, багаты – бедны, ззаду – наперадзе, учора – сёння, справа – злева, днём – ноччу, далёка (недзе) – побач, уверсе – унізе, летам – узімку* і г. д.: **На ўсходзе стаяў сасняк, на поўдні** лесвіцай-горкай пачыналася чарналессе, **поўнач і заходні бок** былі замкнуты дробным асіннікам і лазняком (М. Гамолка. Сокалы-сакаляняты). **Багач** ззяе ў пазалоце, **мужык бедны** мрэ ў бядоце (Я. Колас. З песень адзінокага). **Ён багаты, я бедны** (Ц. Гартны. Сокі цаліны). **Наперадзе** шпарка бег Віктар, **ззаду** дыбаў Мірон (Я. Маўр. Палескія рабінзоны). *Яшчэ яна [вышыня] учора* была безыменнай, **сягоння** ўвесь свет яе знае (Я. Колас. Вышыня Безыменная). **Летам** відаць дальні асмужаны лес, зялёнае поле, **узімку** белая снежная поцілка нібы ахінае наваколле (І. Навуменка. Апошняя восень). **Вышэй** расце стары, ранены маланкамі дуб, **ніжэй**, над рэчкай, – вербы (І. Шамякін. Залаты медаль). **Уверсе** шчабяталі птушкі, **унізе** гулі розныя мухі, жукі, мільгалі матылі (Я. Маўр. Палескія рабінзоны). *Удзень ў Парыжы* нешматлюдна. Нам растлумачылі: **дзеці** вучацца, **дарослыя** працуюць (Б. Сачанка. Восень у Парыжы).

У апавадальным і паэтычным мастацкім тэксце, у розных публіцыстычных жанрах, навуковым і навукова-папулярным выкладзе звычайнай з’явай можна лічыць выкарыстанне бяззлучнікавых складаных сказаў, сінтаксічная цэласнасць якіх “абумоўлена ўзаемнай сувяззю значэння і будовы прэдыкатыўных частак” [24, с. 116] і падкрэсліваецца субстантываванымі займеннікамі *адзін (адна, адно, адны) – другі (другая, другое, другія), адны – іншыя*, якія ў кантэксце набываюць антанімічны характар: *На дарозе было многа машын, адны* імкнуліся перагнаць нас, **другія** шалёна ляцелі насустрач (А. Марціновіч. Не шукай слядоў сваіх). *Усе кудысьці ідуць – адны* спяшаюцца, **другія** так сабе шпацыруюць (А. Якімовіч. Беспрытульны). *Два полі было ў салдата. Адно* зелянела травой, **другое** было ўзарата вайной і паліта крывёй (А. Вярцінскі. Два полі). **Адны** мазгамі, **іншыя** рукамі (А. Александровіч. Напор). **З аднаго боку** быў малады лес, **з другога боку** было поле (З. Бядуля. Язэп Крушынскі). **Адны** паміралі ў агні-барацьбе, – **другія** ішлі на падмогу (П. Трус. Дзесяты падмурак). **Адны** [дрэвы] шалясцець перастануць, – **другія** ўзрастуць над узгоркамі (У. Дубоўка. Шуміць шыгаллем і лістамі).

Адны знішчальнікі прызямліліся, *другія* – узнімаліся ў наветра (М. Лынькоў. Векапомныя дні). *Адзін* быў стары, *другі* малады (К. Чорны. Люба Лук’янская). *Адны* даследчыкі лічаць такія сказы [тыпу *Цішыня і туман*] складаназлучанымі, *другія* – простымі сказамі з аднароднымі членамі (Н. В. Гаўрош. Намінатыўныя сказы ў сучаснай беларускай мове). *Адны* ўцяклі з лесу, *другія* загінулі (П. Дзюбайла. Час страчаных ілюзій). Прыкладна *палова* апытаных негатыўна ставіцца да цяперашніх герба і сцяга, *другая палова* – усхваляе іх і ніякіх змен не жадае (“Звязда”). *Адна* справа – палітыка, зусім *іншая* – мова і культура (“Настаўніцкая газета”). *Адна* [жанчына] зграбным узмахам рукі рассыпае на вузкаму загону насенне травы, *другая* ідзе следам і барануе жалезнымі граблямі (“Маладосць”).

Антанімы *адзін* (*адна, адно, адны*) – *другі* (*другая, другія, іншыя*) як структурна-семантычны сродак не толькі ўзмацняюць сувязь састаўных частак канструкцыі. У лексіка-граматычных значэннях слоў, якія маюць антанімічны характар, ляжаць адносіны супрацьпастаўлення, аб якіх паведамляецца ў састаўных частках.

Сустрэкаюцца бяззлучнікавыя складаныя сказы, у якіх антанімічная пара, з’яўляючыся дадатковым сродкам сувязі, аб’ядноўвае дзве састаўныя часткі ўнутры аднаго сказа ў структурна-сінтаксічную групу. Як правіла, колькасць сінтаксічных груп адпавядае колькасці антанімічных пар. Асабліва рэльефна праяўляецца ў такіх сказах здольнасць антанімаў аб’ядноўваць кампаненты ў адзіную канструкцыю і выступаць “у якасці асноўнага кваліфікатара семантыка-сінтаксічных адносін” [21, с. 98]. Разгледзім прыклад: *На купалле там* [на кургане] *птушка садзіцца, пяе, у піліпаўку воўк нема вые; сонца днём распускае там косы свае, ночкай зоры глядзяць залатыя* (Я. Купала. Курган).

Пару *на купалле* – *у піліпаўку* можна разглядаць як антанімічную толькі ў названым сказе, бо кантрастнасць, супрацьлегласць значэнняў забяспечваецца кантэкстам. Такім чынам, кантэкстуальна антанімічная пара *на купалле* – *у піліпаўку* ўтварае першую сінтаксічную групу, а пара *сонца днём* – *ночкай зоры* аб’ядноўвае дзве другія састаўныя часткі ўнутры сказа ў наступную сінтаксічную групу. Характэрна пры гэтым, што антонімы ўказваюць на моцную сэнсавую і структурную сувязь састаўных частак унутры сінтаксічнай групы, а разам з паўторам слова *там* з’яўляюцца паказчыкамі адзінства прэдыкатыўных частак бяззлучнікавага складанага сказа.

Ужыванне антанімічных кампанентаў узмацняе спалучальныя магчымасці частак бяззлучнікавага складанага сказа. Лексічныя значэнні супастаўляемых (супрацьпастаўляемых) членаў састаўных частак – кампанентаў антанімічнай пары – з’яўляюцца той асновай, на якой грунтуюцца супастаўляльна-супрацьпастаўляльныя адносіны. У большасці выпадкаў састаўныя часткі такіх бяззлучнікавых складаных сказаў будуюцца паводле закону структурнага паралелізму. Асабліва выразна гэта выяўляецца ў вершаваным мастацкім тэксце. Напр.: *Слову жывому на глебу ўрадлівую, мёртвamu слову – на камень, на жвір. Шчыраму сэрцу – долю шчаслівую, чэрстваму сэрцу – балота і вір. Смутку глыбокаму – ночку спакойную, радасці ціхай – яснай зары, зеля гаючага – ране няўгойнае, добраму ўчынку – добрай пары* (С. Дзяргай. Слову жывому...).

Паказчыкам цеснай узаемасувязі частак бяззлучнікавых складаных сказаў з супастаўляльна-супрацьпастаўляльным значэннем, акрамя антанімічных кампанентаў (“кантактных” слоў), з’яўляецца агульны даданы член. Напр.: *У яго прамове мала было агітацыі – больш сталых цвярозых разважанняў* (М. Зарэцкі. Спежкі-дарожкі).

Вельмі часта форму бяззлучнікавых складаных сказаў з супастаўляльна-супрацьпастаўляльным значэннем маюць прыказкі і прымаўкі. Сцісласць, лаканічная выразнасць такіх бяззлучнікавых сказаў тлумачыцца не толькі спецыфікай будовы саміх канструкцый, але і тым, што ў якасці “кантактных” слоў ужываюцца антонімы. Трапнае выкарыстанне антонімаў актывізуе сувязі паміж састаўнымі часткамі бяззлучнікавага складанага сказа, пашырае яго выяўленчыя магчымасці: *З свайго языка спусціш – на чужым не зловіш. Малыя дзеці – малы клопат, большыя дзеці – большы клопат. Не плюй на кривога – сам станеш гарбаты. Не смейся чужой бядзе: свая на градзе*³.

³ Мудрыя дарадцы. Прыказкі і прымаўкі / Укладальнік А. У. Янголь. Мн., 1983. (З. Бядуля. Язэп Крушынскі). *Да яго* [лірычнага героя] *вяртаецца жаданне жыць, зноў абуджаецца сіла творчасці* (В. Каваленка. Жывое аблічча дзён). *Паводле ўзору вучні падпісваюць канверты, пасля праверкі настаўнік ускладняе заданне – вучні самастойна падпісваюць адрас сваякоў або сябра* (М. П. Лукашук. Развіццё мовы вучняў пачатковых класаў).

Форму бяззлучнікавага складанага сказа, як паказвае аналіз даследаванага матэрыялу, маюць многія загалоўкі артыкулаў у перыядычным друку. У якасці “кантактных” слоў даволі часта ў канструкцыях гэтага тыпу выступаюць антонімы. Заўважым, што такія бяззлучнікавыя складаныя сказы маюць двухчленную структуру, а сэнсавая процілегласць частак успрымаецца толькі ў моўнай сітуацыі, бо антонімы маюць няпоўную сэнсавую процілегласць або з’яўляюцца кантэкстуальнымі. Напр.: *Польскае школьніцтва на Беларусі расце, беларускае ў Польшчы – спыніла спад* (“Звязда”). *Не клапоціцца дзяржава – рупяцца свядомыя грамадзяне* (“Наша слова”).

У бяззлучнікавых складаных сказах з часавымі адносінамі асноўная роля выражэння гэтых адносін належыць трывальна-часавым суадносінам выказнікаў састаўных частак. Напр.: *Бор стары завые нудна, зашуміць галлём лаза* (Я. Колас. Пад шум ветру). *Поезд прайшоў, шлагбаум падняўся, стары чалавек перайшоў праз рэйкі і увайшоў у глухі завулак* (К. Чорны. Насцечка).

У творах мастацкай літаратуры, публіцыстыкі і навукі нярэдка сустракаюцца выпадкі, дзе адносіны адначасовасці і паслядоўнасці, аб якіх паведамляецца ў састаўных частках бяззлучнікавага складанага сказа, афармляюцца трывальна-часавымі суадносінамі выказнікаў і актывізуюцца, узмацняюцца лексічным значэннем слоў *хутка, неўзабаве, пасля, зноў* і інш., што разам з выказнікамі (радзей – іншымі словамі) перадаюць гэтыя адносіны: *Лісце на дрэвах пажоўкла, хутка пачнуцца халады* (М. Зарэцкі. Сцежкі-дарожкі). *Звонка свішчуць шпакі, неўзабаве з’явіцца шчабятлівыя ластаўкі*

Такім чынам, “кантактныя” словы ўзмацняюць спалучальнасць частак бяззлучнікавага складанага сказа, з’яўляюцца паказчыкам іх адзінства і кваліфікатарам супастаўляльна-супрацьпастаўляльных адносін.

2.2.4. Паўтор як сродак сувязі састаўных частак бяззлучнікавага складанага сказа

Традыцыйна паўтор адносіцца да тых моўных з’яў, якія аказваюць непасрэдны ўплыў на сінтаксічную структуру. У прыватнасці, паўтор адыгрывае важную ролю ў структурнай арганізацыі бяззлучнікавага складанага сказа. Яшчэ М. С. Паспелаў назваў паўтор лексіка-граматычным сродкам сувязі састаўных частак бяззлучнікавага складанага сказа. Нельга не пагадзіцца з гэтай высновай вядомага вучонага. Але, як сведчаць шматлікія прыклады, задача даследавання паўтору ў кантэксце бяззлучнікавага складанага сказа і зараз застаецца актуальнай. У рускім мовазнаўстве, напрыклад, ёсць спробы апісання лексіка-сінтаксічнага паўтору ў тэкставым аспекце [15], лексічнага паўтору як экспрэсіўнага прыёму пашырэння сказа [44]. Разгледзім паўтор як сродак узмацнення сувязі састаўных частак бяззлучнікавага складанага сказа.

Назіранні паказваюць, што ў сучаснай беларускай літаратурнай мове нярэдка сустракаюцца бяззлучнікавыя складаныя сказы, у кожнай з састаўных частак якіх “паўтараюцца адны і тыя ж словы ў адной і той жа сінтаксічнай функцыі” [64, с. 326]. Намі выяўлена 224 выпадкі ўжывання такіх бяззлучнікавых складаных сказаў у мастацкіх, публіцыстычных і навуковых тэкстах. Вось некаторыя з іх: *Ты – мая радасць, маё летуценне, ты – песня натхнення, ты – зорак блісканне, ты – голас світання, ты – краскавых струн дрыгаценне; ты – водгук сэрца, душы парыванне, ты – выплыванне вясёлкі агністай, ты – блеск прамяністы, ты – сонцавых косак блуканне...* (Я. Колас. Сымон-музыка). *Страх скоўвае, страх губіць слабыя душы, страх вызваляе рашучасць у дужых* (А. Адамовіч, Я. Брыль, У. Калеснік. Я з вогненнай вёскі...). *Нехта ўсхліпвае побач, нехта душыць прыглушаныя слёзы* (М. Лынькоў. Недапетыя песні). *Даўно закончыліся спрэчкі зімовай цемры і святла, даўно ўжо ў ручаі і рэчкі вясна зляжалы бруд змяла* (А. Куляшоў. Даўно закончыліся спрэчкі...). *Пяе віхор, пяе лісток апалы, пяе зямля курганняў і ўдоў* (Я. Янішчыц. Любоў мая...). *Да вас бяжыць знаёмая дарога, да вас вязу няпэўны свой настрой* (Я. Янішчыц. Балада вернасці). *Зазелянела асака, зазелянела лаза, усе гусцей зазелянелі алейнікі* (І. Мележ. Людзі на балоце). *Ты тут быў, ты прыйшоў зноў* (А. Лойка. Па законах таленту). *Ён [Міхал] не пан і не селянін, ён апынуўся паміж двума агнямі, паміж двума*

варожымі і непрымірымымі станами (І. Навуменка. Якуб Колас. Духоўны воблік героя). *Спыніліся ля гасцініцы “Аркадэ”. Тут нас селяць, тут мы будзем жыць* (“Полымя”).

Прыкметна пашыраны бяззлучнікавыя складаныя сказы з паўторам кампанента ў вершаваным мастацкім тэксце. Месца паўтораў у структуры састаўной часткі прадвызначана рытміка-інтанацыйным малюнкам верша. Функцыя парнага і шматразовага паўтораў у бяззлучнікавым складаным сказе неаднолькавая. Парны паўтор аб’ядноўвае ў бяззлучнікавую канструкцыю дзве часткі, кожная з якіх звычайна ў межах сказа ўтварае сінтагму; ён узмацняе сувязі частак бяззлучнікавага складанага сказа і разам з іншымі кампанентамі з’яўляецца паказчыкам паратаксічных адносін паралелізму. Шматразовы паўтор як фігура маўлення выкарыстоўваецца для ўзмацнення выразнасці кожнай наступнай прэдыкатыўнай часткі бяззлучнікавай канструкцыі. Апрача таго, паўтору належыць вялікая роля ў аб’яднанні састаўных частак бяззлучнікавага складанага сказа. Напр.: *Хай звоняць смела косы, грукне ў лесе хай тапор* (Я. Купала. Грайце, песні). *У тваіх валасах сны начуюць мае неспакойныя, у тваіх вачах загараюцца ўсе мае золакі, у тваіх вуснах грэюцца ўсе мае ўсмешкі, у далонях тваіх рук збягаюцца ўсе мае сцежкі* (М. Танк. У тваіх валасах...). *Не люблю я змрочных фарбаў, не люблю я шэрых тонаў* (П. Панчанка. Шчаслівы верасень). *Пажар надоўга не патух, пажар гуляе ўсё на свеце...* (А. Пысін. Суцішна спалі дрэвы...). *Не адступіць, не здасца салдат, ён жывы, ён яшчэ паваюе* (А. Пысін. Мой таварыш ляжыць у бальніцы...). *Развітайся салдат з сваёй роднай сям’ёй, развітайся ён з домам сваім* (Я. Колас. Думкі салдата). *Загінуў бацька, загінуў сын, застаўся помнікам дом адзін* (Е. Лось. Напамін аб вайне).

Наяўнасць паўтору не толькі ўзмацняе структурнае адзінства састаўных частак, але і з’яўляецца ў многіх выпадках сродкам захавання сінтаксічнай формы бяззлучнікавага складанага сказа: 1. *Радасна і сумна шалясяць асіны, радасна і сумна шалясяць дубы* (А. Куляшоў. Гоман жаўталісця). Параўн.: *Радасна і сумна шалясяць асіны і дубы*. 2. *Ты заўсёды была клапатліваю жонкай, ты суровай была міласэрнай сястрой* (С. Грахоўскі. Я цябе прыгадаў). Параўн.: *Ты заўсёды была клапатліваю жонкай і суровай міласэрнай сястрой*.

У даследуемым матэрыяле выяўлена некалькі выпадкаў ужывання бяззлучнікавых складаных сказаў, у якіх паўтарэнне слоў у адной і той жа

сінтаксічнай функцыі не толькі з'яўляецца сродкам дадатковай сувязі частак і захоўвае сінтаксічную форму бяззлучнікавай канструкцыі, але і матывуецца неабходнасцю іх сэнсавага выдзялення. Гэта дазваляе аўтару пазбегнуць пераканцэнтрацыі аднародных членаў у сказе, што знаходзіцца ў прэпазіцыі да бяззлучнікавага складанага сказа. Наглядна перакананца ў гэтым можна на наступным прыкладзе: *Вунь валяюцца чыгункі і каструлі, конаўкі і вёдры, тазы і місы. Лыжкі валяюцца, качэргі і чапёлы валяюцца, клямары, прабоі і крукі валяюцца* (Я. Сіпакоў. Кніга прытчаў).

Сярод членаў сказа, якія паўтараюцца ў састаўных частках бяззлучнікавага складанага сказа, часта сустракаюцца дзейнікі і выказнікі, радзей – даданыя члены сказа: *Восень ткала ўжо красёнцы мяккай чырвані ў лістах, восень спеў вяла бясконцы, з ветрам ходзячы ў кустах; восень прала кужаль тонкі – павуціння белы лён; восень шэрыя заслонкі моўчкі клала на адхон; восень шла ў сырм тумане, восень клыгала ўгары, восень пела песні зрана, восень ныла ўвечары, восень слала дзень свой хмурны на падатак у лясы...* (Я. Колас. Сымон – музыка). *Мама перахапіла мой боль, мама заслانیла мяне сабою* (А. Грачанікаў. Мама). *Той хабару начальству даў, той пажывіўся ў касе, той спекульнуў, той недадаў, той “Жыгулі” свае прадаў выгодна на Каўказе* (П. Панчанка. Перапіс грахоў). *Мяняўся час, мяняўся свет, памёр той вурдалак, аплаканы дурным народам* (Л. Арабей. Усё на зямлі). *Прачнулася мястэчка, прачнулася Рыва* (М. Лынькоў. Гой). *Там [за плёсам] голубы ў згодзе пад лес паляцелі, там сонца заходзіць за гумы арцелі* (А. Куляшоў. У зялёнай дуброве). *Ціхі дом: тут ніхто не галосіць, не енчыць, тут на дыбачках сёння гуляе бяда...* (А. Зарыцкі. З надзеяй і дакорам).

Параўнальна рэдка ўжываюцца ў сучаснай беларускай літаратурнай мове бяззлучнікавыя складаныя сказы з паўторам аднолькавых па структуры выказаў: *У кожнага свая ёсць столь, у кожнага свае ёсць сцены, свая і радасць і свой боль, – яны, як воля, неацэнены* (А. Астрэйка. У кожнага свая ёсць столь). *Адзінкай моўнага замацавання лексічнай семантыкі з'яўляецца асобны моўны знак – слова; адзінкай замацавання граматычнай семантыкі з'яўляецца клас знакаў (клас слоў)* (А. Я. Міхневіч. Праблемы семантыка-сінтаксічнага даследавання беларускай мовы).

Паўтор выказаў у бяззлучнікавых складаных сказах з супастаўляльнымі (супрацьпастаўляльнымі) адносінамі не толькі не

стварае гэтыя адносіны, але і не выражае іх. Характар супастаўлення (супрацьпастаўлення) праяўляецца ў “значэнні слоў, якія суадносяцца паміж сабою і маюць антанімічны характар” [37, с. 688].

Словы, якія ўжываюцца ў кожнай састаўной частцы бяззлучнікавага складанага сказа, але выконваюць розную сінтаксічную функцыю, апрача таго, што актывізуюць сувязі частак бяззлучнікавай канструкцыі, не дапускаюць трансфармацыі яе ў іншы тып сказа. Напр.: *Кветкі трымалі ў руках байцы, **кветкі** чырванелі на кішэнях гімнасцёрак, **кветкі** віднеліся ўсюды* (І. Мележ. Мінскі напрамак). *Зводкі слухаем мы дзень пры дні, **зводкі** радуюць мала* (А. Куляшоў. Сцяг брыгады).

Спарадычна сустракаюцца канструкцыі, дзе важным стылістычным сродкам з’яўляецца інверсія, у выніку якой “перастаўлены” элемент – член сказа, які паўтараецца, – у адной з састаўных частак бяззлучнікавага складанага сказа аказваецца выдзеленым і гэтым звяртае на сябе ўвагу, набывае асаблівую псіхалагічную канатацыю: *Яшчэ толькі ўзгадоўваўся конь, **яшчэ** быў неўмацаваны арганізм, раслі **яшчэ** і наліваліся магутныя мускулы будучага работніка* (Э. Самуйлёнак. Паляўнічае шчасце).

У мастацкіх творах некаторых празаікаў і паэтаў назіраецца ўжыванне і такіх бяззлучнікавых складаных сказаў, у якіх сэнсавая сувязь актывізуецца не паўторамі кампанента першай часткі ў наступных састаўных частках, а ўжываннем сіноніма ці сінанімічнага яму фразеалагізма. Сінанімічная замена паўтору не толькі з’яўляецца дадатковым сродкам узмацнення сувязі прэдыкатыўных частак бяззлучнікавай складанай канструкцыі, але і ў многіх выпадках дае пэўную характарыстыку з’яве або асобе: *Заплакала маці, **пусціла** слязу і Аленка* (Я. Колас. На прасторах жыцця). *Жыла дзяўчынка ў нашым доме, любіла **малая** гуляць у класы* (А. Зарыцкі. Дзяўчынка з ружовым касніком). *Гарэлі плошкі, **палалі** бочкі са смалою* (У. Караткевіч. Цыганскі кароль). *Імчацца няхай электрычкі шалёна, **шыбуюць** машыны асфальтам праз поле ў май першакветны блакітны, зялёны; з дарогі скаціцца б і рушыць паволі* (А. Русецкі. Паволі). *Пра настаўніка Лабановіча Я. Колас апавядае з вялікай думкай аб народзе, інтарэсамі народа **пісьменнік** “правярае” жыццёвы шлях героя* (А. Адамовіч. Літаратура, мы і час). *Кампазіцыйнай шматпланавасцю вызначаецца раман К.Чорнага “Ідзі, ідзі”, **твор** сведчыць аб росце эпічнага майстэрства празаіка* (А. Пяткевіч. Сюжэт. Кампазіцыя. Характар). *На вячэрнім праспекце не радзеў густы, гаманлівы*

натоўп – з трактарнага, маторнага, шарыкападшыпнікавага ішлі і ішлі са змены *завадчане*, многія з іх зварочвалі да інтэрната (“Маладосць”).

З пункту погляду сучаснай мовы такую замену ў многіх выпадках трэба лічыць неабходнасю. Цікавым для назірання ў гэтым плане будзе прыклад, узяты з апавядання К. Чорнага “Срэбра жыцця”. У першым выданні апавядання пісьменнік выкарыстаў сказ *Трасеца агонь, трасеца ноч*. У канчатковай рэдакцыі (Збор твораў у 6-ці тамах, т. 1, Мінск: “Маст. літаратура”, 1998), дзе твор друкуецца з кнігі 1932 г. выдання, К. Чорны замяніў у другой састаўной частцы бяззлучнікавага сказа дзеяслоў *трасеца* сінонімам *дрыжыць*. Атрымалася: *Між кустоў, змрочных, баязлівых, ходзіць рогат з дымам. Трасеца агонь, дрыжыць ноч*.

У прыведзеных сказах дзеясловы *трасеца* і *дрыжыць* – семантычныя сінонімы. У першым выпадку паказчыкам адзінства састаўных частак бяззлучнікавага складанага сказа з’яўляецца паўтор, а у другім – яго семантычны сінонім. Пісьменнік не змяніў формы сказа, але пазбег неапраўданага паўтору і стварыў арыгінальную метафару, якая значна лепш упісваецца ў сітуацыю.

Зрэдку ў творах мастацкай літаратуры сустракаюцца бяззлучнікавыя складаныя сказы, у якіх сэнсавая сувязь састаўных частак узмацняецца і актывізуецца як паўторам пэўнага слова, так і наяўнасцю агульнага для ўсіх кампанентаў члена сказа: *Тут зменьваліся паравозы, зменьваліся і машыністы* (М. Лынькоў. Міколка-паравоз).

Такім чынам, паўтор не толькі ўзмацняе структурнае адзінства састаўных частак бяззлучнікавага складанага сказа, а ў многіх выпадках і захоўвае яго сінтаксічную форму. Бяззлучнікавыя складаныя сказы з паўторам, асабліва шматразовым, – канструкцыі эмацыянальна-экспрэсіўныя⁴.

⁴ Апісанню паўтору як экспрэсіўнай сінтаксічнай фігуры ў кантэксце бяззлучнікавага складанага сказа прысвечаны параграф наступнай главы.

2.2.5. Сінтаксічныя сродкі дадатковай сувязі частак бяззлучнікавага складанага сказа

Структурнае адзінства прэдыкатыўных частак бяззлучнікавага складанага сказа “іногда ўсильваецца наяўнасцю асаблівасцей у сінтаксічным строенні канструкцый” [40, с. 6]. Фактычныя матэрыялы, выбраныя з тэкстаў, якія належаць асноўным кніжным стылям сучаснай беларускай літаратурнай мовы, даюць падставы сцвярджаць, што бяззлучнікавыя складаныя сказы “с незамешчанай сінтаксічнай пазіцыяй” [40, с. 6] (першая частка патрабуе разгортвання) шырока выкарыстоўваюцца ў літаратурнай мове. Неабходнасць раскрыцця зместу першай састаўной часткі абумоўлена тым, што асноўная інфармацыя, якую выражаюць такія бяззлучнікавыя складаныя сказы, заключана ў другой частцы: **Прыслухайся:** шумяць жыты на вольным полі (Я. Янішчыц. Вузельчыкі званкоў...). **Ведаю:** ёсць на свеце душа твая маладая (Е. Лось. Слухаю: ходзіць вецер...). **Веру:** з гэтых хлапчукоў многа вырасце падобных да сяброў-франтавікоў (П. Панчанка. Дарога). **Даўно ўжо людзі прадказалі:** нішто не вечна паміж нас (П. Броўка. Я веру шчыра...). **Я ведаю:** ты з гора ў зморы, губляеш губ і рук цяпло (П. Броўка. Ты ўся ў трывозе, маладая...). **Мы зналі:** пагранічным быў наш лясны раён (Н. Гілевіч. Сто вузлоў памяці). **Я знаю,** мне не шанцавала, вятрам я скарг не пасылаў (А. Астрэйка. Заўсёды мне не шанцавала...). **Я ведаў:** многа солі – многа хлеба (М. Аўрамчык. Закончылася змена...). **Казалі:** куля тваё сэрца ў бойцы навывлёт прайшла... (П. Броўка. Казалі: куля тваё сэрца...). **Бачыш:** неба вясёлкай гарыць. **Чуеш:** песню спяваюць вятры (М. Шабовіч. Сыну).

Сустрэкаюцца такія сказы і ў апавядальным мастацкім тэксце. Аднак першая частка сказа можа мець форму як аднасастаўнага, так і двухсастаўнага сказа: **Адчуў [Пятро]:** яму раптам захацелася плакаць (Б. Сачанка. Гарадок на Палессі). **Чубар ужо не сумняваўся** – ён у палоне (І. Чыгрынаў. Вяртанне да віны).

Бяззлучнікавыя складаныя сказы гэтай групы ў большасці выпадкаў сінанімічныя складаназалежным сказам з даданымі дапаўняльнымі часткамі, радзей – даданымі дзейнікавымі часткамі: 1. **Я ведаю:** пазбыцця гэтых сноў не дапаможа мне нішто на свеце (Н. Гілевіч. Ты кажаш, я не ведаю вайны...). Параўн.: **Я ведаю, што** пазбыцця гэтых сноў не

дапамога мне ніхто на свеце. 2. **Ведаю:** адолею бяду і наклічу радасць выпадкова (Я. Янішчыц. Лістапад. Разгадкавы спакой...). Параўн.: *Ведаю, што* адолею бяду і наклічу радасць выпадкова. 3. **Я знаю:** крутымі шляхамі да нас ты ў госці прыйшоў (М. Танк. Новаму году). Параўн.: *Я знаю, што* крутымі шляхамі да нас ты ў госці прыйшоў.

Своеасаблівая ўзаема сувязь кампанента першай састаўной часткі з усёй другой часткай не толькі паказвае на спецыфіку такіх бяззлучнікавых складаных сказаў, але і з'яўляецца сінтаксічным сродкам узмацнення сувязі частак складанай канструкцыі. Як паказвае даследаваны матэрыял, у вершаваным мастацкім тэксце найбольш часта ўжываюцца з гэтай групы бяззлучнікавыя складаныя сказы, першая састаўная частка якіх мае форму аднастаўнага пэўна-асабовага або неразвітага двухсастаўнага сказа (*прашу – я прашу, чакаў – я чакаў, ведаю – я ведаю і г. д.*). У апавядальным мастацкім тэксце і ў розных публіцыстычных жанрах бяззлучнікавым складаным сказам такога тыпу ўласцівы даволі вялікі канструктыўны састаў кампанента, які патрабуе ўзнаўлення. Першая састаўная частка бяззлучнікавай канструкцыі можа мець форму:

а) простага двухсастаўнага сказа (развітага і неразвітага): **Ён ведаў:** дарога будзе не лёгкай (І. Мележ. Мінскі напрамак). **Ён здалёк бачыць:** замок вісіць на дзвях (К. Чорны. Заўтрашні дзень). **Спецыялісты падлічылі:** калгасы і саўгасы недабралі некалькі дзесяткаў тысяч тон збожжжа – не атрымалі некалькі сотняў мільёнаў рублёў нават па тагачасных закупачных цэнах (“Маладосць”). **Сёння мы часта гаворым:** альтэрнатывы перабудове няма (“Полымя”);

б) аднастаўнага пэўна-асабовага сказа: **Стукаю** – ніхто не адказвае (І. Шамякін. Галоўны інжынер). **І раптам убачыў:** з Сарок рухаецца калона немцаў (М. Гамолка. Сокалы-сакаляняты). **Адчуваў:** камень лёг і на сэрца старшыні сельсавета (“Полымя”). **Шчыра прызнаюся:** крывава-балюча было слухаць гэтыя словы [аб лёсе перасяленцаў] бабуль (“Полымя”). **Чую нейкі трэск. Аглядаюся** – наш дзяржаўны сцяг з контурам крыжа Ефрасінні Полацкай ужо на зямлі, надарваны (“Звязда”). **Спяшаўся:** восень падыходзіць да фіналу – хутка грывнуць маразы (“Маладосць”);

в) няпэўна-асабовага сказа: **Выбачайце:** я зараз вярнуся (Я. Колас. На росстанях). **Пастукалі** – ніхто не адказвае (М. Лынькоў. Міколка-паравоз). **Кажуць:** на чужое не квапся (Т. Хадкевіч. Даль палявая). **Не**

дарма ж гавораць, ціхая вада грэблі рве (І. Шамякін. У добры час). *Кажуць, у самую зорную асеннюю ноч запальваюцца самі па сабе ў залах гэтага палаца* [Нясвіжскага] *нетутэйшыя агні, пачынае гучаць ціхая, прыемная музыка і з'яўляюцца ледзь бачныя людскому воку цені* ("Культура"). **8 мая пачулі англійскае радыё:** *яшчэ напярэдадні ў Рэймсе падпісаны акт аб капітуляцыі нямецкіх войск* ("ЛіМ");

г) абагульнена-асабовага сказа: **Куды ні зірні** – *усюды лес ды лес, – таемны, магутны, прыгожы* (Р. Мурашка. Салаўі святога Палікара). **Меней гавары, болей пагуляеш** (Прыказка);

д) безасабовага сказа: **Заўважалася** – *на вуліцы сям і там стаялі паліцэйскія* (П. Пестрак. Сустрэнемся на барыкадах). **Сумнення не было, ішоў цягнік** (М. Лынькоў. Недапетыя песні). **Кінулася ў вочы** – *усюды шмат машын, яны прыпаркаваны скрозь узбоч вуліц* (Б. Сачанка. Восень у Парыжы). **Вырашана:** *застаюся ў асірацэлай хаце на начлег* ("Полымя").

Вялікую групу складаюць бяззлучнікавыя складаныя сказы, першая прэдыкатыўная частка якіх "патрабуе разгортвання" ў вершаваным мастацкім тэксце: **Я знаю:** *насталёгія не ад бога* (А. Грачанікаў. Святло Айчыны). **Я знаю:** *не раз уставала туга ў вашых сэрцах збалелых* (К. Кірэенка. Людзі, людзі...). **Мама! Я помню** – *у хату ты прынесла мароз і ўсмешку цёплую* (Р. Барадулін. Цялушка). **Прашу я:** *успомні мяне, сваю маці* (В. Вярба. Дачцэ, якой яшчэ няма). **Чую:** *гліцу і мох прабіваюць грыбы* (Г. Бураўкін. Я не знаю, удаўся ў каго я такі...). **Я знаю, сонца** – *залатое, са срэбра месяца скут* (М. Лужанін. Я знаю, сонца – залатое...). **Бачу:** *маці бяжыць па двары, шчэ не страціла лёгкасць* (Д. Бічэль-Загнетава. Радасць).

Сувязь састаўных частак бяззлучнікавага складанага сказа можа ўзмацняцца наяўнасцю агульнага члена, што знаходзіцца ў адной з прэдыкатыўных частак канструкцыі. Аднак заўважым, што такія сказы складаюць параўнальна нешматлікую групу. Так, іх колькасць склала каля 3,5 % ад агульнай выбаркі з твораў мастацкай літаратуры, у публіцыстыцы – 3 %. Адзначым, што агульны даданы член звычайна размяшчаецца ў пачатку бяззлучнікавага складанага сказа, спарадычна – у канцы: **Месцамі вада ўжо выйшла на верх, лёд асеў, гатовы ламацца і рушыць** (К. Чорны. Трэцяе пакаленне). **У хлявах іржалі коні, жаласна мычалі каровы** (Т. Хадкевіч. Рэха ў гарах). **Начамі гарэлі ракеты, плылі ў замяць трасіры, раўлі самалёты** (М. Лупсякоў. Бацькі). **Сярод верасоў чырванелі зоркі**

дзікай гваздзікі, сінелі лясныя званочки, жаўцелі суквецці бяссмертнікаў (М. Лынькоў. Векапомныя дні). **Над горадам** цягнуліся густыя хмары, неба было шэрым, задымленым (Тамсама). **Дзесьці** праспявае чорная жаўна, ёй адгукнецца дрозд, дробна застуквае аб сухое дрэва дзяцел, рэзка зашамаціць у голлі разбуджаная сава (Т. Хадкевіч. Па-над Убарцю). **Над ракой** вірыла, калацілася рэха страляніны, агідна пасвіствалі кулі (М. Гамолка. Сокалы-сакаляняты). **На палетках** шумела ўжо спелае жыта, жаўцела пшаніца (М. Машара. Ішоў дваццаты год). **На ўзбоччы** між кустоў раслі высокія і густыя травы, цвілі стракатыя і духмяныя краскі (М. Машара. “Крэсы” змагаюцца). **У небе** натужліва вылі і звінелі маторы, трашчалі кулямёты: недзе за хмарами і дымам ішоў паветраны бой (І. Шамякін. Трывожнае шчасце). **Зазімак** трываў не доўга. **Зноў** між сосен густы туман, імжа, з нацяжэлых галін шчодро сыплюцца халодныя кроплі (І. Навуменка. Вецер у соснах). **Ужо** адгрымела навальніца, адшумеў дождж (А. Казлоў. “...І птушкі не спяваюць”). **Ужо** сонца пачало хіліцца за стромкія вяршыні высачэзных елак, пацямнелі дубы на другім беразе (М. Лынькоў. Векапомныя дні). **Цяпер ў яго самога** ныла шыя, балелі ногі (І. Пташнікаў. Лонва). **Масты ўзлятаюць, машыны знікаюць пад смелым агнём партызан** (П. Броўка. Партызанскі марш).

У якасці агульнага члена сказа, як паказваюць назіранні, часцей выступае акалічнасць месца, якая размяшчаецца ў пачатку першай састаўной часткі: **Тут у голлі дрэў** скакалі сарокі, цінькалі сініцы (М. Даніленка. Цёмная ноч). **Мясіна** была нізкаватая, **на абодва бакі** рос аер, пракідаліся лазовыя кусты (М. Лобан. Гарадок Устронь). **За акном** то спявае, то надрыўна голасіць завіруха, рыпяць таполі, схаваўшы ў дзюбы пер’е, дрэмлюць на балконе галубы (В. Шырко. Сповідзь правінцыяла).

Формаўтваральныя мадальна-валявыя часціцы *няхай (хай)*, якія адносяцца да ўсіх дзеясловаў-выказнікаў у бяззлучнікавым складаным сказе, служаць не толькі паказчыкамі сувязі частак (у частцы разам з дзеясловам яны выконваюць сінтаксічную функцыю выказніка), але і надаюць сказу ў цэлым адценне пажадання, а значыць, з’яўляюцца сродкамі эмацыянальнасці: **Няхай** разбушуецца рака, узнімецца вецер, ламаюцца дрэвы, валяцца стагі (І. Шамякін. Трывожнае шчасце).

Паэтычны сінтаксіс бяззлучнікавыя складаныя сказы аналізуемай мадэлі выкарыстоўвае параўнальна рэдка. Вось некаторыя з іх: **Паабанал** грушы разрасліся ў полі, нізенькі ядловец чэзне, бы ў няволі (Я. Колас.

Дарога). *За аконцам вецер ходзіць, глуха вербы плачуць* (Я. Колас. Маці). *На дне ракі тлустыя самы замёрлі, сняць пра лета шчупакі* (П. Панчанка. Выязджалі лесарубы). *Над Нараччу – рабінавая ноч, бушуюць хвалі, дождж і навальніца* (С. Грахоўскі. Рабінавая ноч).

Адзінкавыя выпадкі ўжывання бяззлучнікавых складаных сказаў з агульным даданым членам зафіксаваны ў навуковым стылі: *У працэсе моўнай практыкі грамадства ўдакладняюцца і аднаўляюцца сэнсавыя і граматычныя сувязі слова, узбагачаецца і ўдасканалваецца яго семантыка, акрэсліваецца сфера распаўсюджвання, складваецца яго стылістычная афарбоўка* (М. Я. Цікоцкі. Стылістыка беларускай мовы). *У час запоін і заручын нявестка адорвала сватоў жаніха ручнікамі, хусткамі і інш.; сваты давалі ёй крыху грошай, стужкі і інш.* (Этнаграфія Беларусі).

Рэдка сустракаюцца бяззлучнікавыя складаныя сказы, у якіх сэнсавая сувязь частак актывізуецца агульным даданым членам, што знаходзіцца ў сярэдзіне аднаго з кампанентаў канструкцыі: *На гумне з рання да вечара чуваць быў гул малатарні, у кузні звінелі малаткі* (У. Краўчанка. Вясна на Палессі).

Даследаваны матэрыял сведчыць, што ў сучаснай беларускай літаратурнай мове параўнальна рэдка ўжываюцца бяззлучнікавыя складаныя сказы, сувязь састаўных частак у якіх узмацняецца і такой асаблівасцю сінтаксічнай будовы, як немагчымасць іх развіцця (так званыя закрытыя структуры). Сцісласць, выразнасць такіх бяззлучнікавых складаных сказаў абумовіла іх шырокае ўжыванне ў вуснай народнай творчасці, асабліва ў прыказках: *Прышоў працаваць – няма чаго час каратаць. Добра працуеш – навагу маеш. Баяцца ваўка – у лес не хадзіць. Сам не умееш слухаць – другога не прымусіш. Бацькоў слухаць – гора не знаць. За двума зайцамі пагонішся – ніводнага не зловіш* (Прыказка)⁵.

⁵ Тут і далей прыказкі дадзены па слоўніках:

Мудрыя дарадцы. Прыказкі і прымаўкі / Укладальнік А. У. Янголь. Мінск., 1983. – 94 с.

Лепешаў, І. Я. Тлумачальны слоўнік прыказак / І. Я. Лепешаў, М. А. Якалцэвіч. – Гродна: ГрДУ, 2011. – 695 с.

Разглядаючы прыказкі з боку іх структуры, трэба адзначыць, што пераважная большасць прыказак у форме бяззлучнікавых складаных сказаў – гэта сказы, якія маюць у складзе дзве састаўныя часткі і характарызуюцца прычынна-выніковымі і адносінамі абумоўленасці: *Гультай за дзела – мазоль за цела. Гультай за работу – мазоль за руку. Высока ляціць вырай – высокі вырасце і авёс. Гусі нізка – зіма блізка. Дурняў не аруць, не сеюць, яны самі родзяцца. Дурань дае, разумны бярэ. Катку жарты – мышцы смерць. Лес крадзе – поле бачыць. Не людзі выбіраюць бяду – бяда выбірае людзей. Муж баіць пра паходы, жонка – пра расходы. Прыйшлі Пакровы – заганяй у хлеў каровы. У снежны мароз і снег вышэй хаты – год будзе багаты.*

Форму двухсастаўных сказаў маюць прэдыкатыўныя часткі ў прыказках, кампаненты якіх выкарыстаны ў прамым значэнні. Напрыклад: *Высока ляціць вырай – высокі вырасце авёс. Лета збірае – зіма паядае.*

На цесную сувязь прэдыкатыўных частак бяззлучнікавага складанага сказа ў прыказках паказваюць адзіныя формы трывання, часу і ладу дзеясловаў-выказнікаў: *Сабака брэша – вецер носіць. Рана ўстанеш – многа зробіш. Зямлю ўгноіш – хлеба падвоіш. Пойдзеш нацянькі – праходзіць тры дзянькі. Лес сякуць – трэскі ляцяць.*

Такія бяззлучнікавыя складаныя сказы маюць закрыты характар, аб'ядноўваюць дзве часткі ў бяззлучнікавую канструкцыю, часта характарызуюцца супастаўляльнымі і супрацьпастаўляльнымі адносінамі.

У прыказках прэдыкатыўныя часткі, аб'яднаныя ў бяззлучнікавы складаны сказ, у многіх выпадках маюць форму розных аднасастаўных сказаў: *Хочаш убачыць чорта, напай бабу. Не дагледзіш вокам, заплаціш бокам. Пайшоў у бойку, чупрыны не шкадуў. Працу палюбіш – чалавекам будзеш. Умеў памыліцца – умей і напавіцца. Цішэй едзеш – далей будзеш.*

Сустрэкаюцца выпадкі, калі ў творах мастацкай літаратуры прыказкі (прымаўкі) афармляюцца як бяззлучнікавы складаны сказ. У такіх выпадках першая састаўная частка ўказвае на змест прыказкі: ***У нас нават прымаўка пайшла ў народзе: шавец заўсёды без ботаў*** (К. Чорны. Ідзі, ідзі). ***Праўду кажучь людзі: адклад не ідзе ў лад*** (Л. Левановіч. Якар надзеі).

У трохкампанентных бяззлучнікавых складаных сказах і сама прыказка мае форму бяззлучнікавага сказа: ***Як у прыказцы той: не купіў***

бацька шапкі, няхай вушы мёрзнуць (М. Лынькоў. Векапомныя дні). *У народзе гавораць: захочаеш ударыць сабаку – палку знойдзеш* (Я. Ермаловіч. Сіняя птушка). *Людзі кажучь: дзіця не плача – маці не дагадаецца* (М. Машара. Старонкі летапісу).

Самую вялікую групу склалі трохкампанентныя бяззлучнікавыя складаныя сказы, дзе першая частка – уводны, ацэначны і ўводна-ацэначны сказ тыпу “*кажучь*” (“*праўду кажучь*”, “*нездарма кажучь*”), “*гавораць*” (“*у народзе гавораць*”) і інш.: *Кажучь, муж баіць пра паходы, жонка – пра расходы* (У. Ліпскі. Бацька). *Праўду кажучь: хто ціха ходзіць, той густа месіць* (У. Арлоў. Міласць князя Гераніма). *Праўду людзі кажучь: не капай другому яму – сам увалішся* (М. Гамолка. Лясная крэпасць). *Праўду людзі кажучь: адна бяда не ідзе – другую за сабой вядзе* (А. Якімовіч. Чалавек-невідзімка). *Нездарма кажучь: век жыві – век вучыся* (І. Гурскі. Вецер веку). *Нездарма кажучь: воз да дому возіць, сані на базар* (В. Адамчык. Чужая бацькаўшчына). *Як гэта даўней казалі: маеш дачку – трымай гарэлку ў глячку* (І. Гурскі. Свае людзі).

Пашыраны і бяззлучнікавыя складаныя сказы названай будовы, у склад якіх уваходзяць дзве састаўныя часткі, а прыказка мае форму аднасастаўнага сказа: *Старыя людзі кажучь: адклад не ідзе на лад* (Б. Сачанка. Вялікі Лес). *Кажучь людзі: ваўка ногі кормяць* (А. Жураўскі. За родныя хаты). *І праўду, мусіць, кажучь: няма злей асенняй мухі і дзеўкі-векавухі* (В. Блакіт. Шануй імя сваё). *Нездарма ў народзе кажучь: “Магдалена – вады на калена”* (І. Чыгрынаў. Вяртанне да віны).

Трэба адзначыць, што ў мове персанажаў звычайнай з’явай стала ўжыванне прыказак, якія маюць форму бяззлучнікавага складанага сказа, дзе апошні кампанент апускаецца або скарачаецца. Ужытыя скарачаныя канструкцыі з’яўляюцца яркімі паказчыкамі размоўнасці. Скарачэнне апошняй часткі прыказкі абазначаецца шматкроп’ем. Так, прыказка *Хвост выцягнеш – нос увязне, нос выцягнеш – хвост увязне* ў Янкі Брыля мае наступны выгляд:

– Яно, браток, халера яго ведае, заўсёды так: *лыч схаваш – хвост відаць, хвост уцягнуў...*

– Ды гавары ты, як чалавек! (Я. Брыль. Апошняя сустрэча).

Нешматлікую групу ўтвараюць прыказкі ў форме бяззлучнікавага складанага сказа, якія характарызуюцца пэўным паралелізмам будовы і маюць у сваім складзе дзве сінтаксічныя групы (чатыры састаўныя часткі): *Млын меле – мука будзе, язык меле – бяда будзе. Еду ціха – са мной*

ліха, еду скоро – са мной гора. Даюць – бяры, б’юць – уцякай. Прыйшоў Пятрок – апаў лісток; Прыйшоў Ілья – апала два.

Прыказкам са структурай бяззлучнікавых складаных сказаў часта характэрны адносіны абумоўленасці. Часткі такіх сказаў аб’ядноўваюцца ў дзве сінтаксічныя групы: *Вішня не апала – зіма не настала, вішня апала – зіма настала. У лесе крадзеш – поле ўбачыць, на полі крадзеш – лес убачыць.*

Нязначную групу складаюць прыказкі, якія маюць форму бяззлучнікавага складанага сказа з супастаўляльнай семантыкай частак. У пабудове такіх сказаў важная роля належыць пералічальным субстантываваным займеннікам *адзін (адна, адно, адны); другі (драгая, другую, другія)* і інш. Названыя лексічныя сродкі надаюць гэтым сказам і рысы пералічальных адносін: *Адзін плача, другі смяецца. Адзін едзе на шчасці, другі на снасці. Адна бяда не ходзіць, другую за сабою водзіць. Адна бяда не ідзе, другую за сабою вядзе. Адны пануюць, другія гаруюць.*

Невялікую групу ўтвараюць прыказкі ў форме бяззлучнікавых складаных сказаў, другая частка якіх раскрывае прычыну таго, што паведамляецца ў папярэдняй прэдыкатыўнай частцы. Першая частка звычайна пачынаецца дзеясловам з адмоўем *не*: *Не смейся, рабе, дасць бог і табе. Не плюй у калодзеж, прыйдзеца напіцца.*

Паміж састаўнымі часткамі такіх сказаў выражаюцца адносіны, якія сінанімічныя адносінам паміж часткамі складаназалежных сказаў, дзе даданая частка прычыны далучаецца да галоўнай часткі злучнікамі *бо, таму што, а то*: *Не капай другому яму, сам у яе ўвалішся. Параўн.: Не капай другому яму, бо сам у яе ўвалішся. Не шукай бяды, яна сама цябе знойдзе. Параўн.: Не шукай бяды, бо яна сама цябе знойдзе.*

У мастацкай ліратуры зафіксаваны выпадак, калі аднакампанентная прыказка трансфармавана ў трохкампанентны бяззлучнікавы складаны сказ: *Так, да пары збан вяду носіць: ручка адарвецца – збан наб’ецца* (М. Клімковіч. Георгій Скарына).

Аўтары ўключаюць у прыказкі звароткі, пашыраюць часткі іншымі кампанентамі: *Чакай Пятра, чалавеча, – сыр з’ясі* (У. Паўлаў. Спелыя травы). *Чаго там, бог не цяля – бачыць круцяля* (І. Гурскі. Лясныя салдаты). *Авёс сей у гразь – будзеш князь* (Я. Сіпакаў. Наша флора).

У мастацкім тэксце зафіксаваны шматлікія аўтарскія замены кампанентаў прыказкі. Якуб Колас у прыказцы *Гультай за работу – мазоль за руку* замяняе лексему “гультай” уласным іменем *Саўка*,

падкрэсліваючы такім чынам “панскую” гультаяватасць героя. Уласнае імя ў аўтарскім варыянце прыказкі набывае характарыстычнае значэнне: *Саўка за работу, мазоль за руку* (Я. Колас. У пушчах Палесся).

Трэба адзначыць, што прыказкі са структурай бяззлучнікавага складанага сказа маюць словаўтваральныя, марфалагічныя і нават сінтаксічныя варыянты ў адной з частак канструкцыі: (1) *З ваўкамі жыць – па-воўчы (па-воўчаму) выць* (адрозніваюцца дэрывацыйным сродкам-суфіксам). (2) *Ваўка (ваўкоў) баяцца – у лес не хадзіць* (ужыты розныя лікавыя формы назоўніка). (3) *Маеш дачку – трымай (май, дзяржы) гарэлку ў глячку* (ужыты сінанімічныя дзеясловы). (4) *Не плюй ў калодзеж, (бо) напіцца, можа, прыйдзеца* (В. Супрунчук. Сяргей Сяргеевіч). Ад агульнанароднага варыянта адрозніваецца сінтаксічна: трансфармуецца ў складаназалежны сказ, зменены парадак кампанентаў у другой частцы.

Аналізуючы прыказкі з боку іх структуры, трэба адзначыць, што прэдыкатыўныя часткі, аб’яднаныя ў бяззлучнікавы складаны сказ, маюць форму ўсіх вядомых у сінтаксісе сказаў: безасабовага, абульнена-асабовага, інфінітыўнага і інш.

Для перадачы дынамізму і жывасці размоўнага стылю такія бяззлучнікавыя складаныя сказы нярэдка выкарыстоўваюцца ў мове мастацкай літаратуры і публіцыстыкі: *Ваўкоў баяцца – у лес не хадзіць. У лес не хадзіць – не мець лясіны. Лясіны не мець – не мець хаціны. Хаціны не мець – дзяцей не радзіць* (А. Вярцінскі. *Ваўкоў баяцца – у лес не хадзіць...*). *Над кожнай кніжкай плакаць – слёз не хопіць* (І. Шамякін. У добры час). *Няма мовы – няма дзяржавы* (“ЛіМ”). *Жыве мова – жыве нацыя* (“Народная газета”). *Падтрымаем асвету – выратуем будучыню!* (“Настаўніцкая газета”). *У красавіку паклапоцімся – у чэрвені збяром ураджай* (“Звязда”). *Будзе нацыянальная школа – будзе незалежная Беларусь!* (“Наша слова”).

Неабходна падкрэсліць, што адна з састаўных частак бяззлучнікавага складанага сказа закрытай структуры залежыць ад другой па сэнсе і інтанацыі. Характэрнай асаблівасцю такіх бяззлучнікавых канструкцый з’яўляецца тое, што выказнік у першай і другой састаўных частках амаль заўсёды выражаецца дзеяслоўнымі формамі. На стыку прэдыкатыўных частак заўсёды вытрымліваецца неабходная вычакальна-папераджальная паўза. Бяззлучнікавыя складаныя сказы, якія маюць закрытую структуру, часцей выражаюць:

а) прычынна-выніковыя адносіны: *Не едзь не ўтоптанай дарогай – на долю будзеш наракаць* (П. Глебка. Трывожны сігнал). *Ранак луг расой купае – дзень гарачы будзе* (А. Бялевіч. Ясныя водбліскі);

б) адносіны абумоўленасці: *Сокалу крылі абрэзаць – сокал не будзе лятаць* (А. Александровіч. Нараджэнне чалавека). *Сіла ёсць – розуму не трэба* (“ЛіМ”);

в) уступальныя адносіны: *Колькі ні старайся – усяго не пераробіш* (Ц. Гартны. Сокі цаліны). *Пацей не пацей – дураком памрэш* (М. Лынькоў. Баян).

Спецыфічнай асаблівасцю граматычнай прыроды многіх бяззлучнікавых складаных сказаў, асабліва з супастаўляльна-супрацьпастаўляльным значэннем, з’яўляецца тое, што іх састаўныя часткі могуць аб’ядноўвацца “паводле закона структурнага паралелізму” [10, с. 308]. Паралелізм будовы – адзін з сінтаксічных сродкаў дадатковай сувязі частак бяззлучнікавага складанага сказа. Для сучаснай беларускай літаратурнай мовы характэрны пераважна такія бяззлучнікавыя канструкцыі, у склад якіх уваходзяць дзве састаўныя часткі: *Перастала каліна ў цвятчкі ўбірацца; перастала дзяўчына з ненаглядным страцацца* (Я. Купала. Над ракою ў спакой...). *Ты – царыца, я – цар...* (Я. Купала. Хмарка і маладзік). *Шчаслівую маці ўсе любяць сыны, няшчасную маці шкадуюць яны* (С. Грахоўскі. Матчыны вочы). *Вясной тут [на агародзе] стаіць вада, летам аж буяе разнатраўе* (І. Навуменка. Апошняя восень). *Адны [дзеці] падхапіліся, оругія, нясмела падымаючыся, глядзелі на настаўніка* (Ф. Янкоўскі. Расказаць... Паказаць...). *Мова – агульнанародны здабытак, маўленне – індывідуальна-калектыўная рэалізацыя моўных сродкаў для наведамлення, запытання ці пабуджэння да дзеяння* (В. І. Рагаўцоў, А. Л. Юрэвіч. Уводзіны ў мовазнаўства). *У паляванні побач з лукам шырока ўжываліся пасткі, лоўчыя ямы; у рыбалоўстве – човен, вуды, восці, кашы, сачкі; з’явіліся рыбалоўныя сеці* (Этнаграфія Беларусі). *Урэшце, Вітаўт прымірыўся з Фоціем, Цамблака прызналі законным мітрапалітам* (“Полымя”).

Аналіз матэрыялу паказвае, што ў творах мастацкай літаратуры нярэдка ўжываюцца бяззлучнікавыя складаныя сказы, састаўныя часткі якіх характарызуюцца пэўным паралелізмам сваёй будовы і ўтвараюць не адну, а дзве і нават тры сінтаксічныя групы: *Хацеў сказаць слова – язык не варушыўся; хацеў бегчы за Максімам – ногі не слухалі* (Я. Колас. Малады дубок). *Сонца грэе, – калода прэе; сонца пячэ, – калода цячэ* (В. Дунін-

Марцінкевіч. Купалле). *Яны – багатыя, мы – бедныя; яны – кулакі, мы – беднякі* (З. Бядуля. Год за годам). *Кране рукой рабіны куст – звон чуецца рабінавы, кране яна каліны куст – звон чуецца калінавы* (М. Танк. Сярод лясоў наднёманскіх).

Як відаць з прыкладаў, асновай для выяўлення супастаўлення (супрацьпастаўлення) служаць суадносіны канкрэтнага зместу прэдыкатыўных частак бяззлучнікавага складанага сказа як у межах адной групы, так і паміж групамі ў цэлым.

Паралелізм як элемент унутранай структуры бяззлучнікавага складанага сказа з'яўляецца не толькі сродкам дадатковай структурнай і семантычнай сувязі частак, але і выконвае экспрэсіўна-выразную і рытміка-інтанацыйную функцыі, асабліва ў вершаваным тэксце: *Да зялёнай каліны прылятала зязюля; да дзяўчыны-маліны ўдаваўся Януля* (Я. Купала. Над ракою ў спакоі...). *Ёсць хуткасць гуку, ёсць – звышгукавая, ёсць хуткасць зор, прыкметная для ўсіх* (А. Куляшоў. Хуткасць). *Быў жаль: не тое дзесь прарочыў, быў боль: не тыя бачыў сны* (К. Кірэенка. Былі ў блуканнях дні і ночы). *Не каліна над вадой нахіліла голле – плача маці сярод поля, праклінае долю* (П. Трус. Дзесяты падмурак). *Узышло сонца – раскрыла вочы кветка, праляцеў вецер – узняў хвалі, дагарэла зара – настаў вечар* (М. Танк. Узышло сонца...).

Паралелізм прадугледжвае і сэнсавую, і структурную суаднесенасць састаўных частак бяззлучнікавай складанай канструкцыі. Узаемаразмязчэнне гэтых частак і рэалізуе пэўныя сінтаксічныя адносіны, а гэта дае падставу разглядаць паралелізм пабудовы бяззлучнікавага складанага сказа як дадатковы сродак сувязі кампанентаў бяззлучнікавай канструкцыі.

2.3. Напоўненасць састаўных частак бяззлучнікавага складанага сказа

Вядома, што агульнае значэнне бяззлучнікавага складанага сказа ўзнікае на аснове семантыка-граматычных узаемаадносін прэдыкатыўных кампанентаў. У творах многіх пісьменнікаў, на старонках газет і часопісаў, у навуковых артыкулах можна сустрэць нямала бяззлучнікавых складаных сказаў, у якіх ужыванне пабочных і ўстаўных канструкцый абумоўліваецца неабходнасцю даць аўтарскую ацэнку выказванню або паведаміць дадатковыя заўвагі адносна зместу прэдыкатыўнай часткі ці зместу сказа ў цэлым. З другога боку, сустракаем шматлікія выпадкі, дзе выкарыстанне

аднастаўных, няпоўных, эліптычных сказаў як частак бяззлучнікавай складанай канструкцыі стварае экспрэсіўнасць, выразнасць, дынамізм маўлення, што пашырае камунікатыўныя магчымасці мовы, папаўняе яе новымі спосабамі і прыёмамі камунікацыі.

Г. М. Акімава, напрыклад, даследуючы новыя з’явы ў сінтаксісе сучаснай рускай мовы, адзначае тэндэнцыю “сжата і опрощена сінтаксічных канструкцый, ослаблена сінтаксічнай сувязі. Даны процэс, – адзначае даследчыца, – пачаўся са становленнем літаратурнага языка і асабліва актывізавалася ў нашым стагоддзі” [3, с. 162]. Адзначана тэндэнцыя ў развіцці сінтаксісу рускай мовы, на погляд Г. М. Акімавай, дае два вынікі. “Первы – гэта з’яўленне новых сінтаксічных канструкцый на ўзроўнях словасочетання і прадложения, як нейтральных, так і экспрэсіўных. Другой – гэта павелічэнне стылістычнай і функцыянальнай адзначанасці сінтаксічных канструкцый, ібо новыя канструкцыі ўваходзяць у адзін сінтаксічны рад з пражымі і заўсёды могуць быць імі заменены пры неабходных стылістычных умовах” [3, с. 160].

Аднак любы тэкст – мастацкі, публіцыстычны і навуковы – гэта не простае аб’яднанне слоў, словазлучэнняў, сказаў, а складаная структура, у якой адзін моўны сродак абумоўліваецца другім. Агульнавядома, што функцыянаванне ў літаратурнай мове сказаў пэўнага тыпу вызначаецца яшчэ і эстэтычнымі ўстаноўкамі аўтара, яго творчай манерай. Аб значэнні і функцыях сродкаў сінтаксічнай экспрэсіі ў бяззлучнікавых канструкцыях гаворка пойдзе ў наступнай главе даследавання, у гэтай жа мы ставім на мэце акрэсліць ступень напоўненасці састаўных частак бяззлучнікавага складанага сказа і вызначыць ужывальнасць іх у сучаснай беларускай літаратурнай мове.

Аналіз матэрыялу паказвае, што ў апавядальных і апісальных мастацкіх тэкстах, у мове публіцыстыкі шырока ўжываюцца бяззлучнікавыя складаныя сказы, часткі якіх маюць форму неразвітых двухсастаўных сказаў. Прэпазіцыя выказніка адносна дзейніка ў такіх сказах з’яўляецца звычайнай з’явай: *Настала восень, забушавалі вятры* (Я. Колас. На прасторах жыцця). *Кончылася восень, трымаў мароз, падаў снег* (К. Чорны. Трэцяе пакаленне). *Дзьмулі вятры, гулялі завірухі* (М. Лупсякоў. Бацькі). *Кончылася восень, усталёўвалася зіма* (К. Чорны. Мураваны скляпок). *Свяціў месяц, блішчалі зоры* (І. Гурскі. Вясна пачыналася). *Мялі снягі, гулялі вятры* (І. Навуменка. Вецер у соснах).

Зніклі жаўранкі, пакінулі стракатаць конікі (А. Чарнышэвіч. Засценак Малінаўка). *Хістаюцца дрэвы, скрыпяць вароты, грымяць дахі* (Э. Самуйлёнак. Сон). *Смялася цішыня, рвалася сэрца* (“Культура”). *Свяціла сонейка, падзімаў ветрык* (“Наша слова”).

Спарадычна сустракаецца ўжыванне бяззлучнікавых складаных сказаў са значэннем пералічэння, часткі якіх маюць форму неразвітых двухсастаўных сказаў, а прэпазіцыя выказніка абумоўлена неабходнасцю лагічнага выдзялення постпазіцыйнага дзейніка. У пэўнай ступені, безумоўна, выдзяляецца і выказнік. Заўважым, што такія бяззлучнікавыя складаныя сказы паведамляюць пра розныя дзеянні шэрагу асоб, істот або прадметаў і дапаўняюць змест папярэдняга сказа ці адрэзак тэксту: *На дварэ ўжо выбліснула сонца з-за хмар, але са стрэх усё яшчэ капала. Засакаталі куры, заспяваў певень, загаманілі качкі. Зарохкалі парсюкі, зарыкала карова* (М. Лупсякоў. Дажджы).

У апавядальным мастацкім тэксце папыраны і бяззлучнікавыя складаныя сказы, у якіх састаўныя часткі маюць форму простых неразвітых двухсастаўных сказаў з прамым парадкам слоў. Аднак такая будова прэдыкатыўных частак, як сведчыць апрацаваны матэрыял, абмяжоўвае іх колькасць у складзе адзначаных сказаў. Пераважная большасць зафіксаваных сказаў мае ў сваім складзе дзве-тры састаўныя часткі: *Неба праяснілася, хмары расступіліся* (М. Лупсякоў. Піліп). *Маці плакала, бацька нудзеў* (Ц. Гартны. На руінах). *Сэрца шчымела, яна [Рая] ўздыхнула* (Т. Хадкевіч. Песня Дзвіны). *Паводка прайшла, рака ўтаймавалася, паспакайнела* (Тамсама). *Коні адпачылі, людзі сагрэліся, завіруха сціхла* (М. Лынькоў. Векапомныя дні). *Дажджы адзвінелі, гаі адшумелі* (П. Панчанка. Песня пра чатыры магілы).

Бяззлучнікавыя складаныя сказы, у якіх у адной састаўной частцы захоўваецца прамы парадак слоў, а другой уласцівы адваротны, у апавядальным мастацкім тэксце ўжываюцца рэдка, у вершаваным – значна часцей. Інверсія дзейніка і выказніка ў такіх сказах – стылістычны сродак, з дапамогай якога падкрэсліваецца дзеянне або стан, узмацняецца іх выразнасць. У паэтычным тэксце, акрамя гэтага, інверсія робіць фразу рытмічнай. Напр.: *Вясна мінецца, прыйдзе лета* (Я. Колас. Новая зямля). *Пастух засмяўся: жартуе начальнік* (М. Лобан. Гарадок Устронь). *Рака загудзела, запеніў раўчак* (П. Броўка. Шпак).

Назіранні паказваюць, што ў мове мастацкай літаратуры, публіцыстычным і навуковым стылях асабліва шырока прадстаўлены бяззлучнікавыя складаныя сказы, у якіх састаўныя часткі маюць форму

развітых двухсастаўных сказаў: *Калядная ночка ўвесь свет пакрывае, па белай ад снегу зямельцы снуе; мяцеліца ў полі сапе, завывае, свіст віхраў спакойна заснуць не дае* (Я. Купала. Зімою). *Пахне рэчанька срэбнай лускою, месяц сцезжкі на хвалях кладзе* (А. Астрэйка. Мы з месяцам паўночнікі). *Іней шорсткай ігліцай блішчыць на марозе, адзінокі снягір на бярозе знямеў* (С. Грахоўскі. Сум па снезе). *Сцяжынка збягае з пагорка, унізе шуміць лістапад* (С. Грахоўскі. Восень). *Ціха шалясцелі пад ветрам прыбярэжныя лазнякі, аднастайна гулькатала плынь на перакатах, плёхалася вечарамі і на ўсходзе сонца рыба ў вірах, зарасталі асакой і трыснягом затокі* (Т. Хадкевіч. Песня Дзвіны). *Буйна буйла кукуруза, плёўся лапушысты гуркоўнік, жоўтымі іскрынкамі квецені гарэлі памідоры* (Б. Сачанка. Мальвіна). *Дождж прайшоў два дні назад, у выбоінах і каляінах блішчала вада* (В. Хомчанка. У чыстым полі). *Каля школы ўжо чакалі дзеткі, спяшаліся з розных канцоў вёскі дарослыя* (“ЛіМ”). *У бела-ружовай квецені стаялі сады, удалечыні зіхацеў снег на вяршынях Каўказскіх гор* (“Маладосць”). *Зранку неба над Франкфуртам завесілі нізкія хмары, пайшоў дробны спорны дождж* (“Полымя”).

У сучаснай беларускай мове пашыраны і бяззлучнікавыя складаныя сказы, у якіх адна састаўная частка мае форму аднасастаўнага (пэўна-асабовага, няпэўна-асабовага, абагульнена-асабовага, намінатыўнага і інш.) сказа, а другая – двухсастаўнага сказа: *Скуратовіча дома не было: апошнімі днямі ён нават часам і не начаваў дома* (К. Чорны. Трэцяе пакаленне). *Ёй [Лідзе] сціснула грудзі, яна пачала хапаць паветра* (М. Лобан. Гарадок Устронь). *На золку пахаладала, Яшка прачнуўся* (М. Воранаў. На маяку). *На даляглядзе грымела, хмару паласавалі маланкі* (М. Даніленка. Цёмная ноч). *Ведаю – скончацца вясновыя спевы, восень летняе рэха разнесла* (В. Вярба. Песня зімовага лесу). *Марудзіць нельга было: набліжаўся поезд* (“Маладосць”). *Нельга не пагадзіцца з крытыкам і праяікам А. Адамовічам: шмат, дужа шмат павінна сказаць яшчэ літаратура пра савецкага чалавека на вайне* (В. Каваленка. Жывое аблічча дзён).

Значную групу ўтвараюць бяззлучнікавыя складаныя сказы, састаўныя часткі якіх маюць форму намінатыўных быццёвых (экзістэнцыяльных) сказаў – як развітых, так і неразвітых. Найбольш высокая іх частотнасць у апаведальным і паэтычным мастацкім тэксе (адпаведна каля 6 % і 4,5 %). Пры дапамозе такіх сказаў даецца лаканічнае апісанне абстаноўкі, пералічваюцца пэўныя з’явы, прадметы, падзеі, прыметы. У рэдкіх выпадках гэтыя значэнні могуць “ускладняцца значэннем указання, эмацыянальнай якаснай ацэнкі” [10, с. 229]: *Берагам*

крочу крутым. Зоры, вербы, рака (А. Зарыцкі. Пад шум вясенняга лісця). *Цёмны бор, кусты, балоты, кучы лоз і дубняку, рэчкі, купіны, чароты, мора траў і хмызняку...* (Я. Колас. Палескія вобразы). *Бясконца людская плынь, размоўная гаворка, мора кветак* (“Маладосць”). Балоты. Лес. Мох. *Нізкія дрэўцы, кусты* (“Маладосць”).

Бяззлучнікавыя складаныя сказы, састаўныя часткі якіх маюць форму намінатыўных сказаў, часта сустракаюцца ў аўтарскіх рэмарках драматычных твораў. Напр.: *Пакой небагатай гарадской кватэры. Пажаўцелья абоі, стол, два-тры крэслы, старая шафа для адзення* (К. Крапіва. Мілы чалавек). *На сцэне перад Несцеркам кірмаш у мястэчку. Шум, мітусня, гоман* (В. Вольскі. Несцерка).

Структурная разнастайнасць састаўных частак бяззлучнікавых складаных сказаў не абмяжоўваецца пэўнай формай. Сустракаюцца шматлікія прыклады, дзе бяззлучнікавыя канструкцыі “характеризуются дополнительной предикативностью, связанной с определёнными способами её синтаксического оформления” [75, с. 6]. Таму правамерным трэба лічыць пастаноўку пытання аб разглядзе сутнасці ўскладнення састаўных частак бяззлучнікавага складанага сказа.

Характар ускладнення састаўных частак можа быць самым розным, бо само паняцце “ўскладнены сказ” аб’ядноўвае неаднародныя сінтаксічныя адзінкі. У сувязі з тым, што ў мовазнаўстве межы паняцця “ўскладнены сказ” акрэсліваюцца не вельмі выразна, спынімся на агульнай характарыстыцы функцый адасобленых членаў, устаўных сказаў у бяззлучнікавых складаных структурах, улічваючы сінтаксічны, семантычны і камунікатыўны аспекты ўскладнення⁶.

У даследуемым матэрыяле выяўлена 317 бяззлучнікавых складаных сказаў, састаўныя часткі якіх ускладнены адасобленымі членамі; 246 бяззлучнікавых канструкцый маюць у сваім складзе ўстаўныя словы, спалучэнні слоў і сказы.

Найбольш часта ў мове мастацкай літаратуры і публіцыстыкі сустракаюцца бяззлучнікавыя складаныя сказы, дзе ў ролі адасобленых членаў выступаюць азначэнні, што маюць адценне дадатковага паведамлення. Выкарыстанне такіх канструкцый дае “больш нагляднае ўяўленне аб прадмеце размовы” [99, с. 243], падкрэслівае прымету: *Спусціліся чырванелі ягады, буйныя і сакавітыя* (Б. Сачанка. Мальвіна).

⁶ У працы не разглядаюцца як ускладненыя бяззлучнікавыя складаныя сказы, састаўныя часткі якіх маюць аднародныя члены, “поскольку однородность лишь качественно расширяет предложение, но не осложняет его” [75, с. 7].

Стаяла восень – чорствая, сухаватая, – ужо капалі картоплі (В. Адамчык. Дзікі голуб). Упарты дождж ў вокны барабانیць, халодны, нудны, шэры і густы, іраціны кропель безнадзейна раняць асенняга асінніку лісты (С. Грахоўскі. Ноч на адзіноце). Стаяць дубровы ў жнівеньскай красе, ляцяць у вырай жураўлі і гусі, дубовы ліст, у жылках і ў расе, мне нагадаў абрысы Беларусі (С. Грахоўскі. Дубовы ліст). Стаў [Лабановіч] разглядацца – наблізу сядзелі яшчэ два баравікі, маладыя, здаровыя (Я. Колас. На ростанях). Ехалі як праз зімовую казку – лес стаў у дзівосным убранні, велічны і таямнічы (Т. Хадкевіч. Песня Дзвіны).

“Прымета, выражаная адасобленым азначэннем, больш прыцягвае ўвагу, чым не адасобленым” [99, с. 243], што надае бяззлучнікаваму складанаму сказу або асобнай састаўной частцы асаблівую выразнасць і яснасць: *Ніжэй апусцілася асенняе сонца за лес. Згусціліся цені, зніклі сонечныя плямы на зямлі, засыпанай лісцем (І. Шамякін. Дубы). Прыйдзе час, людзі разбярэцца, іхняга прысуду, справядлівага, непазбежнага, яму не абмінуць (М. Гамолка. Сокалы-сакаляняты). Яны [хлопцы] былі сапраўдныя дзеці прыроды, яшчэ чыстыя, не забруджаныя нічым, яны толькі пачыналі сваё жыццё (У. Дамашэвіч. Не праспі сваю долю). Камісар брыгады асяярожна выглянуў з-за камля сасны – танкі, прыземістыя, злавесныя, упарта набліжаліся (І. Мележ. Мінскі напрамак).*

Адасобленыя азначэнні, знаходзячыся ў семантыка-інтанацыйнай сувязі з асноўным саставам прэдыкатыўнай часткі бяззлучнікавага складанага сказа, надаюць ёй розныя адценні дадатковага паведамлення. Функцыя адасобленых азначэнняў заключаецца ў разгортванні зместу прэдыкатыўнай часткі. Напр.: *Аўтобус выехаў з горада, пачаўся лес, хвайвы, рэдкі, з прасекамі, сцяжынкамі, прапаласаваны, затаптаны гараджанамі, засмечаны (В. Хомчанка. Я прынёс вам радасць). Дол быў чысты, без хмызу і сучча, месцамі густа абсыпаны яловымі шышкамі, з калючым кустоўем ядлоўцу, скрозь нікла да зямлі счахлае каліёе папараці (В. Быкаў. Сцюжа).*

Невялікую групу ў сучаснай літаратурнай мове складаюць бяззлучнікавыя складаныя сказы, у якіх адасобленыя азначэнні паясняюць, удакладняюць прымету, якая абазначана азначэннем, што займае прэпазіцыйнае ў адносінах да адасобленых членаў становішча: *З заснежаных стрэх капала, віселі ледзяшы, раз’езджаны, зярністы,*

жоўты ад гною, шарэў пад нагамі снег (У. Караткевіч. Сівая легенда). Мноства бандарнай клёпкі звозілася да рачных прыстаней і на Нёмане, Бугу, Зах. Дзвіне вывозілася за мяжу; тутэйшая дубовая клёпка, **вядомая пад назвай “мемельская”**, лічылася адной з лепшых у Еўропе, яе ахвотна куплялі прамыслоўцы Германіі, Францыі і інш. краін (Этнаграфія Беларусі).

У творах беларускай мастацкай літаратуры, у тэкстах публіцыстычных жанраў сустракаюцца ўстаўныя бяззлучнікавыя складаныя сказы, якія ўдакладняюць, абгунтоўваюць, развіваюць і тлумачаць тое, аб чым паведамлялася раней. Устаўныя сказы, якія маюць форму бяззлучнікавага складанага сказа, могуць не толькі дапаўняць і пашыраць змест асобных слоў і словазлучэнняў, але і адносіцца да ўсяго папярэдняга сказа: *Яшчэ з восені – **восень тады была гразкая, снег выпаў рана, на нявыбраную бульбу**, – пачалідохнуць коні* (І. Пташнікаў. Мсціжы). *Не спадабалася яму [Войціку] і тое, як неяк на пачатку зімы маці напрасіла яго пасобіць суседцы дрывамі. (**“Сядзіць, бедная, у няпаленай хаце, дзеткі хварэюць, дроў у двары ні палкі”**)* (В. Быкаў. У тумане). *Але як гаспадарнік Бондар быў клапатлівы (у казарме было **цёпла, вокны зашклёныя – дзе толькі ён даставаў шкло, быў добра наладжаны ремонт абутку, абмундзіравання**), і ўсё ж яго недалюблівалі* (В. Хомчанка. Вярнуцца жывымі). *І хоць між ім і ёю была розніца – ён быў сапраўды сын рабочых і сялян (**бацька – рабочы, маці – сялянка**), а яна дачка памешчыка* (Б. Сачанка. Адвечная балада). *Усё на свеце, калі верыць другому пачатку тэрмадынамікі, старэе і памірае (**парадак робіцца беспарадам, час няўмольна кіруе гэтым працэсам і набліжае беспарадак: разбіваецца кубак, разбураецца дом, гніе дрэва, абвальваецца гара, знікае чалавек**), а слова жыве – яно вечнае і неўміручае* (Я. Сіпакоў. Наталенне смагі). *На абедзенны перапынак хлопцы шыбуюць у заводскае кафэ (**спецыфіка прадпрыемства нават тут адчуваецца – носіць кафэ рамантычную назву “Неба”**) (“Маладосць”)*. *Хоць сродкі (**частку сабралі самі, частку выдзяляе дзяржава**) быццам і ёсць (“Звязда”)*.

Такія ўстаўныя сказы вызначаюцца сэнсавай і граматычнай самастойнасцю. Апусціць знакі прыпынку, якімі яны выдзяляюцца, немагчыма, бо толькі так яны “ўпісваюцца” ў структуру асноўнага сказа. Найбольш характэрная роля ўстаўных канструкцый у форме бяззлучнікавага складанага сказа – функцыя дадатковага паведамлення.

Спарадычна сустракаюцца бяззлучнікавыя складаныя сказы, у склад якіх уваходзяць устаўныя канструкцыі ў форме простага аднастаўнага сказа: *Вые на выгане воўк – гэтай ночкай паўстанца навесілі, – разудалы спеў вёскі замоўк* (М. Чарот. Камсамолія).

Звычайна ўстаўныя канструкцыі не выражаюць экспрэсіўных, эмацыянальных адносін да выказанай думкі, таму ўжываюцца ва ўсіх стылях сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Форму бяззлучнікавых складаных сказаў маюць устаўныя канструкцыі ў розных публіцыстычных жанрах: *Рос* [Б. Сачанка] *у вялікай працоўнай сям’і (бацька працаваў рознарабочым, вартаніком, грузчыкам, маці – у калгасе)* (Л. Ламека. Штрыхом, дэталлю, лёсам...).

У літаратурным артыкуле А. Васілевіч зафіксаваны бяззлучнікавы складаны сказ, які мае ў сваім складзе тры ўстаўныя канструкцыі: першая мае форму даданай часткі месца, другая ўстаўная канструкцыя мае форму словазлучэння, а трэцяя – форму складаназалежнага сказа. Усе тры ўстаўныя канструкцыі адносяцца да неканструктыўнага тыпу: іх можна ўключыць у асноўны сказ; яны ўпісваюцца ў структуру сказа, бо вызначаюцца сэнсавай і граматычнай залежнасцю: *Я толькі пераехала з Курска (дзе жыла пасля ўніверсітэта і замужжа), я толькі пачынаю хадзіць на ўсе пісьменніцкія сходы і бліжэй знаёміцца з літаратурнымі людзьмі, з імёнамі вядомымі (яшчэ са школьных падручнікаў!) і невядомымі (мне, прынамсі, і таму яшчэ, што жыла доўга наводшыбе...)* (А. Васілевіч. Жыві, працуй і смейся). Параўн.: *Я толькі пераехала з Курска, дзе жыла пасля ўніверсітэта і замужжа, я толькі пачынаю хадзіць на ўсе пісьменніцкія сходы і бліжэй знаёміцца з літаратурнымі людзьмі, з імёнамі вядомымі яшчэ са школьных падручнікаў і невядомымі мне прынамсі, і таму яшчэ, што жыла доўга наводшыбе...*

Устаўныя канструкцыі ў названым сказе вызначае вялікая семантычная насычанасць, што не можа не выклікаць змен у структуры сказа пры іх уключэнні ў асноўны сказ з дапамогай злучнікаў і злучальных слоў. Трэба заўважыць, што такія змены трансфармуюць прыведзены бяззлучнікавы складаны сказ у складаны сказ з рознымі відамі сувязі. Устаўная канструкцыя ў форме словазлучэння не толькі падае факт, але і дае яму ацэнку (аўтар пазнаёмілася з вядомымі людзьмі, імёны якіх ведае яшчэ з падручнікаў па школе!). Таму гэтую ўстаўную канструкцыю трэба разглядаць як эмацыянальны, экспрэсіўны сродак. Аўтар

літаратурознаўчага артыкула менавіта ўстаўной канструкцыяй надае сказу эмацыянальнасць, якая перадаецца і лексічна (словам *яшчэ*), і інтанацыйна.

У рэдкіх выпадках устаўны бяззлучнікавы складаны сказ канкрэтызуе змест адной з частак асноўнага сказа – таксама бяззлучнікавай канструкцыі. Устаўны сказ узбагачае састаўную частку дадатковым зместам, дазваляе падкрэсліць і ўдакладніць думку. Напр.: *Малады сувязны цягне са студні вядро, вяду спакойную ставіць на зруб (лясны раён – зацішна ад вятроў), вядро рыбінай цяжкай вырываецца з рук* (Р. Барадулін. Нагбом).

Намі зафіксаваны выпадак, дзе ў структуру асноўнага сказа – бяззлучнікавай складанай канструкцыі – уводзяцца два ўстаўныя сказы, адзін з якіх мае форму бяззлучнікавага складанага сказа: *У хаце на покуце – было відаць з вуліцы праз акно (вокны былі нізкія, старая карчма падгніла знізу і асела) – нечае хлапчаны, дзержачы на каленях вялікі белы гармонік і хаваючыся за ім з галавой, рыпала чорт ведае што, хоць затыкай вушы; на кутках і ля сцен стаялі людзі* (І. Пташнікаў. Лонва).

Семантычная характарыстыка ўстаўнога бяззлучнікавага сказа даволі выразная: ён удакладняе і расшырае змест першай устаўной канструкцыі.

Праведзены аналіз фактычнага матэрыялу, лексіка-граматычных і сінтаксічных сродкаў у складзе бяззлучнікавых складаных сказаў дазваляе зрабіць наступныя вывады:

1. Бяззлучнікавыя складаныя сказы як камунікатыўная сінтаксічная адзінка характарызуюцца структурна-семантычнай і інтанацыйнай закончанасцю. У мове беларускай мастацкай літаратуры назіраецца розная частотнасць ужывання бяззлучнікавых складаных сказаў: адны пісьменнікі выкарыстоўваюць іх шырока, а ў творах іншых аўтараў бяззлучнікавыя складаныя канструкцыі ўжываюцца параўнальна рэдка. Актыўна выкарыстоўваюцца бяззлучнікавыя складаныя сказы ў тэкстах прыродаапісальнага характару. Шырока пададзены яны і ў мове персанажаў, але лексічная напоўненасць бяззлучнікавых складаных сказаў у дыялагічным і маналагічным маўленні значна вузей, чым у аўтарскім апавяданні.

2. Лексіка-марфалагічныя і сінтаксічныя сродкі шырокім спектрам пададзены ў сучаснай беларускай літаратурнай мове, аб чым яскрава

сведчыць фактычны матэрыял, актыўна выкарыстоўваюцца пісьменнікамі для структурнай арганізацыі бяззлучнікавых складаных сказаў, для актывізацыі і ўзмацнення сувязі між часткамі бяззлучнікавай канструкцыі.

3. Адзначаныя сродкі прадстаўляюць адну з частак бяззлучнікавага складанага сказа ў іншых састаўных частках (звычайна першую ў другой), а таксама выражаюць адносіны паміж спалучаемымі імі прэдыкатыўнымі часткамі. У многіх выпадках лексіка-марфалагічныя і сінтаксічныя сродкі не толькі ўзмацняюць сувязь састаўных частак канструкцыі, але і захоўваюць форму бяззлучнікавага складанага сказа.

4. Структурная разнастайнасць прэдыкатыўных частак бяззлучнікавага складанага сказа не абмяжоўваецца пэўнай формай. Спектр напоўненасці састаўных частак надзвычай шырокі: ад сказаў, састаўныя часткі якіх маюць форму намінатываў-ланцужкоў да бяззлучнікавых складаных канструкцый, у складзе якіх знаходзяцца ўстаўныя сказы.

ГЛАВА 3

КАНСТРУКЦЫІ ЭКСПРЭСІЎНАГА СІНТАКСІСУ Ў БЯЗЗЛУЧНІКАВЫМ СКЛАДАНЫМ СКАЗЕ

Даследаванні ў напрамку асэнсавання структуры сказа, сродкаў экспрэсіўнага сінтаксісу з’яўляюцца актуальнымі на сённяшні дзень, бо аб’яднаны адзіным імкненнем: вывучыць заканамернасці арганізацыі камунікатыўнага працэсу, шматаспектнасць сінтаксічных адносін. Вывучэнне бяззлучнікавых складаных сказаў сучаснай беларускай літаратурнай мовы паказвае, што выразнасць, яснасць, эмацыянальнасць, лаканічнасць, дынамізм зместу даволі часта дасягаецца выкарыстаннем экспрэсіўных сінтаксічных адзінак – паўтораў, парцэляцыі, усечаных канструкцый, эліптычных сказаў як частак бяззлучнікавай канструкцыі і інш. Разгледзім эліпсіс⁷ і паўтор у аспекце іх функцыянавання ў бяззлучнікавых складаных канструкцыях, вызначым іх ролю і функцыі.

3.1. Роля і функцыі эліпсіса ў бяззлучнікавым складаным сказе

Эліптычны сказ вывучалі многія лінгвісты. Шырока абмяркоўваліся ў лінгвістычнай літаратуры пытанні класіфікацыі эліптычных сказаў. А. П. Скавароднікаў, напрыклад, разглядае эліпсіс у аспекце актуальнага члянэння сказа, даследуе праблему “стилевой прикрепленности эллиптических конструкций” [87, с. 24–34].

Эліпсіс як структурны элемент сказа можна разглядаць з розных пунктаў погляду, у тым ліку і з сінтаксічнага. У нашым даследаванні эліпсіс разглядаецца з пазіцыі бяззлучнікавага складанага сказа. Неабходнасць і правамернасць асэнсавання названай праблемы тлумачыцца тым, што бяззлучнікавы складаны сказ эліптычнай формы – унікальная канструкцыя, якая выкарыстоўваецца ў літаратурнай мове як шматфункцыянальны сродак. Вядома, што пісьменнік “стремится донести до читателя своё толкование слова” [106, с. 206], стварыць мастацкі вобраз

⁷ Эліпсіс – пропуск у маўленні слоў ці словазлучэнняў. Тэрмін “эліптычны сказ” у лінгвістычнай літаратуры вызначаецца па-рознаму. Адны даследчыкі разглядаюць яго як адзінку, тоесную тэрміну “няпоўны сказ” або як разнавіднасць няпоўных сказаў. Другія ўказваюць на падабенства эліптычных сказаў да няпоўных, але разглядаюць іх як адзінкі, што прымыкаюць да названых сказаў. Думаецца, што пункт погляду апошніх больш апраўданы.

або апісанне, таму выкарыстанне матывуецца пэўным камунікатыўным заданнем. Такое сцверджанне не толькі не адмаўляе, а, наадварот, вылучае на першы план думку аб тым, што выкарыстанне сінтаксічных адзінак мовы вызначаецца іх зручнасцю і рацыянальнасцю ў працэсе моўных зносін.

Аналіз фактычнага матэрыялу паказвае, што часта эліптычную будову маюць састаўныя часткі бяззлучнікавага складанага сказа ў творах мастацкай літаратуры (10,5 % выбаркі). У творчасці беларускіх празаікаў і паэтаў эліпсіс кампанентаў бяззлучнікавага складанага сказа – актыўны стылістычны сродак, хоць не ўсе аднолькава часта ім карыстаюцца. Найбольш часта сустракаем такія канструкцыі ў творах М. Танка, П. Панчанкі, Р. Барадуліна, І. Навуменкі, С. Грахоўскага, іншых аўтараў. Але разглядаць эліпсаваныя канструкцыі, мы лічым, больш мэтазгодна не ў плане іх выкарыстання ў творчасці пэўных пісьменнікаў, а ў функцыянальна-стылявым аспекце.

Эліпсіс кампанента састаўной часткі бяззлучнікавай складанай канструкцыі ўжываецца тады, калі патрабуе гэтага змест, калі эліптычная будова прэдыкатыўнай часткі бяззлучнікавага складанага сказа дапамагае аўтару дасягнуць большай асацыятыўнасці і выразнасці. Непаўнату адной з прэдыкатыўных частак бяззлучнікавага складанага сказа можна разглядаць як структурную норму [10, с. 248], паколькі паведамленне (інфармацыя), што заключаецца ў частцы, якая з'яўляецца эліптычнай, не заўсёды патрабуе кантэксту: *Няспынна сочыцца з кары, з лістоты лёгкі водар воску; асіна вогнішчам гарыць, павольнай свечкаю – бярозка* (А. Русецкі. На ўзлессі пагасае дзень...). *Вакол чыстае поле, нідзе ні дрэўца, ні кусціка* (Б. Сачанка. Мальвіна). *Ужо ўзяліся лёдам азярыны, лес абляцеў – ні лісціка ў галлі* (І. Кірэйчык. Падбіты жораў). *У доме ціха, ні гуку* (В. Хомчанка. Вярнуцца жывымі). *Была поўнач – ні зыку, ні шораху* (І. Навуменка. Вецер у соснах). *Ложак засланы белым прасцірадлам, на ім дзве падушкі* (Б. Сачанка. Мальвіна). *А вёска маўчала – ні рыпу, ні скрыпу, ні груку, ні гуку ў адказ* (А. Вярцінскі. Балада пра спаленую вёску і жывога пеўня). *Пад вязам, за акном, цяжкія крокі – жандар пільнуе дом* (А. Вялюгін. Вецер з Волгі).

Эліптычныя формы састаўных частак бяззлучнікавага складанага сказа вельмі экспрэсіўныя і ўжываюцца пераважна ў мастацкай літаратуры, дзе надзвычай выразна выяўляецца вобразнасць і эмацыянальнасць маўлення. Эліпсіс часткі (частак) бяззлучнікавага

складанага сказа найбольш характэрны для вершаваных мастацкіх тэкстаў (17 % ад выбаркі). У апавядальным мастацкім тэксце бяззлучнікавыя складаныя канструкцыі эліпсаванай будовы склалі каля 9 %, у публіцыстыцы – 10 %.

Пропуск аднаго з членаў сказа (часцей выказніка) у адной з састаўных частак бяззлучнікавага складанага сказа істотна ўплывае на эмацыянальную выразнасць паэтычнага твора. Эліптычнай будовай асобных прэдыкатыўных частак дасягаецца большая дынамічнасць вершаванага твора: *Сцюдзёным агнём рабіны гараць, ні цішыні, ні грому* (П. Панчанка. Нешта журботнае вецер пяе...). *Дарагія бясконца мясіны, ваш убор быў заўсёды такі: чырванеюць маністы рабіны, белы статак бяроз ля ракі* (В. Вярба. Дарагія бясконца мясіны...). *Людзі спяць – спакой над белым светам* (С. Законнікаў. Уночы). *У полі сцяжынка віецца, абанал сцяжынкi – ільны* (А. Астрэйка. Мне светла на сэрцы).

Радзей сустракаюцца бяззлучнікавыя складаныя сказы з эліпсаванай першай часткай: *Ля хат высокія сумёты, над снежнай коўдрай спяць палі* (М. Хведаровіч. Зіма).

Эліптычныя часткі бяззлучнікавага складанага сказа часта маюць значэнне руху, існавання: *Вербы над ракой, водбліскі ў рацэ* (А. Лойка. Вербы над ракой...). *Дом Коласа ў пошуме бароў: строй сосен побач з вокнамі паэта* (М. Калачынскі. Навечна дарагі). *Два матылі над галавой, сукеначка ў гарохі* (С. Законнікаў. Пакаці-гарошак).

Эліптычная будова састаўных частак бяззлучнікавага складанага сказа – важны сродак лаканічнай перадачы выказвання. Асаблівае значэнне ў такіх складаных канструкцыях надаецца інтанацыі. Сапраўды, калі гаварыць пра эліпсіс кампанента састаўной часткі бяззлучнікавага складанага сказа, то нельга не заўважыць, што прэдыкатыўная частка эліптычнай формы мае дадатковыя інтанацыйна-інфарматыўныя магчымасці і, такім чынам, з'яўляецца сродкам перадачы эмацыянальнасці: *У Сілічах, за барамі – іх родная школа: дом старажытны і парк на ўзбярэжжы ракі* (А. Куляшоў. Грозная пушча). *Ні бароў, ні хутароў – стэп голы* (У. Скарынкін. Узнясенне). *Звіняць гадоў званы: да каласочка – колас* (Я. Янішчыц. Старэйшыя мае...). *На травах, на квецені – чорныя кропкі, свіціцца, як рэшата, лісце гаёў* (С. Законнікаў. Гарачыя часцінкі).

Такія сказы сінтаксічна і семантычна самастойныя. Змест апушчанага выказніка падказваецца самой семантыкай кампанентаў сказа:

Паімчалася дружына, звон шумёлаў – за вярсту... (Е. Лось. Белы поезд).
Параўн.: *Паімчалася дружына, звон шумёлаў **чуеца** за вярсту.*

Часткі бяззлучнікавага складанага сказа эліпсаванай будовы падкрэсліваюць месца, час, прычыну дзеяння і інш. Пропуск выказніка ў такіх сказах на пісьме патрабуе пастаноўкі працяжніка: ***За акном – плач на верасні:** пляскочуць зацяжныя дажджы* (В. Карамазаў. Глядзіце ў вочы лемура). ***За акном – плот, за плотам – зеляніна садоў, раскінутых на крутых узгорках, дзядзінец старажытнага гарадка*** (В. Карамазаў. Ад ліпкі, вярбы і бярозкі).

У некаторых выпадках працяжнік адсутнічае, што патрабуе адпаведнага інтанацыйнага афармлення сказа: ***Наўкол цішыня, толькі ціхія ўсплёскі вады, усплёскі прыдушаныя*** (М. Лынькоў. Над Бугам).

Выразную экспрэсіўную функцыю выконвае эліпсаванне састаўной часткі бяззлучнікавага складанага сказа ў вершы А. Вялюгіна “Запаветная кніга”. З мэтай надання твору мастацкай выразнасці і асаблівай псіхалагічнай канатацыі паэт двойчы ўжывае адзін і той жа бяззлучнікавы складаны сказ – у пачатку верша і ў канцы яго. Эмацыянальнасць бяззлучнікавай складанай канструкцыі ў другім выпадку ўзмацняецца эліптычнай будовай састаўной часткі: 1. *Чырвоная кніга аздобіла кут, нашая праўда – у ёй. Не проста кніга стаяла тут [на покуце] – збавенне ад гора, няволі, пакут, шчасце хадзіць па зямлі сваёй, права валодаць зямлёй.* 2. ***Не кніга** – збавенне ад гора, пакут; права на шчасце, на працу, спакой; права валодаць зямлёй.*

Як бачым, у другім выпадку адбылася пэўная трансфармацыя першай састаўной часткі бяззлучнікавага складанага сказа “ў выніку сінтаксічнага эліпсісу” [108, с. 27]. Базавай канструкцыяй для яе з’яўляецца састаўная частка бяззлучнікавага сказа, які выкарыстоўвае аўтар у пачатку верша.

Шматлікія прыклады сінтаксічнай эліптызацыі бяззлучнікавага складанага сказа назіраюцца ў такіх публіцыстычных жанрах, як нарыс, артыкул, эцюд, абразок і г. д.: *Студзень. Ад Глушка да роднага Клетнага сям’ёю ехалі на простых санях. **Не на вазку:** вазкі, шкадую, звяліся на Глушычыне* (Ф. Янкоўскі. Нібы клятва, прысяга...). *Ціхі, затоены стук у аконную шыбу абудзіў Петруся ад успамінаў. Ён сэрцам адчуў: **хтосьці з братоў*** (“Маладосць”). *Некалькі хлопцаў-выпускнікоў, не дачакаўшыся сонца, пайшлі – **ім на працу:** на лета яны ўзяліся пасвіць саўгасны статак* (“Маладосць”).

Вядома, што бяззлучнікаваму складанаму сказу ўласцівыя такія рысы, як жывасць, выразнасць, дынамізм. Таму экспрэсіўныя сінтаксічныя канструкцыі, у прыватнасці эліпсіс, у многіх бяззлучнікавых складаных сказах можна разглядаць і “как средство языковой экономии (устраняется то, что не нужно для передачи определённой информации)” [87, с. 39]. Важнае значэнне ў такіх бяззлучнікавых складаных сказах надаецца інтанацыі, а эліпсіс кампанента састаўной часткі не толькі дазваляе пазбягаць таўталогіі, але і з’яўляецца асновай лаканічнасці выкладу: *Поле моўчкі пазірала, лес – у задуменні* (Я. Колас. На развітанні). *Паміж мной і зямлёй толькі розніца тая: з зямлі – травы, з мяне – мары-сны вырастаюць* (М. Танк. Паміж мной і зямлёй...). *Снягі лілавеюць, з акон на снег – цёплыя жоўтыя агеньчыкі* (У. Караткевіч. Сівая легенда). *Мужчыны не клянуцца ў дружбе, салдат салдату – у любві...* (М. Аўрамчык. Мужчыны не клянуцца ў дружбе...). *Другі дзот адказаў кулямётным агнём. Два снарады – кулямёт змоўк* (І. Шамякін. Помста). *Плаціў аўсом каню, жыццём – быццю сівому, плаціў дрыўмі агню, плаціў трывогай грому* (Р. Барадулін. Аброк).

Вялікую групу складаюць бяззлучнікавыя складаныя сказы з эліпсісам кампанента ў другой прэдыкатыўнай частцы. Такі эліпсіс таксама звычайна выконвае функцыю моўнай эканоміі: *Ураднік апусціў вочы і зірнуў на стражніка, стражнік на Соцкага* (Я. Колас. Соцкі падвёў). *Жалезнае ліха прыйшло ў сяло, на танках – магільны крыж* (А. Вялюгін. Запаветная кніга). *Лічым: кожны чацвёрты* (А. Вярцінскі. Рэквіем па кожным чацвёртым). *Барок грыбамі запалоніць: лісіц – грабі ў аханку* (Д. Бічэль-Загнетава. Раніца). *Аляксей нарадзіўся ў вёсцы, Мікола – у горадзе* (Т. Хадкевіч. Рэха ў гарах). *Злосць змянялася крыўдаю, лютасць – кволасцю* (І. Мележ. Людзі на балоце). *Пагоркі змяняюцца лагчынамі, сасоннікамі, ельнікі – бярэзнікамі* (І. Навуменка. Развітанне ў Кавальцах). *На адным з іх [ложкаў] сядзіць Кастусь, на другім – Зося* (В. Лукша. Падшыфрам “Зорачка”). *За акном беразняк змяняўся сасновым лесам, той – зноў беразняком* (“Маладосць”). *Я даў кароткую характарыстыку паэтам, Кудравец – прэзаікам* (А. Вярцінскі. “Не надта так даўно, не так далёка...”).

Канструктыўныя змены ў будове бяззлучнікавага складанага сказа, выкліканыя эліпсісам, істотна ўплываюць на характар выкладу думкі. Пропускам пэўных членаў сказа ствараюцца дадатковыя магчымасці папаўнення зместу бяззлучнікавай канструкцыі праз яе інтанацыйнае

афармленне. Большая інтаніраванасць надае бяззлучнікаваму складанаму сказу дынамічнасць і экспрэсіўнасць. З другога боку, эліпсіс кампанента ў састаўной частцы канструкцыі робіць выказванне лаканічным, сціслым. Такім чынам, можна сцвярджаць, што эліпсіс выступае і як сродак эмацыянальнага ўздзеяння, і як сродак лаканізацыі выказвання. Гэта асабліва выразна адчуваецца ў бяззлучнікавых складаных сказах, кожная састаўная частка якіх мае эліптычную будову: *Ношка за плячыма, кіёк у руках, сінцы пад вычыма, млявасць у нагах* (Я. Купала. Падарожны). *На шляхі, на поймы – вецер з поўдня; на раллю, на веце – з поўдня вецер!* (А. Вялюгін. Вясна трывогі наша). *У куце – незгараемая шафа, уздоўж сцен – крэслы* (Э. Самуїлёнак. Пагібель воўка). *На сэрцы гора і журба, перад вачыма жах* (П. Броўка. Пастух). *Былому – былое, новаму – новае* (П. Броўка. Калі зліваюцца рэкі). *Аднойчы разважалі, колькі хто хацеў бы жыць на свеце. Матылі – покуль цвітуць кветкі, птушкі – покуль іх носяць крылы, звяры – покуль іх кормяць ногі, дрэвы – покуль на сваіх плячах трымаюць неба* (М. Танк. Пакуль п'яе сэрца). *Сярод лесу – вялікі дом над бляшаным дахам, цераз дарогу – абора і доўгі свіран з часанага бруса* (С. Грахоўскі. Рудабельская рэспубліка).

“Усиление наглядно-образных представлений” [87, с. 66] патрабуе канструявання такой мадэлі бяззлучнікавага складанага сказа, якая пры пэўнай лексічнай напоўненасці здольна была б акцэнтаваць увагу “на предметно-прызнаковым аспекце изображаемых реалий” [87, с. 66]. Ажывіць выклад і вылучыць на першы план не толькі прадмет, але падчас і яго прымету магчыма праз канструяванне адпаведнай мадэлі бяззлучнікавага складанага сказа. Састаўныя часткі такіх бяззлучнікавых складаных сказаў, як паказваюць назіранні, маюць форму развітых намінатыўных сказаў. Аднак такія прэдыкатыўныя часткі характарызуюцца дваістасцю структуры: з аднаго боку, яны маюць форму развітых намінатыўных сказаў, з другога – іх можна разглядаць як эліптычныя. Функцыя паведамлення, уласцівая намінатыўным сказам, выразна спалучаецца з функцыяй “ажыўлення” апавядання:

1. *Прачынаецца ён апоўдні, праляжаўшы, як забіты, гадзін дванаццаць. Сонца над галавой, у сасонніку млявая парнасць, рэдкія птушыныя галасы* (І. Навуменка. Вецер у соснах). Параўн.: *Сонца над галавой, у сасонніку млявая парнасць, чуваць рэдкія птушыныя галасы.*
2. *Рознагалосае ржанне, усхрап, ценькі зазлаваны піск разлягаўся ў наветры.*

(Э. Самуйлёнак. Паляўнічае шчасце). Параўн.: *Чулася рознагалосае ржанне, усхрап, ценькі зазлаваны піск разлягаўся ў наветры.*

У сучаснай беларускай літаратурнай мове нярэдка сустракаюцца бяззлучнікавыя складаныя сказы, у склад якіх уваходзяць не толькі састаўныя часткі, якія па форме з’яўляюцца намінатыўнымі сказамі, але і часткі, у ролі якіх выступаюць розныя тыпы іншых простых сказаў – аднасастаўных і двухсастаўных. Аналіз такіх сказаў дае падставу сцвярджаць, што намінатыўныя часткі таксама можна разглядаць як эліптычныя. Выразна гэтая асаблівасць намінатыўных сказаў – частак бяззлучнікавай канструкцыі – выяўляецца ў тых выпадках, калі ў склад бяззлучнікавага складанага сказа ўваходзіць састаўная частка, якая мае форму развітага двухсастаўнага сказа і ў пэўнай ступені дапаўняе або пашырае змест намінатыўных частак: *Пачынае вечарэць. Вецер, дождж, за вокнамі хістаецца рэдкае голле дрэў* (М. Лупсякоў. Мэры Кэт). Канструкцыя можа быць трансфармавана ў сказ *Шуміць вецер, ідзе дождж, за вокнамі хістаецца рэдкае голле дрэў*.

Як вядома, назоўнікі *вецер, дождж*, могуць “формировать односоставные событийные предложения” [85, с. 99]. Двухсастаўныя сказы *Шуміць вецер, ідзе дождж* і намінатыўныя *Вецер, дождж* як часткі бяззлучнікавага складанага сказа – семантычныя эквіваленты. Параўнанне паказвае, што ў двухсастаўным сказе ўвага фіксуецца на дзеянні, а намінатыўныя сказы як часткі бяззлучнікавай канструкцыі не толькі сцвярджаюць існаванне прадметаў, з’яў, але і выступаюць у якасці сродкаў лаканічнай абмалёўкі карціны прыроды.

У намінатыўных частках такіх бяззлучнікавых складаных сказаў няма неабходнасці ўзнаўляць “прапушчаны” кампанент. Нават па-за кантэкстам яны інфармацыйна багатыя, а ў выніку ўзаемадзеяння з іншымі прэдыкатыўнымі часткамі больш дакладна выяўляецца іх сутнасць: *Дзве гадзіны ночы. Непраглядная цемра за акном, глуха шамаціць вецер у голлі яблынь, кідае дажджом у аконныя шыбы* (Т. Хадкевіч. Даль палявая). *Невялікія палоскі ячменю, жыта ў лёгкай жаўцізне – спее хлеб* (“Польмя”).

Назіранні паказваюць, што ўжыванне бяззлучнікавых складаных сказаў эліптычнай формы – звычайная з’ява ў аўтарскіх рэмарках, якія ствараюць фон, карціну да дзеяння: *Насупраць яго [тэлевізара] – часопісны столік, за ім – канапа* (А. Петрашкевіч. Куды ноч, туды сон). *Валянцін Таўлай адрываецца ад лістоў карэктуры – перад вачыма*

вобразы роднага свету, віхурны бег падзей (М. Арочка. Шляхі і краты). *Мы чуем, як яны гавораць. Марыя – шэптам, Альбіна – знарок гучна* (Г. Каржанеўская. Мора, аддай пярсцёнак). *Пыхканне шматлікіх паравозаў, кароткія прарэзлівыя гудкі* (В. Лукша. Пад шыфрам “Зорачка”). *Гена ў ваеннай форме, яна яму вельмі да ладу. Поруч з ім – Света, з другога боку бабуля* (К. Губарэвіч. З вяршыні відаць далей).

Выяўленчая функцыя эліпсіса кампанента прэдыкатыўнай часткі выразна выяўляецца ў вершаваным мастацкім тэксце. Высокую частотнасць ужывання ў паэтычным тэксце бяззлучнікавых складаных канструкцый эліпсаванай формы можна, відаць, растлумачыць тым, што састаўная частка эліптычнай будовы характарызуецца канкрэтнасцю, лаканізмам і нагляднасцю з аднаго боку, а з другога – здольная выконваць рытміка-арганізуючую функцыю. Вось некаторыя прыклады такіх сказаў: *Гавораць, цяжкі будзе год: зярна і пошару – ў абрэз* (М. Танк. Ударыў гром). *Прыкметны ўжо ў дыханні бору прадвесня водар малады, ля ручайкі, як узоры, адны птушыныя сляды* (В. Вярба. Крынічка). *Зноў верасень – запаслівы грыбнік шчыруе па імястых баравінах* (А. Грачанікаў. Верасень). *За акном зіма і сцюжа, ёй пара прыйшла шумець* (А. Астрэйка. За акном зіма і сцюжа...). *Белы бусел на сасне, абеліскі пад сасною – усё маё і ўсё са мною* (А. Пысін. Чабарок мой). *Я не стамлюся дзівіцца: ліняе заяц, цвітуць нярка касцяніцы, на дзічках завязь* (П. Панчанка. Азону, – просім мы, – азону!..).

У няпоўнай частцы бяззлучнікавага складанага сказа можа адсутнічаць дзейнік, выказнік, іншыя члены сказа. Сітуацыйна-кантэкстуальны эліпсіс ужываецца часцей у апошняй састаўной частцы бяззлучнікавай складанай канструкцыі. Тыя члены сказа, якія “апушчаны”, ёсць у папярэдняй прэдыкатыўнай частцы.

Даследаваны матэрыял паказвае, што эліпсіс кампанента састаўной часткі бяззлучнікавага складанага сказа ў многіх выпадках – неабходнасць. У бяззлучнікавых складаных канструкцыях са значэннем пералічэння, як і ў сказах з супастаўляльна-супрацьпастаўляльнымі адносінамі, эліпсіс выказніка – адна з умоў стварэння экспрэсіўнасці, лаканічнасці. Дзеяслоў-выказнік не паўтараецца ў наступных састаўных частках сказа, а паўза, што ўзнікае на месцы пропуску, дазваляе “так построить содержание, чтобы оно давало широкие ассоциативные связи” [106, с. 159]: *Ганчар змушае гліну ператварацца ў збаны, маляр – смяяцца сцены колерамі вясны, шавец бычыную шкуру надзейнымі ботамі стаць, араты –*

зямлю-карміцельку жывучы хлеб нараджаць (М. Танк. Ганчар змушае гліну...). *У кроплі крыві – акіяны няшчасця, у кроплі віна радасць песні бруіцца, у кожнай дзіцячай слязе – вобраз маці* (М. Танк. У кроплі).

У эліптычнай частцы, што ўваходзіць у склад бяззлучнікавага складанага сказа, часцей бывае апушчаны дзеяслоў-выказнік, які лёгка ўзнаўляецца і без папярэдняга кантэксту. Спашлёмся на прыклады з твораў мастацкай літаратуры і публіцыстыкі: *Дзверы адчыніліся – на парозе Ксеня: босая, у белай сарочцы* (В. Карамзаў. Бежанцы). *Шура ідзе. Вінтоўка за плячыма, рука трымае рэмень* (І. Навуменка. Вечер у соснах). *Падмёў лістапад сады, блакадаю – халады, знікнуць чыесьці пад снегам сляды...* (А. Пысін. Пэўна, ўжо лету мяжа...). *Кожны дом аброс багатым садком, у кожным двары свойская жывёла – у свабодны час калгаснікі адводзяць душу ў карыснай для сям'і і для свайго здароўя атмасферы* ("Полымя").

Бяззлучнікавыя складаныя сказы эліпсаванай будовы асабліва частыя ў дыялогах. Гэта тлумачыцца тым, што ў працэсе размовы суб'еднікаў няма неабходнасці даваць разгорнуты адказ на пытанне. На дапамогу прыходзяць жэст, міміка, інтанацыя. Кантэкстуальны эліпсіс кампанента састаўной часткі бяззлучнікавага складанага сказа нярэдка сустракаецца ў дыялагічным і маналагічным маўленні. Так, напрыклад, у эсе А. Станюты "Стэфанія" ("Полымя", 1993, №11–12) бяззлучнікавыя канструкцыі, састаўныя часткі якіх маюць эліптычную будову, – не рэдкасць. Эліпсіс у кантэксце бяззлучнікавага складанага сказа дазваляе пазбягаць неапраўданых паўтораў, спрыяе лаканічнаму выкладу думкі, надае выказванню большую яснасць і выразнасць. Выяўленчая функцыя эліпсіса ў такіх сказах – дамініруючая. Вось некалькі прыкладаў: 1. *Швейцары пачціва кланяліся, служкі лёталі, збіваючыся з ног. Дама з вуаллю: усе думалі – графіня.* 2. *Лебяды, палын і лопух; разрыта ўсё – ці то катлаван, ці то кар'ер; жоўты пясок, кучы шчэбеню – дарогу новую вядуць.*

У апавядальным мастацкім тэксце і ў публіцыстыцы нярэдка сустракаюцца выпадкі эліпсіса кампанентаў састаўных частак бяззлучнікавага складанага сказа, узнаўленне якіх у поўным аб'ёме магчыма толькі з шырокага кантэксту. Эліпсіс у такіх выпадках выступае ў якасці сродку лаканізацыі выказвання: 1. *На сёмыя ці восьмыя суткі Мацвей з каровамі быў ужо каля пераправы цераз Бярэзіну. Не падганяў блізка – бамбілі* (М. Лобан. Шэметы). Параўн.: *Мацвей не падганяў кароў блізка да пераправы – немцы яе бамбілі.* 2. *Лагуцін накіроўваў тройку за*

тройкай. Уперадзе апошняй тройкі папоўз сам. Ракеты ўспыхвалі далёка, але ён выразна чуў, што яны шыпелі, як апушчаны ў ваду распалены шомпал. Азірнуўся – паўзлі. (Тамсама). Параўн.: *Лагуцін азірнуўся – за ім паўзлі байцы.* 3. *А калі мне давалося наведць майстэрню Лёніка Тарасевіча, успомнілася старажытная кітайская прыказка, як мастак пайшоў у лес маляваць малпу. А праз месяц запытаўся ў падарожнага, што той бачыць на малюнку. Адказаў – малпу* (“ЛіМ”). Параўн.: *Падарожны адказаў: бачу малпу.* 4. *Падумала: няўжо тут, адразу?* (І. Пташнікаў. Тартак). Параўн.: *Наста падумала: няўжо тут, адразу застрэляць.*

Структура і семантыка аналізуемай мадэлі бяззлучнікавага складанага сказа з’яўляюцца сродкамі існавання экспрэсіі, а інтанацыя – сродкам яе ўзмацнення. Несумненна, што выключную ролю ў разуменні гэтых канструкцый адыгрывае кантэкстуальнае акружэнне. Па-за канкрэтнай моўнай сітуацыяй яны не ўспрымаюцца ў якасці паўнацэннай камунікатыўнай адзінкі.

Нельга не заўважыць, што ў такіх бяззлучнікавых складаных канструкцыях выразна праяўляецца “эфект разгаворнасці” [106, с. 149], а, значыць, эліпсіс выступае як сродак эмацыянальнага ўздзеяння (выражае эмоцыі). Такім чынам, атрымліваем сумяшчэнне функцый лаканізацыі, “имитации устно-разговорной речи” [87, с. 48] і выяўленчай. Эліпсіс кампанентаў бяззлучнікавага складанага сказа яшчэ раз пацвярджае думку аб тым, што “эліптычныя сказы – не столькі вынік эканоміі моўных сродкаў, колькі вынік расшырэння камунікатыўных магчымасцей мовы, паколькі кожная мова папаўняецца ўсё новымі і новымі спосабамі выражэння, новымі прыёмам камунікацыі” [10, с. 248].

З пункту погляду стылістыкі бяззлучнікавыя сказы эліптычнай формы характарызуюцца максімальнай лаканічнасцю. Яны экспрэсіўна насычаныя, таму дастаткова рэгулярна ўжываюцца ў маналогах і дыялогах. Распаўсюджанасць у мове персанажаў эліпсаваных бяззлучнікавых канструкцый не выключае выкарыстання бяззлучнікавых сказаў іншай пабудовы. Гэта паказчык таго, што ў названай семантыка-сінтаксічнай структуры “заклучана скрытая энергія” [10, с. 249], якая праяўляецца праз розныя паралінгвістычныя сродкі. Лаканічнасць такіх сказаў не толькі садзейнічае эканомнасці выказвання, але і сведчыць аб іх семантычнай ёмістасці, экспрэсіўнай насычанасці.

Эліпсіс у кантэксце бяззлучнікавага складанага сказа можна разглядаць як стылёвую прымету (найбольш уласцівы мастацкаму і публіцыстычнаму стылям); у функцыянальным аспекце бяззлучнікавыя канструкцыі эліптычнай будовы лаканічна і дакладна перадаюць думку, у многіх выпадках нават выклікаюць у чытача пэўныя асацыяцыі, ствараюць эфект размоўнасці, узмацняюць вобразнасць і выразнасць аўтарскай мовы.

3.2. Прагматычныя аспекты эліптычнай будовы бяззлучнікавага складанага сказа

Мастацкая літаратура і публіцыстыка – тая сферы выкарыстання мовы, дзе ацаніць не менш важна, чым паведаміць, расказаць. Публіцыстычны і мастацкі стылі, такім чынам, самі па сабе прадугледжваюць моўную экспрэсію. А моўную эканомію і моўную экспрэсію паспяхова, як вядома, забяспечвае эліпсіс. Улічваючы гэта, відавочным як аб'ект апісання можа быць прагматычны аспект эліпсавання бяззлучнікавага сказа. Кратка спынімся на з'яве эліпсавання бяззлучнікавых канструкцый з пункту погляду прагматыкі ў мове.

Прагматыка ў мове мастацкай літаратуры і публіцыстыкі праяўляецца ў першую чаргу эстэтычнай функцыяй. Выкарыстанне бяззлучнікавых складаных сказаў эліптычнай будовы таксама вызначаецца іх сэнсавай і стылістычнай вартасцю. Таму натуральнай уяўляецца выснова, што часта эліптычную будову маюць састаўныя часткі бяззлучнікавага складанага сказа ў мове мастацкай літаратуры і публіцыстыкі. Гэта тлумачыцца і тым, што з функцыянальных разнавіднасцей літаратурнай мовы цесна ўзаемадзейнічаюць мастацкі і публіцыстычны стылі. Ужываецца эліпсіс кампанентаў у тых выпадках, калі эліптычная будова састаўной часткі ці ў цэлым бяззлучнікавага складанага сказа дапамагае аўтару дасягнуць большай асацыятыўнасці і выразнасці: **На тым месцы на сцяне – цёмная паласа, з шыбіну: за люстэркам не выцвілі абоі** (І. Пташнікаў. Мсціжы.). **Прайшоў які час – новая бяда: Мішка, пасучы пагодным днём кароў, падпаліў лес** (М. Вышынскі. Крыніца, светлая вадзіца). **Паімчалася дружына, звон шумёлаў – за вярсту...** (Е. Лось. Белы поезд). **Назаўтра – зноў радасць: з боку Сургута пачулася знаёмае вуркатанне, усе пазадзіралі галовы, спыніўшы працу** (“Полымя”).

Эліптычныя формы састаўных частак бяззлучнікавага складанага сказа надзвычай экспрэсіўныя ў вершаваным мастацкім тэксце, дзе выразна выяўляецца вобразнасць і эмацыянальнасць маўлення. Пропуск кампанента ўплывае на рытміку верша, а інтанацыйны момант у бяззлучнікавых складаных сказах з’яўляецца семантычна і камунікатыўна значымым: 1. *На азёрах сініх – белыя лілеі, восенню азёры засцілае сум, у чаротах плачуць ветры-буйнавеі, атрасаюць долу дымную расу* (С. Грахоўскі. Асеннія азёры). 2. *На рацэ – гусей чародка, на іржышчы – дым кастра...* (Е. Лось. Белы поезд). 3. *Даводзяць: продкі тут жылі даўно, цяпер жа цішыня і лес альховы* (А. Салтук. Дома).

Ва ўсіх згаданых прыкладах эліптычнай будовай састаўной часткі бяззлучнікавай канструкцыі захоўваецца рытміка-інтанацыйны малюнак вершаў, але ў другім і трэцім кантэкстах прэдыкатыўныя часткі эліптычнай будовы маюць значна большыя інтанацыйна-інфарматыўныя магчымасці. Яны лаканічна і дакладна перадаюць думку, імітуюць размоўнасць, бо “дынамічная, гутарковая манера размаўляць з чытачом – прыкмета сучаснай паэзіі” [32, с. 32].

Своеасаблівую канатацыю набываюць бяззлучнікавыя складаныя сказы, у якіх выкарыстоўваюцца і іншыя сінтаксічныя экспрэсіўныя сродкі мовы, а эліптычная будова састаўной часткі (часцей апошняй) садзейнічае ўзмацненню экспрэсіі маўлення [99, с. 200], што надае сітуацыі эмацыянальнасць і выразнасць.

Разгледзім прыклады: 1. *Прыціхнуў боль, адна туга тупая...* (П. Панчанка. Куляшову). 2. *На захад ідуць цягнікі – лён, жыта, сасна і бяроза...* (М. Танк. На пероне). 3. *Мне было цяжка: мама здарожылася і адна, стомлены конь, блізкая ноч...* (Ф. Янкоўскі. Слова ў дарозе).

У першым і другім сказах увагі патрабуе другая састаўная частка. Сэнсавая і інтанацыйная незакончанасць апошніх састаўных частак – паказчык таго, што паэты імкнуцца звярнуць увагу чытача на паэтычны кантэкст твораў у цэлым. Таму не апошняю ролю ў выбары канструкцый мела, відаць, тое, што з дапамогай інтанацыйных сродкаў у прыведзеных сказах актывізуюцца як сэнсавыя адносіны, якія вынікаюць са зместу прэдыкатыўных частак, так і адносіны, што закладзены ў кансітуацыю, у паэтычны сэнс твораў. Эліпсіс рытмічна арганізуе верш, надае яму большую дынамічнасць, з’яўляецца сродкам паэтычнай выразнасці. Умаўчанне як даволі пашыраны ў беларускай літаратурнай мове прыём садзейнічае больш глыбокай перадачы эмацыянальнага стану аўтараў.

П. Панчанка перадае чытачу сваю моцную ўсхваляванасць і горыч ад вялікай страты. Відаць, таму і наступную страфу аўтар пачынае бяззлучнікавым складаным сказам, у якім другая састаўная частка мае эліптычную будову: *Лісток, з галінкі адарваны, шаснуў, ля сэрца паляцеў – не здаганю...* Відавочна, такія канструкцыі вельмі патрэбныя ў вершы. Іх выкарыстанне ў творы не проста вызначаецца сэнсам верша, яго танальнасцю. Можна меркаваць, што гэта не толькі паказчыкі ўзрушанасці аўтара і сродкі ўздзеяння на чытача. Ёсць усе падставы разглядаць такія эліпсіс як паэтычна-эматыўны сродак. Арганічна ўпісваючыся ў структуру твора, бяззлучнікавыя складаныя сказы эліптычнай формы з’яўляюцца “показателем эмоционального” (“возбуждённого”) повествования” [87, с. 126] і сродкам мастацкай выразнасці.

М. Танку ўдалося знайсці тую сінтаксічную форму, якая найбольш кандэнсуе яго паэтычную думку. Чытачу паэт перадае сваю ўсхваляванасць, свой неспакой. Другая састаўная частка бяззлучнікавага складанага сказа *Лён, жыта, сасна і бяроза...* – не проста канстатацыя фактаў, а і роздум, развага аўтара. Гэта частка, якая мае глыбокі, ёмісты сэнс.

Трэці прыклад – бяззлучнікавы складаны сказ, дзе выклад падаецца аўтарам непасрэдна ў момант успрымання і асэнсавання падзей. Менавіта па гэтай прычыне тэкст яўна пакідае ўражанне пэўнай сінтаксічнай неадпаведнасці, а аўтарскі выклад набывае рысы жывой гутарковай мовы. Моцным інтанацыйным паказчыкам размоўнасці ў гэтым выпадку трэба лічыць сам факт аб’яднання ў адзіную канструкцыю розных па будове састаўных частак. Больш таго, размоўнасць падкрэсліваецца пэўнай неадпаведнасцю ў спалучэнні частак *мама здарожылася і адна, стомлены конь, блізкая ноч*. Таму апошнія часткі мэтазгодна разглядаць як эквіваленты сказаў *Конь стаміўся, набліжалася ноч*. Нарэшце, заўважым, што аўтары невыпадкова абрываюць сказы. У бяззлучнікавых складаных сказах эліпсіс і ўмаўчанне – сродкі, якія перадаюць аўтарскую эмацыянальнасць.

У апавядальным мастацкім тэксце і ў публіцыстыцы, асабліва ў такіх публіцыстычных жанрах, як артыкул, нарыс, эцюд, абразок, даволі часта сустракаюцца прыклады сінтаксічнай эліптызацыі бяззлучнікавага складанага сказа. Экспрэсіўныя сінтаксічныя канструкцыі – у прыватнасці эліпсіс – у такіх сказах трэба разглядаць як сродак моўнай эканоміі. Напр.: *Рэйсавы аўтобус з мястэчка ў далейшую вёску раёна падвозіць*

школьнікаў. Уранні бярэ іх у мястэчка, **папоўдні – дахаты** (Я. Брыль. Хлеб надзённы). **Ён [Андрэй] пачаў хадзіць па хаце. Ад ложка да акна: паглядзіць на месяц і ідзе назад да дачкі...** (І. Пташнікаў. Мсціжы). **Я меў сям'ю: жонка, дачка, чакалі другое дзіця** (І. Шамякін. Тайна драмы). **Інваліды, пэўна, забыліся, што доктарка можа быць тут. Ubачылі – трохі сумеліся** (І. Шамякін. Трывожнае шчасце). **Успамінаю, дзе гэта я бачыў Сяргея, як назвала яго жонка, калі садзілася ў машыну. Успомніў: на вакзале** (“Маладосць”). **Валя Рапацэвіч і Лёня Ланец вырашылі цвёрда – на саўгасны комплекс** (“Маладосць”).

Кантэкст, у межах якога ўжываюцца такія сказы, дае магчымасць узнаўляць іх у поўным аб'ёме. Аналіз фактаў эліпсавання бяззлучнікавага складанага сказа паказвае, што эліпсіс з'яўляецца тэкставым утварэннем, а ў сінтаксічнай форме можа быць закладзена экспрэсіўнасць. Эліпсаваная будова бяззлучнікавага сказа і яго семантыка з'яўляюцца ў такім выпадку сродкамі існавання экспрэсіі. Інтанацыйны момант – сродкам яе ўзмацнення. Таму, разглядаючы з гэтых пазіцый з'явы эліпсавання бяззлучнікавых канструкцый, нельга не ўлічваць праяў, фактаў прагматычнага характару ва ўжыванні названых адзінак. Увод кампанентаў у структуру бяззлучнікавага складанага сказа ў шматлікіх выпадках парушае натуральнасць выкладу, а ў асобных выпадках – немагчымы.

У прагматычным рэчышчы ёсць неабходнасць разглядаць і эліпсіс дзеясловаў успрыняцця ў першай састаўной частцы бяззлучнікавых канструкцый. У агульным кантэксце сучаснай беларускай літаратурнай мовы бяззлучнікавыя складаныя сказы з эліпсісам дзеясловаў успрыняцця займаюць параўнальна невялікае месца. Зафіксавана 114 выпадкаў ужывання ў мове мастацкай літаратуры і публіцыстыкі бяззлучнікавых сказаў такой будовы. Вось некаторыя з іх: **Аглянуўся – купіна** (Я. Колас. На начлезе). **Падышоў Сымон – карчомка са стадолай і дваром** (Я. Колас. Сымон-музыка). **Аляксей праворна зірнуў у вежу – зараджаючы быў забіты** (І. Мележ. Мінскі напрамак). **Яны агледзелі ўсе куткі – чалавека не было** (К. Крапіва. Мядзведзічы). **Самлелі хлопцы, сталі дыханне, прыслухаліся – нічога** (Я. Маўр. Палескія рабінзоны). **Прыбег – яны ўсе стаяць каля нашай істопкі** (А. Адамовіч, Я. Брыль, У. Калеснік. Я з вогненнай вёскі...). **Грышка азірнуўся – наўкола нікога не было** (М. Чарот. Свінапас). **Расплюшчыў вочы – аўтобус быў ужо амаль запоўнены** (Б. Сачанка. Горкая радасць вяртання). **Глянуў на неба – яшчэ**

толькі развіднялася (А. Якімовіч. Кастусь Каліноўскі). **Яна ўзняла галаву** – усё на-ранейшаму: гарыць, ледзь патрэскаваючы, лямпа, за акном шалее завіруха (І. Шамякін. Завіруха). **Падбягаю**: ляжыць каля дрэўца ў баку ад гарматы... Зарудны! (А. Куляшоў. Сцяг брыгады).

Эліпсіс дзеяслова ўспрыняцця сведчыць пра яркае адлюстраванне ўплыву гутарковай мовы на кадыфікаваную літаратурную мову. Характэрна, што ўжыванне дзеясловаў успрыняцця ў бяззлучнікавым складаным сказе са значэннем семантычнага разгортвання сустракаецца вельмі рэдка. У нешматлікіх прыкладах, зафіксаваных намі, выкарыстанне дзеясловаў успрыняцця трэба лічыць незвычайнай, нетыповай моўнай з’явай: *Аглянешся назад – убачыш – пляцецца адна-дзве падводы* (П. Пестрак. Сустрэнемся на барыкадах). *Прыбягаю туды – бачу: людзі там* (А. Адамовіч, Я. Брыль, У. Калеснік. Я з вогненнай вёскі ...). *Ягор: Вярнуліся з балота буслы і бачаць – няма дзетак* (В. Лукша. Калі вяртаюцца буслы).

Гаварыць аб структурнай неабходнасці дзеясловаў успрыняцця ў кантэксце бяззлучнікавага складанага сказа няма падстаў. Узуальнай з’явай стала эліпсаванне дзеясловаў успрыняцця, аб чым сведчаць шматлікія прыклады: **Сцёпка падняў вочы ў бок сяла і стаў углядацца**: на ржышчы борзда да яго рухаліся дзве фігуркі вясковых хлопцаў (Я. Колас. На прасторах жыцця). **Прыкладу вуха к верасу** – адгукнецца даль стогнамі (П. Панчанка. За валдайскамі сопкамі). **Поле легла снежнай пусткай. Глянь** – канца няма нідзе. (П. Панчанка. Выязджалі лесарубы). **Устала дачушка**: пажата ўсё жыта за домам (А. Куляшоў. Сцяг брыгады). **Прачнуўся араты**: багата пажатага жыта (Тамсама). **Уздрыгануліся хлопцы, азірнуліся**: у кустах стаіць казуля, зграбная, прыгожая (Я. Маўр. Палескія рабінзоны). **Азірнулася назад** – мама стаіць мая (А. Адамовіч, Я. Брыль, У. Калеснік. Я з вогненнай вёскі...). **Павел зірнуў**: лес, поле (“Маладосць”). *Не так даўно, выйшаўшы з тралейбуса, я пачуў, як нехта крануў мяне за плячо. Азірнуўся – Сяргей Сянько, сусед па дому, мой даўні знаёмы* (“Маладосць”).

Сустракаюцца бяззлучнікавыя складаныя сказы, прэдыкатыўныя часткі якіх выражаюць адносіны дэтэрмінацыі, а інфарматыўная незавершанасць першай састаўной часткі заключаецца не толькі ў адсутнасці дзеяслова ўспрыняцця, але і іншых сэнсавых элементаў. Напр.: **Ганна неспадзеўкі здрыганулася**: паўз плот хтосьці ішоў (І. Мележ. Людзі на балоце). Параўн.: *Ганна неспадзеўкі здрыганулася – яна нечакана*

заўважыла (убачыла): *паўз плот хтосьці ішоў*. Семантычна такія сказы суадносяцца са складаназалежнымі сказамі з некалькімі даданымі часткамі: *Ганна неспадзеўкі здрыганулася, бо (яна) заўважыла, што паўз плот хтосьці ішоў*.

Бяззлучнікавыя складаныя сказы, першая састаўная частка якіх мае эліптычную будову і патрабуе семантычнага разгортвання, можна падзяліць на дзве групы. Адно групу складаюць сказы, у якіх першая састаўная частка і без другой можа з’яўляцца сродкам зносін. Яна граматычна і лексічна завершана: *Азірнуўся дзядзька Марцін: нікога не відаць* (Я. Колас. Дрыгва). *Закрэўскі моўчкі пачаў азірацца навокал: ніякай надзеі выбрацца адгэтуль не было* (К. Чорны. Насцечка). *Васіліна нагнулася і расхінула рукой каліўцы – яны ласкава крануліся пальцаў* (Т. Хадкевіч. Вясянка).

У кансітуацыі, напрыклад, першая састаўная частка можа функцыянаваць як асобны сказ: *Азірнуўся дзядзька Марцін*. Або іншы парадак слоў: *Дзядзька Марцін азірнуўся. Закрэўскі моўчкі пачаў азірацца навокал і г. д.*

Аб эліпсісе дзеясловаў успрыняцця, такім чынам, можна гаварыць толькі з пазіцыі беззлучнікавага складанага сказа: *Закрэўскі моўчкі пачаў азірацца навокал і зразумеў: ніякай надзеі выбрацца адгэтуль не было. Васіліна нагнулася, расхінула рукой каліўцы і адчула: яны ласкава крануліся пальцаў*.

Да другой групы адносяцца беззлучнікавыя складаныя сказы, першая частка якіх і лексічна, і граматычна не завершана. Сказы гэтай групы адрознівае больш цесная сувязь састаўных частак, бо першая з іх прадвызначае наяўнасць другой [24, с. 117]. Эліпсіс дзеяслова ўспрыняцця выкарыстоўваецца свядома, для дасягнення выразнасці, спецыяльнага экспрэсіўнага эфекту: *Бабка Наста зірнула – парог пераступіла постаць маладзіцы* (Я. Колас. Дрыгва). *Паглядзі: усюды патушылі агні* (Ц. Гартны. Сокі цаліны). *Схамянуўся – ні сцежкі, ні следу, толькі луг, толькі лес, толькі свет* (А. Пысін. Аддаваў цябе лёсу...). *Я прыбягаю туды – сядзіць Ігнаціха Варка...* (А. Адамовіч, Я. Брыль, У. Калеснік. Я з вогненнай вёскі...). *Ачнулася – нікога няма* (Тамсама). *Агледзеўся – быў у самай лагчыне* (І. Пташнікаў. Алёшка).

Бяззлучнікавыя складаныя сказы першай і другой групы яднае тое, што яны сінанімічныя адпаведным складаназалежным сказам. Кантэкстуальная непаўната першай састаўнай часткі сказа якраз і

“высвечваецца” праз прызму складаназалежнага сказа. Напр.: *Паглядзі – ужо сонца на ўсходзе ўстае* (П. Панчанка. Я пралесак блакітных сягоння нарву...). Параўн.: *Паглядзі і ўбачыш, што ўжо сонца на ўсходзе ўстае*.

Назіранні паказваюць, што ў бяззлучнікавых складаных сказах, “ланцуг канструктыўных сувязей састаўных частак” [10, с. 312] якіх аказваецца перарваным, у якасці эліпсаваных могуць выступаць дзеясловы *ўбачыў, пачуў, пераканаўся, задумаўся* і інш. Значэнне эліпсаванага дзеяслова падказваецца сітуацыяй, кантэкстам. Напр.: 1. *Прыгледзьцеся: новыя дні на вас пазіраюць у іскрах світаньня* (Я. Колас. Покліч). Параўн.: *Прыгледзьцеся і ўбачыце: новыя дні на вас пазіраюць у іскрах світаньня*. 2. *Яшчэ раз прыслухаліся – ціха ў вагоне* (М. Лынькоў. Міколка-паравоз). Параўн.: *Яшчэ раз прыслухаліся і пераканаліся: ціха ў вагоне*. 3. *Прыпыніліся: куды цяпер ісці* (І. Мележ. Завеі, снежань...). Параўн.: *Прыпыніліся і задумаліся, куды цяпер ісці*. 4. *Міколка агледзеў вагон – няма дзеда* (М. Лынькоў. Міколка-паравоз). Параўн.: *Міколка агледзеў вагон і пераканаўся, што няма дзеда*. 5. *Нарэшце званю ў Гомель – еду* (“ЛіМ”). Параўн.: *Нарэшце званю ў Гомель і аказваю, што еду*.

Параўнанне сказаў паказвае, што сэнс, выражаны ў складаназалежных сказах, не будзе тоесны таму, які перадаецца ў бяззлучнікавым складаным сказе: бяззлучнікавыя канструкцыі эліпсаванай будовы маюць больш шырокі сэнсавы дыяпазон. Інтанацыя не толькі аб’ядноўвае састаўныя часткі ў адну канструкцыю, але і з’яўляецца рытміка-меладычным сродкам выражэння эмацыянальнасці. Да таго ж інтанацыйна кампенсуецца і адсутнасць дзеясловаў са значэннем дзеяння ў ланцугу сувязей прэдыкатыўных частак бяззлучнікавага сказа: *прыпыніліся – задумаліся, агледзеў – пераканаўся* і г. д.

Такім чынам, прагматычная каштоўнасць эліпсіса ў аналізуемай мадэлі бяззлучнікавага складанага сказа відавочная. Эліпіс кампанентаў састаўной часткі, па-першае, дазваляе пазбягаць таўталогіі, па-другое, з’яўляецца асновай лаканічнасці выкладу. Канструктыўныя змены ў будове бяззлучнікавай складанай канструкцыі, выкліканыя эліпісам, істотна ўплываюць на характар выкладу думкі. Адсутнасць пэўных членаў сказа стварае дадатковыя магчымасці папаўнення зместу бяззлучнікавага складанага сказа праз яго інтанацыйнае афармленне.

3.3. Паўтор у кантэксте бяззлучнікавага складанага сказа

У сучаснай беларускай літаратурнай мове нярэдка сустракаюцца бяззлучніковыя складаныя сказы, асабліва сьць будовы якіх вызначаецца тым, што кожная састаўная частка мае кампанент, які паўтараецца. Характарыстыку такіх складаных бяззлучніковых канструкцый немэтазгодна даваць у нейкім агульным плане. Кожны асобны выпадак ужывання ў літаратурнай мове бяззлучніковых складаных сказаў як са шматразовым, так і з парным паўторамі патрабуе ўліку спецыфікі кантэксту і кансітуацыі, што, на нашу думку, і дасць магчымасць больш дакладна выявіць тыя прыметы, значэнні, эмацыянальныя адценні, якія з’яўляюцца асноўнымі, дамініруючымі.

Кожная канструкцыя, як вядома, фарміруе змест сказа або надае яму экспрэсію. Паўтор як адзінка, якая ўзуальна валодае ацэначнымі, экспрэсіўнымі элементамі, шырока ўжываецца ў структуры бяззлучнікавага складанага сказа. Больш таго, паўтор з’яўляецца не паказчыкам беднасці мовы аўтара, а сведчаннем умелага абыходжання са словам пры яго выкарыстанні, бо ўжываецца з пэўным камунікатыўным заданнем.

Аналіз мастацкіх тэкстаў паказвае, што ў сучаснай беларускай літаратурнай мове бяззлучніковыя складаныя сказы з паўторам пэўнага кампанента ў некалькіх прэдыкатыўных частках пададзены рознымі мадэлямі. Гэта не выпадкова, бо “сінтаксіс глыбока пранікае і ў семантыку, граматычна ўпарадкоўваючы лексіку, г. зн. выяўляючы ў ёй тыя лексіка-семантычныя групоўкі, якія маюць сінтаксічны статус” [69, с. 14]. А паколькі функцыя паўтору выразна выяўляецца ў кансітуацыі, то, разглядаючы паўтор у кантэксте бяззлучнікавага складанага сказа, улічваецца і такі “фактор, влияющий на экспрессивность” [75, с. 10], як колькасць паўтораў і лексічны склад частак.

З’яўленне паўтору можа абумоўлівацца пэўнымі выпадкамі, сітуацыямі. Паўтор кампанента ўплывае на рытміку бяззлучнікавага складанага сказа, што выяўляецца не толькі ў вершаваным мастацкім тэксте, але і ў праявічым. Так выразна вызначаецца і акрэсліваецца адзінства камунікатыўнай і эстэтычнай функцый мовы: *Я іду з усімі і смяюся, я іду з усімі і няю* (Г. Бураўкін. Калі часам трохі засумуецца...). *Люблю гліняныя міскі, люблю драўляныя лыжкі, люблю ільняныя кашулі* (Р. Барадулін. Люблю). *Яна [зорка] глядзіць ужо нясмела, яна мігціць ужо няўмела* (А. Вярцінскі. Час першых зорак). *Народ без песні – не ўмее, народ без песні – нямее* (А. Грачанікаў. Народ і песні). *Над пушчаю вечар, над пушчаю вецер, над пушчаю месяц задумліва свеціць* (П. Панчанка. Песня). *Спяць азёры, спяць лясы, спяць стагі на поплаве* (Р. Барадулін.

Зіма). *Студзень ходзіць за акном, студзень стукаецца ў дом* (С. Грахоўскі. Новы год). *Мне сівізнаю апаліла скроні, мне люты сівер выстудзіў душу* (А. Грачанікаў. Спазнала і прылівы, і адлівы...). *Вось жаба квапіца на белы сад, вось лядам паўстае іржышча, вось салавей з абвугленых прысад сірэнаю жалезнай свішча* (А. Пысін. Асенніх кветак белы карнавал). *Яшчэ мяцеліць снег, яшчэ злуе, віхурцыць віхар гонка* (К. Кірэенка. Прадвесне). *Не адразу паўстаў з руін Мінск, не адразу былі сцёрты сляды варварства* (“Маладосць”).

Абследаванне выбаркі з вершаваных тэкстаў паказвае, што ўжыванне паўтору і аднародная будова пачатку састаўных частак бяззлучнікавага складанага сказа – звычайная з’ява ў паэтычным сінтаксісе. Аналізуючы такія сказы, трэба зыходзіць як з канкрэтных фактаў ужывання паўтору (слова або спалучэння), так і з умоў яго ўжывання. Менавіта такі погляд на паўтор кампанентаў бяззлучнікавай складанай канструкцыі, на наш погляд, не толькі не звужае семантычны аб’ём іх састаўной часткі і сказа ў цэлым, але і дазваляе канкрэтызаваць іх. Разгледзім прыклад: *Чатыры гармонікі гралі разлуку, чатыры салдаткі смуглявыя рукі ў тузе заламалі* (П. Панчанка. Песня пра чатыры магільны). Відавочна, што мы маем справу з бяззлучнікавым складаным сказам са значэннем супастаўлення. Але крытэрыем для вызначэння тыпу такіх бяззлучнікавых канструкцый не можа быць пакладзена “іх аналогія з суадноснымі разнавіднасцямі складаназлучаных сказаў” [10, с. 309], бо яны могуць быць сінанімічнымі складаназлучаным сказам як са злучнікам *a*, так і са злучнікам *i*, які сведчыць аб тым, што на першы план такой трансфармацыі выступаюць спалучальныя і пералічальныя адносіны.

Важную ролю ў дыферэнцыяцыі значэнняў бяззлучнікавых складаных сказаў аналізуемай мадэлі мае лексічная напоўненасць састаўных частак і семантыка ўсяго сказа, бо семантычная структура супастаўляльнай канструкцыі патрабуе ўласцівай ёй інтанацыі супастаўлення, якая характарызуецца павышэннем тону ў канцы першай часткі і больш працяглай паўзай на стыку прэдыкатыўных частак. У канструктыўным афармленні сказаў такой будовы ўвагі патрабуе паўтор, які надае сказу асобы рытм.

Узнікае меркаванне, што выкарыстанне паўтору падпарадкавана галоўнай задачы – ствараць, аб’ядноўваць вакол сябе адзінкі, якія ўтвараюць словазлучэнні і сказы. Таму, на наш погляд, ёсць магчымасць гаварыць з пазіцыі бяззлучнікавага складанага сказа аб арганізуючай ролі паўтору.

Арганізуючая функцыя паўтору, відаць, выяўляецца і ў тым, што ў прыведзеным прыкладзе паўтараецца толькі адно слова ў словазлучэнні-дзеяніку (*чатыры гармонікі – чатыры салдаткі*), якое і дазваляе, на нашу

думку, гаварыць аб тым, што А. М. Пяшкоўскі называў “синтаксической перспективой” [72, с. 151].

У прыведзеным прыкладзе паўтор слова “*чатыры*” ў спалучэнні са словамі “*гармонікі*”, “*салдаткі*” выкарыстоўваецца аўтарам свядома, для дасягнення сюжэтай ёмістасці, неабходнага для балады экспрэсіўнага эфекту. Аўтар імкнецца перадаць чытачу сваё хваляванне, свае перажыванні. Такім чынам, паўтор, па-першае, узмацняе значымасць слова “*чатыры*”, інфарматыўна ўзбагачае бяззлучнікавы складаны сказ і, па-другое, падкрэслівае экспрэсіўны змест сказа, захоўвае інтанацыйна-меладычную лінію верша.

Неабходна адзначыць, што ў бяззлучнікавым складаным сказе паўтор выкарыстоўваецца як шматфункцыянальны сродак. Бываюць выпадкі, калі паўтор выступае ў якасці лейтматыву, з’яўляецца сродкам падкрэслівання асобы, ад імя якой вядзецца апавяданне. Ён дапамагае ўзмацніць ці паслабіць адрозненні паміж з’явамі, афармляе канкрэтныя сінтаксічныя адносіны між састаўнымі часткамі бяззлучнікавага складанага сказа: супрацьстаўленне дзеянняў, станаў, прызнакаў, далучальна-пералічальныя адносіны і інш. У сваю чаргу паўтор аказвае вялікі ўплыў на рытміка-інтанацыйнае афармленне бяззлучнікавага складанага сказа, узмацняе сувязь ісэнсавую ўзаемаабумоўленасць яго састаўных частак.

Трапна скарыстаны парны паўтор часам дазваляе аўтару стварыць мастацкі вобраз ці апісанне, узмацніць дзеянне, прымету або ступень якасці. Часцей сустракаюцца, як паказваюць назіранні, бяззлучнікавыя складаныя сказы, якім характэрны пэўны паралелізм будовы, што падкрэсліваецца паўторам выказніка ці адначасова дзейніка і выказніка. Такія бяззлучнікавыя складаныя сказы складаюцца з некалькіх прэдыкатыўных частак, паралелізм будовы якіх “праяўляецца ў тым, што кожная з груп звычайна мае аднолькавую колькасць аднатыпных або разнатыпных састаўных частак” [37, с. 719]. Напр.: *Хацеў сказаць слова – язык не варушыўся, хацеў бегчы за Максімам – ногі не слухалі* (Я. Колас. Малады дубок). *Кране рукой рабіны куст – звон чуецца рабінавы, кране яна каліны куст – звон чуецца калінавы* (М. Танк. Сярод лясоў наднёманскіх). *Чакаў: растануць наледзь і сумёты, чакаў: зіма завейная міне, і зноў вясёлак светлыя вароты разнасцежаць прасторы для мяне* (С. Грахоўскі. На арэях памяці). *Хочаш – блуднага прымай, хочаш – моўчкі адварніся* (А. Грачанікаў. Пераезды. Пералёты...).

Ёсць неабходнасць прывесці прыклады і ў больш пашыраным кантэксце, бо нярэдка сустракаюцца і групы бяззлучнікавых складаных сказаў, якім уласцівы паралелізм будовы, што дасягаецца паўторам пэўных кампанентаў. Напр.: *Думаў: можа, я цень твой убачу. Думаў: можа, твой*

голос пачую (М. Танк. Думаў...). *Мы гаворым: перамога зброі, разумеем – мужнае рукі. Мы гаворым: нашыя героі, разумеем – проста хлапчукі...* (Е. Лось. Мы гаворым: перамога зброі...). *Кажуць: Дунай блакітны. Кажуць: Дунай залацісты.* (М. Танк. Колер Дуная).

Камунікатыўная значымасць слоў-паўтораў у бязлучнікавым складаным сказе, узаемадзеянне з іншымі словамі абумоўлівае іх месца ў структуры канструкцыі. У мастацкіх і публіцыстычных тэкстах сустракаюцца бязлучнікавыя складаныя сказы, у якіх кампанент, што паўтараецца, “змяняе” месца ў наступных прэдыкатыўных частках. Гэта дае магчымасць стварыць дадатковыя адценні, думкі пры дапамозе інтанацыі, узмацніць або, наадварот, паслабіць сэнсавую нагрузку на іншыя словы, вылучыўшы пры гэтым на першы план камунікатыўны цэнтр у прэдыкатыўнай частцы і сказе ў цэлым. Таму, відавочна, разглядаць асобна камунікатыўную, граматычную і стылістычную значымасць слоў-паўтораў у бязлучнікавым складаным сказе было б няправільна і бессэнсоўна.

Паказальна, што ўжыванне паўтору, аднародная будова састаўных частак бязлучнікавага складанага сказа – тыповая з’ява ў вершаваным тэксце: *Мне сівізнаю апаліла скроні, мне люты сівер выстудзіў душу* (А. Грачанікаў. Спазнала і прылівы, і адлівы...). *Для нас шумелі спелыя палі, для нас дразды снявалі звонка песні* (П. Панчанка. Сяброўства). *Яшчэ мяцеліць снег, яшчэ злуе, віхурцыць віхар гонка* (К. Кірэенка. Прадвесне). Больш таго, у паэтычнай мове знаходзім бязлучнікавыя сказы, даць дакладнае апісанне сэнсавых адносін паміж састаўнымі часткамі якіх практычна немагчыма. Лексіка-семантычная будова частак, якія аб’ядноўваюцца ў структуры бязлучнікавага складанага сказа, “не задаёт строга определённого смысла отношений” [106, с. 160]⁸.

Аналізуемая сінтаксічная мадэль бязлучнікавага сказа мае пэўную цікавасць для вывучэння і ў тым плане, што яе выкарыстанне ў мове можа вар’іравацца ў адносінах лексічнага напаўнення. З дапамогай паўтору і аднароднай будовай састаўных частак можа быць пададзена мноства моўных паведамленняў. Узяць хоць такі прыклад з верша К. Цвірка “Такія сэрцы ў нас”, які можа служыць узорам выкарыстання бязлучнікавых складаных сказаў з аднароднай будовай састаўных частак, дзе паўтор расшырае інфармацыйную магчымасць сказа: *Хай проста ў вочы дождж*

⁸ Падрабязна названую праблему на матэрыяле рускай мовы разглядае Я. М. Шыраеў у працы “Бессоюзное сложное предложение в современном русском языке”. – М.: Наука, 1986. – С. 157–162.

і гром – не змусіш нас згінацца, хай раптам цела зморыць сном – не будзем мы хістацца, хай заінее нават лом – мы не расшчэнім пальцаў.

На ўжыванні ў беларускіх вершаваных тэкстах бяззлучнікавых складаных сказаў названай мадэлі, відаць, адбілася патрэба паэтаў у сінтаксічных структурах, якія прыцягвалі б да сябе ўвагу і давалі “читателю известную свободу для ассоциаций” [106, с. 160]. Іншы словапарадак у састаўных частках бяззлучнікавага складанага сказа робіць фразу рытмічнай, а сказ характарызуецца асобай экспрэсіўнай інтанацыяй, бо “граматычнае і камунікатыўнае заўсёды пераплецена, узаемазвязана і ўзаемаабумоўлена” [10, с. 254]. Відавочна, гэтым тлумачыцца прэпазіцыя або постпазіцыя паўтору адносна іншых слоў у састаўных частках бяззлучнікавай канструкцыі: *Беларусь не загіне, будзе жыць Беларусь!* (П. Панчанка. Беларусі). *Жанчыны ўмеюць чакаць, жанчыны ўмеюць кахаць, многае ўмеюць жанчыны* (А. Грачанікаў. Жанчыны). *Паважаю працу я любую, аддаю да рэшты працы я душу* (А. Зарыцкі. Паважаю працу я любую...). *Травою сочнаю іх [кароў] пачастуе луг, напоіць рэчка іх вадой крынічнай* (П. Панчанка. Нараджэнне дня). *Часы мяняліся, мяняліся падыходы* (“Народная газета”).

Інтанацыя, як відаць з прыкладаў, актыўна ўплывае на парадак слоў, на размяшчэнне паўтору ў структуры састаўной часткі бяззлучнікавага складанага сказа. Інтанацыйны момант у такіх бяззлучнікавых складаных канструкцыях з’яўляецца семантычна, стылістычна і камунікатыўна значымым.

Не менш часта, як паказвае аналіз сабранага матэрыялу, паўтор пэўнага кампанента ў састаўных частках бяззлучнікавага складанага сказа выконвае экспрэсіўна-граматычную функцыю. Узмацняльна-выдзяляльная экспрэсія такога паўтору відавочная, таму што яго адсутнасць вядзе да ўтварэння простага сказа з аднароднымі членамі (у выпадках, калі ў склад бяззлучнікавай складанай канструкцыі ўваходзяць дзве часткі) або да з’яўлення аднародных членаў у састаўной частцы (у выпадках, калі ў склад бяззлучнікавага складанага сказа ўваходзяць тры і больш прэдыкатыўныя часткі). Па-першае, такі паўтор кампанента актывізуе адносіны паміж састаўнымі часткамі, па-другое, паўтор у многіх выпадках трэба разглядаць як сродак захавання сінтаксічнай формы бяззлучнікавага складанага сказа. Разгледзім прыклады: 1. *Зніклі чорныя думкі, зніклі сумненні, усё стала ясна і зразумела* (У. Дамашэвіч. Не праспі сваю долю). 2. *Нічога не ўчуць, нічога не ўбачыць* (Э. Самуйлёнак. Цагліна каземата).

Каб пацвердзіць зроблены вывад, правядзём лінгвістычны эксперымент: апусцім паўтор у састаўных частках бяззлучнікавага складанага сказа: 1. *Зніклі чорныя думкі, сумненні, усё стала ясна і зразумела.* Або яшчэ: *Зніклі чорныя думкі і сумненні, усё стала ясна і зразумела* 2. *Нічога не ўчуць, не ўбачыць.* Або: *Нічога не ўчуць і не ўбачыць.*

Звернемся да аналізу прыкладаў (1) і (2).

У першым выпадку форма бяззлучнікавага складанага сказа захавана “за кошт” апошняй састаўной часткі, а першая і другая прэдыкатыўныя часткі (у нармальным, поўным кантэксте) трансфармуюцца ў просты сказ з аднароднымі членамі (сказ з апушчаным паўторам). Другі прыклад паказвае, што пры адсутнасці паўтору бяззлучнікавыя складаныя сказы могуць пераўтварацца ў простыя сказы з аднароднымі членамі.

Выкарыстаннем шматразовага паўтору дасягаецца неабходная аўтару расстаноўка лагічных акцэнтаў і пашыраецца семантычны змест сказа. Новая інфармацыя, як вядома, якраз і з’яўляецца мэтай камунікацыі. Шматразовы паўтор не толькі падкрэслівае меркаванне або думку, але і вылучае тыя кампаненты, якім аўтар надае асаблівае значэнне. Няцяжка заўважыць, што паўтор у прыведзеных бяззлучнікавых складаных сказах – эмацыянальна-экспрэсіўная адзінка. Ацэначнасць, эмацыянальны змест, семантычная ёмістасць шматразовага паўтору патрабуе ў асобных выпадках арыентацыі не на асобны бяззлучнікавы складаны сказ, а на больш пашыраны кантэкст. Яркім прыкладам для пацвярджэння зробленай высновы могуць служыць нататкі Я. Сіпакова: *Меліяратары – капаюць, тыя, што з лёгкасцю неймавернай гатовы перакінуць любыя рэкі, – капаюць. Будаўнікі капаюць, дарожнікі капаюць, воднікі капаюць, атамнікі капаюць. Капаюць між барханаў, капаюць у стэпах, капаюць у тайзе і тундры, капаюць пад старажытнымі храмамі* (Я. Сіпакоў. Узятая з маўчання).

Сэнсавая напоўненасць і бяззлучнікавага складанага сказа, і кантэксту ў цэлым “высвечваецца” праз прызму шматразовага паўтору дзеяслова “капаюць”. Толькі гэта з’яўляецца падставай для поўнага і правільнага разумення думкі аўтара: ці правільна мы робім? Ці патрэбна ўсё тое, што робім? Калі і патрэбна – для чаго?

У прыгаданым прыкладзе на стылістычна-нейтральны дзеяслоў “капаюць” прыпадае важная сэнсавая і эмацыянальна-экспрэсіўная нагрузка. Паўтор набывае характарыстычныя якасці. Адмоўныя

асацыяцыі, выкліканыя шматразовым паўторам дзеяслова, паказваюць, што апісанне бяззлучнікавых складаных сказаў такой будовы патрабуе ўліку і граматычнага значэння, і структуры, і інтанацыйных прымет. Выкарыстанне паўтараў магчыма ў пэўным моўным акружэнні і дыктуецца сітуацыяй, патрэбамі тэксту. Відавочна, што мы маем справу з фактам стылістычна матываванага, свядомага выкарыстання паўтору.

Правядзём лінгвістычны эксперымент: апусцім паўтор у названым бяззлучнікавым складаным сказе. Атрымліваем сказ: *Будаўнікі, дарожнікі, воднікі, атамнікі капаюць*. Як бачым, губляецца не толькі форма бяззлучнікавага складанага сказа, але і адбываецца перамяшчэнне акцэнтаў, губляецца нешта істотнае, значнае, арганізуючае.

У сувязі са сказаным узнікае ўжо вядомы, добра ўсталяваны ў лінгвістыцы, погляд на тое, што і ў асобнай сінтаксічнай адзінцы, і ў невялікім кантэксце, і ў мове мастацкага, навукова-папулярнага, навуковага, публіцыстычнага твора нічога выпадковага не бывае.

Імкненне аўтараў вылучыць тыя кампаненты, якія выражаюць пачуцці, відавочнае. Натуральна, што такія бяззлучнікавыя складаныя сказы шырока выкарыстоўваюцца ў розных жанрах мастацкай літаратуры і ў публіцыстыцы. Больш шырокую інфармацыю аб іх часам дае кантэкст.

Як паказвае аналіз фактычнага матэрыялу, у літаратурнай мове, асабліва ў мастацкай літаратуры і публіцыстыцы, шырока ўжываюцца бяззлучнікавыя складаныя сказы, своеасаблівую канатацыю якім надае шматразовы паўтор дзейніка, выражанага займеннікам 1, 2 і 3 асобы адзіночнага і множнага ліку. Калі мець на ўвазе толькі семантычны аспект выкарыстання такога паўтору, то назіраецца даволі супярэчлівая сітуацыя: з аднаго боку, паўтор надае бяззлучнікаваму складанаму сказу дадатковыя семантычныя адценні, а з другога – на перадачу гэтых значэнняў і іх адценняў уплываюць і іншыя акалічнасці: інтанацыя, лексічныя элементы на стыку састаўных частак і г. д. Будова састаўных частак, іх роля ў раскрыцці агульнай думкі, агульнага зместу ўплываюць на інтанацыйнае афармленне частак, на вышыню тона і працягласць паўз на стыку састаўных частак. Асаблівасцю інтанацыйнага афармлення такіх бяззлучнікавых складаных сказаў з'яўляецца тое, што на першы план вылучаецца асоба, на якую ўказвае займеннік або ад імя якой вядзецца апавяданне. Напр.: *Ты – крылатая зарніца, ты – дзяўчына-чараўніца, ты прыветна, ты ясна, гучнай радасці паўна; ты – надзей і мар злучэнне, ты – гром песень, цішыня, ты – надзорнае імкненне, ты – прастора-цішыня,*

ты – прыгожасць-летуценне, ты – развага-глыбіня, усмех радаснага дня (Я. Колас. Сымон-музыка). *Я заўсёды аматар парадку: я не п'ю, не куру, я няўхільна раблю кожным раннем у парку зарадку, я сцюдзёнай вадой абмываюца люблю* (А. Зарыцкі. Я заўсёды аматар парадку...). *Гісторыя працягваецца, яна ў сённышнім дні, яна – у сэрцы паэта, яна – дапамагае яму жыць і працаваць* (“Полымя”).

Арганічна ўпісваючыся ў структуру бяззлучнікавага складанага сказа, шматразовы паўтор дзейніка, асабліва выражанага займеннікам першай асобы адзіночнага ліку, “может быть знаком эмоциональности вообще”, [87, с. 126]. У творах мастацкай літаратуры і ў публіцыстыцы такі паўтор з'яўляецца сродкам, які характарызуе чалавека як асобу.

Напрыклад, вельмі выразна перадае крыўду, боль і абурэнне В. Бечыка яго адказ невядомаму апаненту, у якім шматразовы паўтор дзейніка, выражанага займеннікам першай асобы адзіночнага ліку, яшчэ больш падкрэслівае ўзрушанасць вядомага літаратурнага крытыка: *Я галадаў і мёрз, я не меў дзяцінства, я дзічэў у адзіноце 43-га – 44-га года, я быў інвалідам другой групы, я не буду мець уласных дзяцей і наўрад ці прыйдзе хто на маю магілу* (“Маладосць”).

Тут дарэчы будзе падкрэсліць, што не толькі на дзеясловах, але і на паўторы ўдвайне большая нагрузка. Шматразовы паўтор займенніка я набывае здольнасць перадаваць пачуцці, эмоцыі, надае бяззлучнікаваму складанаму сказу неабходны эмацыянальны тон. Ужыванне паўтору вызначаецца яго сэнсавай і стылістычнай вартасцю.

Паўтор дзейніка, выражанага займеннікам першай асобы адзіночнага ліку, такім чынам, не толькі “стварае ўражанне падкрэслівання асобы, якая вядзе размову”, [99, с. 177] але і надае думцы большую экспрэсіўнасць. Экспрэсіўна-характарыстычны эффект дасягаецца насычэннем бяззлучнікавага складанага сказа адпаведнымі дзеясловамі з аднаго боку, а з другога – паўторам займенніка я ў кожнай састаўной частцы. Гэта і з'яўляецца падставай разглядаць такі шматразовы паўтор не толькі як характарыстычны, але і як экспрэсіўны сродак.

У вершаваным мастацкім тэксце сустракаюцца паўторы не толькі дзейніка, выражанага займеннікам першай асобы адзіночнага ліку, але і той часткі, якая вызначае асноўны змест. Такі паўтор паступова ўзмацняе сэнсавое і эмацыянальнае напружанне і выконвае шэраг функцый: вылучальна-ўзмацняльную, экспрэсіўна-граматычную, кампазіцыйна-выяўленчую і рытміка-інтанацыйную. Яркім прыкладам у гэтых адносінах

з'яўляецца верш А. Лойкі “Я люблю галубоў”, дзе кожная страфа верша – бяззлучнікавы складаны сказ, а паўтор з'яўляецца паказчыкам іх моцнай сэнсавай сувязі і знакам эмацыянальнасці наогул: *Я люблю галубоў: людзі кажучь, яны – адналюбы, берагчы іх любоў дзень і ноч я гатоў ад загубы!.. Не лютуй, злы віхор, не скуголь у хаўтурныя трубы: **я люблю галубоў**, берагу галубоў ад загубы!.. Не абпальвай, пярун, іх з галінкай алівавай дзюбы: **я люблю галубоў**, берагу галубоў ад загубы!..*

Шматразовы паўтор уласна-асабовага займенніка **я** з сінтаксічнай функцыяй дзейніка – выразны эматыўны сродак у паэтычным тэксте. Паўтор займенніка **я**, які не мае катэгорыі роду і аднолькава выкарыстоўваецца да асоб мужчынскага і жаночага полу, у розных кантэкстах мае і рознае семантычнае нападзенне, бо змест займенніка канкрэтызуецца кантэкстам, асабліва дзеясловамі-выказніка: *Я заўзяты аматар парадку: **я** не п'ю, не куру, **я** няўхільна раблю кожным раннем у парку зарадку, **я** сцюдзёнай вадой абмываюца люблю* (А. Зарыцкі. Я заўсёды аматар парадку...).

Ужыванне паўтору вызначаецца не проста неабходнасцю перадачы пэўнай інфармацыі, а тымі ўмовамі, у якіх адбываецца маўленне. З дапамогай паўтору кампанентаў бяззлучнікавага складанага сказа можна ўзмацніць не толькі сувязі састаўных частак, але і сэнсавое і эмацыянальнае напружанне, стварыць экспрэсіўную афарбоўку. Шматразовы паўтор як экспрэсіўная адзінка мовы і як сродак арганізацыі бяззлучнікавага складанага сказа найбольш уласцівы мастацкаму і публіцыстычнаму тэксту. З мэтай стварэння пэўнага эфекту (выклікаць спачуванне, высмеяць, проста здзівіць) аўтары свядома выкарыстоўваюць шматразовы паўтор. Вось прыклады, дзе надзвычай выразна выяўляецца ўзмацняльна-выдзяляльная і арганізуючая роля паўтору ў бяззлучнікавым складаным сказе: 1. *Гарыць зялёны аазіс, **гарыць прыгажосць**, цудоўныя прытулкі свежасці і хараства, **гарыць** здароўе наша* (“Полымя”). 2. *Паэзія гаварыла, **паэзія** вызвоньвала, **паэзія** іскрылася, **паэзія** выспёўвала, **паэзія**...* (Ф. Янкоўскі. “Прадстаўлены...”).

Відавочна, што ў першым сказе ўжыванне паўтору дзеяслова-выказніка *гарыць* абумоўлена камунікатыўным заданнем. Тут шматразовы паўтор, па-першае, захоўвае форму бяззлучнікавага складанага сказа, па-другое, – выступае ў якасці характарыстычнага сродку сітуацыі і душэўнага стану аўтара, які нібы падкрэслівае: нельга так безадказна ставіцца да прыроды, якая дае чалавеку і прытулак, і жыццё. Канечне ж,

для аўтара захаваць форму, у прыватнасці, бяззлучнікавага складанага сказа – не самамэта. Але без паўтору сказ многае страціць.

Сэнсавай і стылістычнай вартасцю абумоўлена ўжыванне паўтору ў другім бяззлучнікавым складаным сказе, дзе паўтор – не проста элемент аўтарскай эмацыянальнасці, а сродак, які патэнцыяльна ўплывае на глыбіню думкі. Ф. М. Янкоўскага, удзельніка радыёперадачы “Слова – паэзіі”, цешыла тое, што пашыраецца кола аматараў беларускай паэзіі. Аднак было і тое, ад чаго трэба было насцярожыцца. Можна канстатаваць, што выбар названай сінтаксічнай мадэлі вызначаецца неабходнасцю перадачы эмацыянальнага стану аўтара і стылістычнай палітрай дзеясловаў, якія разам з паўторам паступова ўзмацняюць сэнсавую, эмацыянальна-экспрэсіўную напружанасць дзеяння. Невыпадкова Ф. М. Янкоўскі выкарыстаў і такія ўласцівы беларускай літаратурнай мове прыём, як умаўчанне, абрываючы сказ на паўторы слова *паэзія*. Аўтар свядома дае магчымасць чытачу адчуць эмацыянальную і экспрэсіўную напоўненасць сказа і, магчыма, на аснове ўласнага вопыту пашырыць уяўленні.

Шматразавы паўтор кампанента ў бяззлучнікавым складаным сказе ў якасці паказчыка эмацыянальнага апавядання найбольш характэрны мастацкаму і публіцыстычнаму тэксту. Парны паўтор, у адрозненне ад шматразовага, “канцэнтруе” многія названыя функцыі толькі ў пэўнай ступені. Больш выразна, як паказваюць назіранні, праяўляецца “связующая роль” [87, с. 119] парнага паўтору: *Недзе пад снегам пераліваўся, цурчаў ручай, **недзе пад снегам** жыла, зелянела трава* (М. Лупсякоў. Паядынак). *Нехта насіў кош для яек, **нехта** дзелавіта падпісваў ці пазначаў іх* (У. Ліпскі. Адпяванне жывых). *Кожны слухаў па-свойму, **кожны** думаў сваё* (М. Воранаў. На маяку). *Тры бярозы шумяць над жыццём, над гадамі, **тры бярозы** чацвёртую ўспамінаюць* (М. Танк. Элегія аб чацвёртай бярозе). *Загаілася левае плячо, **загаілася** рана* (Ф. Янкоўскі. Загойныя, незагойныя...). *Для нас шумелі спеўныя палі, для **нас** дразды сьпявалі звонка песні* (П. Панчанка. Сяброўства).

Паўтор адыгрывае важную ролю ў структурнай арганізацыі бяззлучнікавага складанага сказа, “выступаючы як семантычная скрэпа” [23, с. 10] паміж састаўнымі часткамі канструкцыі. Бываюць выпадкі ўжывання ў мове бяззлучнікавых складаных сказаў з паўторам слоў і частак, якія пераканаўча сведчаць аб тым, што паўтор не толькі кансітуацыйна абумоўлены, але і валодае дадатковай інфармацыяй.

У выніку выкарыстання паўтору дасягаецца большая дакладнасць і выразнасць інфармацыі, павышаецца яе эмацыянальная афарбоўка.

Цікавасць для назірання мае не проста здольнасць паўтору сумяшчаць некалькі функцый, але і пытанне аб тым, што такія паўтор “яскрава дэманструе дыялектыку ўзаемаадносін зместу і формы ў мове” [69, с. 190]. Пацвердзіць гэта можна наступным прыкладам: *Зноў падмерзлі балоты, зацэрушыў снег, **зноў** у лесе стала следна* (“Маладосць”).

На першы погляд, нічога асаблівага ў выкарыстанні паўтору слова *зноў* у трэцяй састаўной частцы складанага сказа няма. Але правядзём лінгвістычны эксперымент: апусцім паўтор *зноў*. Атрымліваем бяззлучнікавы складаны сказ *Зноў падмерзлі балоты, зацэрушыў снег, у лесе стала следна*. Бачым, што знешне сказ захоўвае сваю форму, аднак у семантычным плане такая будова сказа (без паўтору) не адпавядае папярэдняму кантэксту, дзе даецца апісанне выгляду лесу: слядоў звяроў і птушак, чалавека, які надаўна прайшоў па лесе і г. д. Больш таго, калі разглядаць сказ асобна, то адсутнасць паўтору, што надзвычай відавочна, збядняе апісанне. Паўтор слова *зноў* у пэўнай ступені кандэнсуе папярэдні змест, забяспечвае дакладнасць, яснасць думкі. Паўтор кансітуацыйна неабходны, бо *зноў у лесе стала следна*. Іменна паўтор, па-першае, знітоўвае бяззлучнікавы складаны сказ з кантэкстам і, па-другое, з’яўляецца сітуацыйна неабходным для дакладнага і поўнага апісання, якое ўжо вядома нам з кантэксту.

Відавочна, што ў такіх сказах нельга не ўлічваць значэнне паўтору як дадатковага інфарматара і паказчыка ўзаемадзеяння бяззлучнікавага складанага сказа з кантэкстам. Выпадкі выкарыстання ў літаратурнай мове бяззлучнікавых складаных сказаў з такім паўторам трэба разглядаць у кантэкстна-маўленчым плане, бо ўжыванне паўтору ў канструкцыях гэтага тыпу — “з’ява камунікацыйна-сінтаксічная” [69, с. 242]. Семантычная значымасць, вартасць паўтору, такім чынам, у структуры бяззлучнікавага складанага сказа відавочная. Мяркуючы ж па тым, што “канструкцыйна-сінтаксічныя адзінкі аднаго ўзроўню не абумоўліваюць сінтагматычных узаемасувязей і не прадвызначаюць структуры кантэксту” [69, с. 242], такі вывад служыць довадам аб узаемасувязі і адзінстве формы і зместу: папярэдні змест патрабуе пэўнай формы, а форма сінтаксічнай канструкцыі праз паўтор кандэнсуе папярэдні змест ці прадстаўляе яго.

Варта прыгадаць яшчэ адзін прыклад: *Зноў неба закрылі хмары, **зноў** пайшоў дождж* (“Маладосць”). Размову, думаецца, таксама трэба весці

пра тое, чым абумоўліваецца выкарыстанне паўтору ў другой прэдыкатыўнай частцы і чаго дасягае аўтар. Каб адказаць на пастаўленыя пытанні, неабходна звярнуцца да папярэдняй сітуацыі, да кантэксту, бо “заўсёды можна меркаваць, што ў папярэднім тэксце змешчаны канкрэтныя звесткі пра адзін з актантаў сітуацыі” [69, с. 162]. Відавочна, што бяззлучнікавыя складаныя сказы такой будовы – не ізаляваныя адзінкі ў моўнай сістэме. Наадварот, яны звязаны семантычнымі адносінамі з папярэднімі сказамі. І разглядаць іх неабходна не ў статычным, а ў дынамічна-функцыянальным і камунікатыўным аспектах.

Калі строга прытрымлівацца ўказанага падыходу, то можна сцвярджаць, што ўжыванне паўтору *зноў* у другой састаўной частцы прыведзенага сказа – не толькі сродак узмацнення сувязі частак бяззлучнікавай канструкцыі. Лексічны паўтор забяспечвае дакладнасць выкладу думкі, дапамагае выразней, паўней падаць апісанне. З папярэдняга зместу вынікае, што надвор’е на працягу дня мянялася, а цяпер *зноў пайшоў дождж*. Каб зняць пытанне аб вартасці ўжывання паўтору, правядзем лінгвістычны эксперымент: апусцім паўтор у другой прэдыкатыўнай частцы. Атрымаем сказ *Зноў неба закрылі хмары, пайшоў дождж*. Бяззлучнікавы складаны сказ без паўтору адрознівае аслабленая сувязь частак, што знаходзіць сваё выражэнне і ў інтанацыйным афармленні сказа. Паўза на стыку састаўных частак у сказе без паўтору больш працяглая, чым у сказе з паўторам. Інтанацыя пералічэння характэрна абодвум сказам, аднак у бяззлучнікавым складаным сказе без паўтору яна мае развівальна-выніковае адценне.

Паўтор *зноў* кандэнсуе папярэдні змест, з’яўляецца камунікатыўна значымым, бо выступае ў ролі інфарматара аб характары папярэдняга зместу, хоць і не дае магчымасці дакладна ўзнавіць яго. Заўважым, што і далучальна-пералічальныя адносіны “грунтуюцца на лексіка-граматычным значэнні” [37, с. 706] паўтараемага слова *зноў*. Гэта пацвярджае каштоўнасць трансфармацыі пры даследаванні сінтаксісу. Як адзначае А. Я. Міхневіч, “нельга сцвярджаць, што ў семантычным апісанні сінтаксісу трэба ісці толькі па шляху ад формы да значэння. І гэты падыход, і падыход ад значэння да формы – па сутнасці не два асобныя шляхі граматычнага даследавання, а адзін і адзіны” [69, с. 177].

Такім чынам, узмацненне сувязі састаўных частак бяззлучнікавага складанага сказа, з аднаго боку, і ўзмацненне сэнсавага і эмацыянальнага напружання, з другога, дасягаецца ў многіх выпадках шматразовым

і парным паўторамі. Улічваючы адносна шырокую ўжывальнасць бяззлучнікавых складаных сказаў з паўторам пэўных кампанентаў у кожнай састаўной частцы ў мове мастацкай літаратуры і ў публіцыстыцы (197 сказаў з 224 зафіксаваных), асабліва ў мове публіцыстычных артыкулаў і нататкаў, натуральным будзе вывад аб тым, што, па-першае, такія бяззлучнікавыя складаныя канструкцыі з'яўляюцца калі не вызначальнай, то даволі важнай адметнай рысай мастацкага і публіцыстычнага стыляў. Варта адзначыць, што назіраецца рост колькасці бяззлучнікавых складаных сказаў з паўторам пэўнага кампанента ў адной з састаўных частак пры пераходзе ад тэкстаў чыста навуковага выкладу (зафіксаваны адзінкавыя выпадкі ўжывання сказаў аналізуемай мадэлі) да навукова-папулярнага.

Па-другое, большасць паўтараў здольныя захоўваць сінтаксічную форму бяззлучнікавага складанага сказа. Разгледжаныя моўныя факты яскрава сведчаць і пра тое, што паўтор актыўна выкарыстоўваецца ў бяззлучнікавых складаных сказах з далучальна-пералічальнымі адносінамі. Карыстаюцца ім тады, калі ўзнікае неабходнасць больш поўна ахарактарызаваць што-небудзь, “уносячы штосьці новае ў апісанне агульнай складанай з'явы” [37, с. 706]. Паўтор кампанентаў бяззлучнікавага складанага сказа дае магчымасць аўтару стварыць багаты падтэкст, а чытачу – больш шырокі прастор для ўяўлення.

Па-трэцяе, выкарыстанне паўтараў у бяззлучнікавым складаным сказе матывуецца пэўнай сітуацыяй, камунікатыўным заданнем. Гэта выразны сродак паказу не толькі адносінаў аўтара да жыццёвых з'яў, але і сродак узмацняльна-выдзяляльнай экспрэсіі. Словы, якія паўтараюцца ў кожнай з прэдыкатыўных частак бяззлучнікавага складанага сказа, могуць выконваць вылучальна-ўзмацняльную, экспрэсіўна-граматычную, кампазіцыйна-выяўленчую і рытміка-інтанацыйную (рытміка-арганізуючую) функцыі.

ЗАКЛЮЧЭННЕ

Галоўная ўвага ў працы скіравана на высвятленне асаблівасцей будовы бяззлучнікавага складанага сказа як функцыянальнай адзінкі сучаснай беларускай літаратурнай мовы, на вывучэнне ролі лексіка-марфалагічных і сінтаксічных сродкаў у аб'яднанні састаўных частак і даследаванне канструкцый экспрэсіўнага сінтаксісу ў бяззлучнікавым складаным сказе. Гэта дазваляе сфармуляваць важныя для асэнсавання бяззлучнікавага складанага сказа вывады.

1. Экскурс у гісторыю праблемы пераконвае, што ў апошнія трычатыры дзесяцігоддзі бяззлучнікавыя складаныя сказы з'яўляюцца аб'ектам асаблівай увагі вучоных-сінтаксістаў. У даследаванні бяззлучнікавых сказаў ёсць ужо пэўныя традыцыі, але гэты тып складанага сказа вывучаны недастаткова. У асэнсаванні бяззлучнікавых складаных сказаў як асобнай разнавіднасці складанага сказа выразна вылучаецца тэндэнцыя іх тыпалогіі на аснове структурна-семантычнай прыметы. Відавочны ўплыў адной канцэпцыі пры класіфікацыі бяззлучнікавых складаных сказаў на іншыя, чаго не адмаўляюць і самі даследчыкі. Падкрэсліваючы навуковую каштоўнасць розных падыходаў у вывучэнні бяззлучнікавых канструкцый, можна сцвярджаць, што бяззлучнікавыя сказы – унікальныя структуры, якія заслугоўваюць большай увагі не толькі ў тыпалагічным, але ў гістарычным і функцыянальным аспектах.

2. Інтанацыя ў бяззлучнікавым складаным сказе актывізуе сэнсавыя адносіны, якія грунтуюцца на лексіка-семантычным змесце прэдыкатыўных частак. Лексіка-марфалагічныя і сінтаксічныя сродкі ўзмацняюць іх і здольныя прадстаўляць адну з частак бяззлучнікавага складанага сказа ў іншых састаўных частках. Яны пададзены шырокім спектрам у сучаснай беларускай літаратурнай мове. Актыўна выкарыстоўваюць пісьменнікі для структурнай арганізацыі бяззлучнікавага складанага сказа анафарычныя элементы *так, гэтак, вось, гэта, там, такі, той, вось так*, асабова-ўказальныя займеннікі *ён, (яна, яно, яны)* і інш., “кантактныя” словы (антонімы *даўно – цяпер, заду – наперадзе, справа – злева* і г. д.).

Структурнае адзінства прэдыкатыўных частак бяззлучнікавага сказа ўзмацняецца і сінтаксічнымі сродкамі: паралелізмам будовы, узаемасувязцю кампанента першай часткі з іншымі састаўнымі часткамі, наяўнасцю агульнага члена для ўсіх частак канструкцыі. У многіх

выпадках лексіка-марфалагічныя і сінтаксічныя сродкі захоўваюць форму бяззлучнікавага складанага сказа. Яны могуць падкрэсліваць сінтаксічнае значэнне часткі, у склад якой уваходзяць, выступаць у якасці кандэнсатара зместу папярэдняй прэдыкатыўнай часткі, прадстаўляць адну з частак бяззлучнікавага складанага сказа ў іншых састаўных частках і выражаць адносіны паміж імі.

3. У сінтаксічнай сістэме беларускай мовы бяззлучнікавыя складаныя сказы займаюць асобнае месца. Даследаванні апошніх дзесяцігоддзяў пераконваюць, што пра ўжыванне бяззлучнікавых складаных сказаў у сучаснай беларускай літаратурнай мове можна гаварыць не наогул, не супрацьпастаўляючы іх іншым сінтаксічным адзінкам, а маючы на ўвазе іх сувязь і суіснаванне з іншымі сінтаксічнымі структурамі.

Бяззлучнікавыя складаныя сказы як камунікатыўная сінтаксічная адзінка часта выкарыстоўваецца ў тэкстах прыродаапісальнага характару. Выяўлена 1268 такіх бяззлучнікавых складаных сказаў ў апавядальным мастацкім тэксце (43 % ад агульнай колькасці выбаркі гэтага стылю) і 943 (37 %) у вершаваных творах. Прыкметна пашыраны бяззлучнікавыя складаныя сказы ў публіцыстыцы, асабліва ў такіх публіцыстычных формах, як інфармацыя, інтэрв'ю, эскіз-замалёўка, тыпова-публіцыстычны і палемічны нарысы, нарыс-партрэт.

4. Структурная разнастайнасць састаўных частак не абмяжоўваецца пэўнай формай. Спектр напоўненасці бяззлучнікавага складанага сказа вельмі шырокі: ад сказаў, састаўных часткі якіх маюць форму аднасастаўных і двухсастаўных сказаў (развітых і неразвітых), да канструкцый, у складзе якіх знаходзяцца ўстаўныя сказы. У даследуемым матэрыяле выяўлена 317 бяззлучнікавых складаных канструкцый, састаўных часткі якіх ускладнены адасобленымі членамі; 246 бяззлучнікавых канструкцый маюць у сваім складзе ўстаўныя словы, спалучэнні слоў і сказы. Функцыя кампанентаў ускладнення заключаецца ў разгортванні зместу як асобнай прэдыкатыўнай часткі, так і ўсяго сказа. У дыялагічным і маналагічным маўленні лексічная напоўненасць састаўных частак, аб чым сведчыць апрацаваны матэрыял, значна вузей, чым у аўтарскім апавяданні.

5. Прааналізаваны матэрыял паказвае, што ў сучаснай беларускай літаратурнай мове бяззлучнікавыя складаныя сказы з паўторам пэўнага кампанента пададзены рознымі мадэлямі. Камунікатыўная значымасць

паўтораў, узаемадзеянне іх з іншымі словамі абумоўлівае іх месца ў структуры бяззлучнікавай канструкцыі.

Ужыванне паўтору ўзмацняе сувязі састаўных частак канструкцыі, сэнсавае і эмацыянальнае напружанне выказвання. Большасць паўтораў здольныя захоўваць сінтаксічную форму бяззлучнікавага складанага сказа. Улічваючы адносна шырокую ўжывальнасць бяззлучнікавых складаных сказаў з паўторам пэўных кампанентаў у творах мастацкай літаратуры і публіцыстыкі (197 выпадкаў ужывання з 224 зафіксаваных), натуральным будзе вывад аб тым, што такія канструкцыі з'яўляюцца важнай адметнай рысай мастацкага і публіцыстычнага стыляў.

Паўтор у кантэксце бяззлучнікавага складанага сказа можа выконваць кампазіцыйна-выяўленчую, вылучальна-ўзмацняльную, экспрэсіўна-граматычную і рытміка-арганізуючую функцыі. Для разумення такіх канструкцый як камунікацыйна-сінтаксічных адзінак неабходна ўлічваць сэнсавыя і фармальныя сувязі іх з кантэкстам.

6. На сучасным этапе развіцця беларускай мовы выразна праяўляецца тэндэнцыя да ўжывання бяззлучнікавых складаных сказаў эліпсаванай будовы. Колькасць іх павялічваецца ў літаратурных крыніцах па меры набліжэння сярэдзіны ХХ ст. У апошнія тры-чатыры дзесяцігоддзі адбыўся бурны рост іх ужывальнасці ў вершаваных тэкстах, у розных публіцыстычных жанрах, у драматычных творах.

Эліпсаванне бяззлучнікавага складанага сказа выклікана не патрэбай у эканоміі моўных сродкаў, а неабходнасцю пашырэння камунікатыўных магчымасцей канструкцыі. З дапамогай экспрэсіўных канструкцый дасягаецца лаканічнасць, эканомна падаецца інфармацыя; бяззлучнікаваму складанаму сказу ўласціва большая вобразнасць і эмацыянальнасць.

Эліпсіс у кантэксце бяззлучнікавага складанага сказа можна разглядаць як стылёвую прымету. Ён найбольш уласцівы тэкстам мастацкага (у вершаваных творах – 17 % ад выбаркі, у апавядальным тэксце – каля 9 %) і публіцыстычнага стыляў (10 %). Канструктыўныя змены, выкліканыя эліпсісам, істотна ўплываюць на характар выкладу думкі. Бяззлучнікавыя складаныя сказы эліптычнай будовы маюць дадатковыя магчымасці пашырэння зместу праз іх інтанацыйнае афармленне. Інтанацыйныя паказчыкі найбольш яркія і выразныя ў эліпсаванай частцы канструкцыі.

СПІС ВЫКАРЫСТАНЫХ КРЫНІЦ

1. Абабурка, М. В. Параўнальная граматыка беларускай і рускай моў / М. В. Абабурка. – Мінск: Вышэйш. школа, 1992. – 224 с.
2. Абдалиева, Г. Р. Структурная характарыстыка складнападчінёнага предложэння в стихотворной речи / Г. Р. Абдалиева. – Нукус: Билим, 1992. – 88 с.
3. Акімова, Г. А. Новое в синтаксисе современного русского языка / Г. А. Акімова. – М.: Высш. школа, 1990. – 167 с.
4. Андреева, С. В. Типология конструктивно-синтаксических единиц / С. В. Андреева // Вопросы языкознания. – 2004. – № 5. – С. 32–45.
5. Анисимова, Л. В. Вводно-модальные слова в их отношении к структуре предложения: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Л. В. Анисимова; Воронеж. гос. ун-т им. Ленинского комсомола. – Воронеж, 1982. – 19 с.
6. Антипина, И. В. Бессоюзные сложные предложения однородного состава в современном русском языке: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / И. В. Антипина; Воронеж. гос. ун-т им. Ленинского комсомола. – Воронеж, 1988. – 16 с.
7. Арутюнова, Н. Д. Предложение и его смысл / Н. Д. Арутюнова. – М.: Наука, 1976. – 384 с.
8. Аўласевіч, М. А. Пабочныя кампаненты сказа ў беларускай літаратурнай мове / М. А. Аўласевіч. – Мінск: Выд. БДУ, 1970. – 108 с.
9. Байкова, Л. С. Структура и стилистическая направленность бессоюзных предложений в языке Н. М. Карамзина / Л. С. Байкова. – Таллин: Валгус, 1967. – 148 с.
10. Беларуская граматыка: У 2-х ч. Ч. 2: Сінтаксіс / Рэд. М. В. Бірыла, П. П. Шуба; АН БССР. Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа. – Мінск: Навука і тэхніка, 1986. – 327 с.
11. Беларуская мова: Сінтаксіс. Пунктуацыя / Пад. рэд. Я. М. Адамовіча. – Мінск: Вышэйш. школа, 1989. – 302 с.
12. Белошাপкова, В. А. Сложное предложение в современном русском языке: Некоторые вопросы теории / В. А. Белошاپкова. – М.: Просвещение, 1967. – 160 с.
13. Белошاپкова, В. А. Современный русский язык: Синтаксис / В. А. Белошاپкова. – М.: Высш. школа, 1977. – 248 с.

14. Белошапкина, В. А. Современный русский язык. Сложное предложение / В. А. Белошапкина. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1967. – 21 с.
15. Белунова, Н. И. Бессоюзные сложные и соположенные предложения с лексико-синтаксическим повтором в текстовом аспекте: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Н. И. Белунова; ЛГУ им. А. А. Жданова. – Л., 1987. – 16 с.
16. Береговская, Э. М. Очерки по экспрессивному синтаксису современного русского языка / Э. М. Береговская. – М.: УРСС, 2004. – 208 с.
17. Богданов, В. В. Семантико-синтаксическая организация предложения / В. В. Богданов. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1977. – 204 с.
18. Болгова, М. А. Бессоюзные сложные предложения в системе реализаций изъяснительной конструкции (на материале рус. старож. говоров Томск. обл.): автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / М. А. Болгова; Томск. гос. ун-т им. В. В. Куйбышева. – Томск, 1988. – 19 с.
19. Бурак, Л. І. Далучэнне як адзін з відаў сінтаксічнай сувязі састаўных частак складанага сказа / Л. І. Бурак // Працы інстытута мовазнаўства АН БССР. – Вып. 7. – 1960. – С. 19–26.
20. Бурак, Л. І. Актыўныя працэсы ў сінтаксісе сучаснай беларускай мовы / Л. І. Бурак // Беларуская мова і літаратура ў школе. – 1990. – № 3. – С. 56–60.
21. Бурак, Л. І. Мадальныя словы як адзін са сродкаў сінтаксічнай сувязі / Л. І. Бурак // Беларуская мова. – Мінск: Універсітэцкае, 1990. – Вып. 18. – С. 97–106.
22. Бурак, Л. І. Сучасная беларуская мова / Л. І. Бурак. – Мінск: Вышэйш. школа, 1985. – 319 с.
23. Бурак, Л. І. Далучэнне ў сучаснай беларускай мове / Л. І. Бурак. – Мінск: Выд. БДУ імя У. І. Леніна, 1975. – 256 с.
24. Бурак, Л. І. Складаны сказ і яго інтанацыйныя асаблівасці / Л. І. Бурак // Беларуская мова. – Мінск: Універсітэцкае, 1986. – Вып. 14. – С. 111–119.
25. Бурак, Л. І. Сучасная беларуская мова: Сінтаксіс. Пунктуацыя / Л. І. Бурак. – Мінск: Універсітэцкае, 1987. – 320 с.
26. Валгина, Н. С. Синтаксис современного русского языка / Н. С. Валгина. – М.: Высш. шк., 1991. – 432 с.

27. Валеева, У. К. Актуальное членение бессоюзных сложных изъяснительных предложений: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / У. К. Валеева; Моск. обл. пед. ин-т им. Н. К. Крупской. – М., 1982. – 16 с.
28. Виноградов, В. В. Из истории изучения русского синтаксиса / от Ломоносова до Потебни и Фортунатова / В. В. Виноградов. – М.: Изд-во МГУ, 1958. – 400 с.
29. Виноградов, В. В. Основные вопросы синтаксиса предложения: На материале русского языка / В. В. Виноградов // Вопросы грамматического строя. – М.: Изд-во АН СССР, 1955. – С. 389–435.
30. Виноградов, В. В. История русских лингвистических учений / В. В. Виноградов. – М.: Высш. шк., 1978. – 367 с.
31. Винокур, Т. Г. Закономерности стилистического использования языковых единиц / Т. Г. Винокур. – М.: Наука, 1980. – 27 с.
32. Выгонная, Л. Ц. Інтанацыйныя асаблівасці вершаў Р. Барадуліна / Л. Ц. Выгонная // Беларуская лінгвістыка. – 1981. – Вып. 20. – С. 28–34.
33. Вязовик, Т. П. Бессоюзные сегментированные предложения с местоимением **вот что** в роли средства связи / Т. П. Вязовик // Проблемы филологических исследований. – Л., 1980. – С. 47–54.
34. Гальперин, И. Р. Текст как объект лингвистического исследования / И. Р. Гальперин. – М.: Наука, 1981. – 139 с.
35. Гаўрош, Н. В. Намінатыўныя сказы ў сучаснай беларускай мове / Н. В. Гаўрош. – Мінск: Вышэйш. шк., 1975. – 96 с.
36. Головин, Б. Н. Язык и статистика / Б. Н. Головин. – М.: Просвещение, 1971. – 190 с.
37. Граматыка беларускай мовы. Т. 2: Сінтаксіс. – Мінск: Навука і тэхніка, 1966. – 756 с.
38. Груца, А. П. Развіццё складаназалежнага сказа ў беларускай мове / А. П. Груца. – Мінск: Навука і тэхніка, 1970. – 272 с.
39. Гуц, Л. М. Синонимика бессоюзных и союзных предложений в современном русском языке (на материале конструкций с условно-следственными и причинными отношениями): автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Л. М. Гуц; Киев. гос. пед. ин-т им. А. М. Горького. – Киев, 1973. – 25 с.
40. Демиденко, Л. П. Современный русский язык: Бессоюзное сложное предложение. Сложные синтаксические конструкции. Сложное

- синтаксическое целое. Чужая речь. Пунктуация / Л. П. Демиденко, И. С. Козырев, Т. Г. Козырева. – Минск: Вышэйш. школа, 1988. – 173 с.
41. Дорошенко, С. И. Бессоюзные сложные синтаксические конструкции в современном украинском языке: автореф. дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.02 / С. И. Дорошенко; Ин-т языковедения им. А. А. Потебни АН УССР. – Киев, 1981. – 47 с.
 42. Золотова, Г. А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса / Г. А. Золотова. – М.: Наука, 1982. – 367 с.
 43. Иванушкина, П. Ф. Бессоюзные сложные пояснительные предложения в современном русском литературном языке: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / П. Ф. Иванушкин; Моск. обл. пед. ин-т им. Н. К. Крупской. – М., 1973. – 23 с.
 44. Иванчикова, Е. А. Лексический повтор как экспрессивный прием синтаксического распространения / Е. А. Иванчикова // Мысли о современном русском языке; под. ред. акад. В. В. Виноградова. – М.: Просвещение, 1969. – 215 с.
 45. Изаренков, Д. И. Структурно-семантические и коммуникативные типы бессоюзных сложных предложений / Д. И. Изаренков. – М.: НИИ преподавания рус. яз. в нац. шк., 1988. – 122 с.
 46. Ильенко, С. Г. Бессоюзные предложения в современном русском языке: / С. Г. Ильенко // Лекция по курсу современного русского языка. – Л.: Ленингр. гос. пед. ин-т им. А. И. Герцена, 1961. – 28 с.
 47. Кароткая граматыка беларускай мовы: у 2 ч. / навук. рэд. А. А. Лукашэнец. Ч. 1. Фаналогія. Марфаналогія. Марфалогія. – Мінск: Беларуская навука, 2007. – 351 с.; Ч. 2 Сінтаксіс. – Мінск: Беларуская навука, 2009. – 240 с.
 48. Карский, Е. Ф. Очерки синтаксиса белорусского языка / Е. Ф. Карский // Белорусы. Язык белорусского народа. – Вып. 3. – М.: АН СССР, 1956. – С. 305–517.
 49. Кирпичникова, Н. В. Некоторые типы бессоюзных сложных предложений современного русского языка (с использованием элементов лексического состава в качестве средства синтаксической связи частей): автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Н. В. Кирпичникова; Моск. ордена Ленина гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. – М., 1954. – 16 с.
 50. Ковтунова, И. И. Поэтический синтаксис / И. И. Ковтунова; отв. ред. Н. Ю. Шведова. – М.: Наука, 1986. – 206 с.

51. Ковтунова, И. И. Современный русский язык: порядок слов и актуальное членение предложения / И. И. Ковтунова. – 2-ое изд. – М.: Эдиториал УРСС, 2002. – 240 с.
52. Колосова, Т. А. О принципах классификации сложных предложений / Т. А. Колосова, М. И. Черемисина // Вопросы языкознания. – 1984. – № 6. – С. 69–80.
53. Крук, Б. А. Бязлучнікавыя складаныя сказы ў вершаваным мастацкім тэксце / Б. А. Крук // Матэрыялы юбілейнай навукова-практычнай канферэнцыі. – Мазыр, 1994. – С. 103–104.
54. Крук, Б. А. Паўтор як лексіка-граматычны сродак і экспрэсіўны прыём разгортвання бязлучнікавага складанага сказа ў беларускай і рускай мовах / Б. А. Крук // Филологическая регионалистика. – Тамбов: Тамбов – Медиа Центр. – 2016. – № 4 (20). – С. 37–42.
55. Крук, Б. А. Аб ролі лексіка-марфалагічных і сінтаксічных сродкаў у аб'яднанні частак бязлучнікавага складанага сказа / Б. А. Крук // Новы змест моўнай адукацыі і яго рэалізацыя: Матэрыялы Рэспубліканскай навукова-метадычнай канферэнцыі. Мазыр, 1996. – Частка 1. – С. 20–22.
56. Крук, Б. А. Пра адзін сродак стварэння экспрэсіі бязлучнікавага складанага сказа / Б. А. Крук // Праблемы адукацыі, навукі, культуры Беларускага Палесся: Матэрыялы Міжнароднай навуковай канферэнцыі. – Мазыр, 1996. – Частка I. – С. 60–61.
57. Крук, Б. А. Бязлучнікавыя складаныя сказы ў школьным курсе роднай мовы / Б. А. Крук // Праблемы адукацыі, навукі, культуры Беларускага Палесся: Матэрыялы Міжнароднай навуковай канферэнцыі. – Мазыр, 1996. – Частка II. – С. 63–64.
58. Крук, Б. А. З гісторыі станаўлення і развіцця тэорыі бязлучнікавага складанага сказа ва ўсходнеславянскім мовазнаўстве // Беларуская мова: хрэстаматыя: вучэбны дапаможнік / аўт.-склад. З. І. Бадзевіч і інш. – Мінск: Изд-во Юнипресс, 2005. – С. 537–540.
59. Крук, Б. А. Аб некаторых асаблівасцях будовы і функцыянавання бязлучнікавых сказаў у сучаснай беларускай літаратурнай мове / Б. А. Крук // Беларуская мова ў другой палове XX ст.: Матэрыялы Міжнароднай канферэнцыі. – Мінск, 1998. – С. 182–185.
60. Крук, Б. А. Прагматычныя аспекты эліптычнай будовы бязлучнікавага складанага сказа / Б. А. Крук // Канцэптуальныя пытанні развіцця мовы, літаратуры і мастацтва ў святле адраджэння

- культуры і духоўнасці беларускага народа: Зборнік матэрыялаў Рэспубліканскай навуковай канферэнцыі. – Мазыр: Мазырскі дзярж. пед. ін-т, 1998. – С. 91–94.
61. Крук, Б. А. Функцыі эліпсіса ў бяззлучнікавым складаным сказе / Б. А. Крук // Веснік Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. – Серыя 4. – 1998. – № 2. – С. 56–60.
 62. Крук, Б. А. Паўтор у кантэксце бяззлучнікавага складанага сказа / Б. А. Крук // Беларуская мова. – Гомель, 1999. – Вып. 24. – С. 143–153.
 63. Кузьмин, В. В. Лексические показатели единства бессоюзного изъяснительного предложения / В. В. Кузьмин // Семантическая структура словосочетаний и предложений русского языка. – Тула, 1978. – С. 83–91.
 64. Курс сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Сінтаксіс. – Мінск: Вучэбна-педаг. выд-ва Міністэрства асветы БССР, 1959. – 378 с.
 65. Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева. – М.: Сов. Энциклопедия, 1990. – 685 с.
 66. Ломов, А. М. Словарь-справочник по синтаксису современного русского языка / А. М. Ломов. – М.: АСТ: Восток – Запад, 2007. – С. 226.
 67. Ломоносов, М. В. Труды по филологии 1739 – 1758 гг. / М. В. Ломоносов. – Полн. собр. соч. Т. 7. – М.: Изд-во АН СССР, 1952. – 994 с.
 68. Макаров, В. Г. Интонационная структура бессоюзных эллиптических сложных предложений, выражающих изъяснительные отношения: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / В. Г. Макаров; Моск. гос. пед. ин-т им. В. И. Ленина. – М., 1975. – 27 с.
 69. Міхневіч, А. Я. Праблемы семантыка-сінтаксічнага даследавання беларускай мовы / А. Я. Міхневіч. – Мінск: Навука і тэхніка, 1976. – 264 с.
 70. Міхневіч, А. Я. Элементы трасфармацыйнага аналізу пры вывучэнні сінтаксісу / А. Я. Міхневіч // Народная асвета. – 1969. – № 2. – С. 42–48.
 71. Норман, Б. Ю. Синтаксис речевой деятельности / Б. Ю. Норман. – Минск: Высш. шк., 1978. – 151 с.
 72. Пешковский, А. М. Русский синтаксис в научном освещении / А. М. Пешковский. – М.: Учпедгиз, 1956. – 512 с.

73. Поспелов, Н. С. О грамматической природе и принципах классификации бессоюзных сложных предложений / Н. С. Поспелов // Вопросы синтаксиса современного русского языка. – М.: Изд-во АН СССР, 1950. – С. 341–347.
74. Потебня, А. А. Из записок по русской грамматике / А. А. Потебня. – М.: Просвещение, 1968. – Т. 3. – 526 с.
75. Прияткина, А. Ф. Русский язык. Синтаксис сложного предложения: учебн. пособие для филол. спец. вузов / А. Ф. Прияткина. – М.: Высш. шк., 1990. – 176 с.
76. Рагаўцоў, В. І. Сінтаксіс беларускай і рускай моў. Дыскусійныя пытанні: дапам. для студэнтаў філал. спецыяльнасцей ВНУ / В. І. Рагаўцоў. – Мінск: Універсітэцкае, 2001. – 199 с.
77. Розенталь, Д. Э. Стилистика на каждый день / Д. Э. Розенталь. – М.: Знание, 1976. – 64 с.
78. Рословец, Я. И. Номинативные эмоционально-оценочные предложения в русском языке / Я. И. Рословец // Русский язык в школе. – 1973. – № 1. – С. 72–79.
79. Русская грамматика. Синтаксис. – М.: Наука, 1982. – Т. 2. – 710 с.
80. Русская грамматика. Синтаксис. – М.: Наука, 1980. – Т. 2. – 696 с.
81. Самойла, Н. І. Назіранні над парадкам слоў у бяззлучнікавых складаных сказах з прычыннымі адносінамі / Н. І. Самойла // Весці Акад. навук БССР. Серыя грамад. навук. – 1959. – № 3. – С. 109–115.
82. Сергиевская, Л. А. Сложное предложение: принципы анализа / Л. А. Сергиевская. – Рязань: Рязан. гос. пед. ун-т, 1994. – 80 с.
83. Серебряная, Ф. И. Анафорические элементы в сложносочиненных и бессоюзных предложениях / Ф. И. Серебряная // Русский язык в школе. – 1973. – № 1. – С. 68–72.
84. Синтаксис современного русского языка: учебник для филологических специальностей университетов СНГ / Г. М. Акимова [и др.]; под ред. С. В. Вяткиной. СПб.: ф-т филолог. и искусств СПбГУ, 2008. – 347 с.
85. Синтаксис сложного предложения / Устойчивые структуры русского языка. – Казань: Изд-во ун-та, 1985. – 135 с.
86. Сковородников, А. П. Паратаксис / А. П. Сковородников // Культура русской речи: энциклопедический словарь-справочник / под ред. Л. Ю. Иванова [и др.]. – М.: Флинта: Наука, 2003. – С. 446–448.

87. Сковородников, А. П. Экспрессивные синтаксические конструкции современного русского литературного языка / А. П. Сковородников. – Томск: Изд-во Томск. ун-та, 1981. – 256 с.
88. Смирнова, Т. И. Бессоюзные сложные предложения с атрибутивными отношениями компонентов в современном русском литературном языке: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Т. И. Смирнова; Моск. обл. пед. ин-т им. Н. К. Крупской. – М., 1980. – 24 с.
89. Современный русский язык. Синтаксис. Пунктуация / Под общ. ред. И. А. Киселева. – Минск: Вышэйш. школа, 1994. – 374 с.
90. Современный русский язык: Синтаксис. Пунктуация / Под общ. ред. А. М. Бордовича. – Минск: Вышш. шк., 1993. – 351 с.
91. Современный русский язык. Часть 3: Синтаксис. Пунктуация. Стилистика / Под. ред. П. П. Шубы. – Минск: Изд-во БГУ им. В. И. Ленина, 1983. – 398 с.
92. Современный русский язык / Под ред. В. А. Белошапковой. – М.: Вышш. школа, 1989. – 799 с.
93. Современный русский язык: учебник. Фонетика. Лексикология. Словообразование. Морфология. Синтаксис / Л. А. Новиков [и др.]; под общ. ред. Л. А. Новикова. – СПб.: Изд-во «Лань». – 3-е изд. – 2001. – 864 с.
94. Солганик, Г. Я. Синтаксическая стилистика / Г. Я. Солганик. – М.: Вышш. шк., 1991. – 181 с.
95. Тарашкевіч, Б. Беларуская граматыка для школ / Б. Тарашкевіч. – Вільня: Беларуская друкарня імя Фр. Скарыны, 1929. – 136 с.
96. Усенбаева, Р. Г. Бессоюзные сложные предложения в русском и киргизском языках / Р. Г. Усенбаева. – Фрунзе: Мектеп, 1975. – 78 с.
97. Халмуратов, Т. Д. Бессоюзные сложные предложения однородного состава современного русского языка в аспекте проблемы тождеств и различий: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Т. Д. Халмуратов; Твер. гос. ун-т. – Тверь, 1994. – 17 с.
98. Хамзина, Г. К. Бессоюзные сложные предложения прерывистой структуры в современном русском литературном языке / Г. К. Хамзина // Русский язык в школе. – 1971. – № 6. – С. 80–86.
99. Цікоцкі, М. Я. Стылістыка беларускай мовы / М. Я. Цікоцкі. – Мінск: Вышэйш. школа, 1976. – 304 с.
100. Чайковская, Н. Н. Бессоюзное изъяснительное предложение / Н. Н. Чайковская. – Алма-Ата: Наука Каз. ССР, 1988. – 188 с.

101. Чупашева, О. М. Соотносительность бессоюзных и союзных сложных предложений в современном русском литературном языке: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / О. М. Чупашева; Саратов. гос. ун-т им. Н. Г. Чернышевского. – Саратов, 1979. – 19 с.
102. Шакун, Л. М. Я. Ф. Карскі як даследчык гісторыі беларускай літаратурнай мовы / Л. М. Шакун // Беларуская мова. – Мінск: Універсітэцкае, 1985. – Вып. 13. – С. 3–12.
103. Шахматов, А. А. Синтаксис русского языка / А. А. Шахматов. – Л.: Учпедгиз, 1941. – 620 с.
104. Шмелёв, Д. Н. Русский язык в функциональных разновидностях / Д. Н. Шмелёв. – М.: Наука, 1977. – 168 с.
105. Ширяев, Е. Н. Основы системного описания бессоюзных сложных предложений / Е. Н. Ширяев // Вопросы языкознания. – 1984. – № 1. – С. 55–65.
106. Ширяев, Е. Н. Бессоюзное сложное предложение в современном русском языке / Е. Н. Ширяев. – М.: Наука, 1986. – 224 с.
107. Ширяев, Е. Н. Бессоюзное сложное предложение в современном русском языке: автореф. дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.01 / Е. Н. Ширяев; АН СССР, Ин-т рус. яз. – М., 1983. – 47 с.
108. Шуба П. П. Пра адзін выпадак сінтаксічнага эліпсісу / П. П. Шуба // Веснік БДУ. – Серыя 4. – № 3. – 1995. – С. 27.
109. Щеулин, В. В. Бессоюзное предложение в системе сложных конструкций и особенности его грамматико-семантической организации / В. В. Щеулин. – Воронеж: ВГПИ, 1987. – 41 с.
110. Юрэвіч, А. К. Стылістыка беларускай мовы / А. К. Юрэвіч. – Мінск: Вышэйш. школа, 1983. – 191 с.
111. Янкоўскі, Ф. М. Сучасная беларуская мова / Ф. М. Янкоўскі. – Мінск: Вышэйш. школа, 1984. – 176 с.
112. Янкоўскі, Ф. М. Беларуская мова / Ф. М. Янкоўскі. – Мінск: Вышэйш. школа, 1984. – 336 с.
113. Яўневіч, М. С. Сінтаксіс сучаснай беларускай мовы / М. С. Яўневіч, П. У. Сцяцко. – Мінск: Вышэйш. школа, 1987. – 272 с.
114. Яўневіч, М. С. Сінтаксіс сучаснай беларускай мовы: падруч. для студэнтаў філал. спецыяльнасцей устаноў, якія забяспечваюць атрыманне вышэйшай адукацыі / М. С. Яўневіч, П. У. Сцяцко. – Мінск: Аверсэв, 2006. – 286 с.

МГТУ им. И.П.Шамякина

Навуковае выданне

Крук Барыс Аляксеевіч

**БЯЗЗЛУЧНИКАВЫЯ СКЛАДАНЫЯ СКАЗЫ
Ў СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЕ
(структурна-семантычная характарыстыка)**

Карэктар *С. І. Жураўлёва*
Арыгінал-макет *Л. І. Федула*

Падпісана ў друк 12.03.2019. Фармат 60x84 1/16. Папера афсетная.
Рызаграфія. Ум. друк. арк. 7,79. Ул.-выд. арк. 7,52.
Тыраж 53 экз. Заказ 7.

Выдавец і паліграфічнае выкананне: установа адукацыі “Мазырскі дзяржаўны
педагагічны ўніверсітэт імя І. П. Шамякіна”.

Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы,
распаўсюджвальніка друкаваных выданняў № 1/306 ад 22 красавіка 2014 г.

Вул. Студэнцкая, 28, 247777, Мазыр, Гомельская вобл.

Тэл. (0236) 32-46-29